

2

КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В цьому номері читайте:

- Б. І. Ленін про Збройні Сили Радянської держави
- Втілення в життя ленінських принципів управління соціалістичним виробництвом
- Питання історіографічного дослідження у працях В. І. Леніна
- Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини

НОВІ КНИГИ

БАЧИНСЬКИЙ А., ДИХАН М.— Справжні другарі, вид-во «Маяк», Одеса, 1969, 211 с. з іл.

Жовтень на Запоріжжі. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення і утвердження Радянської влади на Запоріжжі, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 142 с.

Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 104 с. з іл.

КОНОВАЛОВ В.— Елена. Документальная повесть, изд-во «Маяк», Одесса, 1969, 220 с.

Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. {1897—1968 рр.}, вид-во «Маяк», Одеса, 1969, 419 с.

Слава Армії Радянській, вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 18 с. з іл.

СУПРУН Д.— Споконвічна мрія збулася, Політвидав України, К., 1969, 176 с.

ТИМОЩУК Б. О.— Північна Буковина — земля слов'янська, вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 192 с. з іл.

ШАБЛІОВСЬКИЙ Є. С.— В. І. Ленін і українська література, Т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 96 с. з іл.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (107)

ЛЮТИЙ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

- М. М. Лемешук — В. І. Ленін про Збройні Сили Радянської держави . . . 3
В. О. Клименко — Втілення в життя ленінських принципів управління со-
ціалістичним виробництвом 10

* * *

- М. В. Коваль — Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської
країни (1941—1942 рр.) 19

Методологія та методика історичних досліджень

- Ю. Н. Городецький (Москва) — Питання історіографічного дослідження у
працях В. І. Леніна 1917—1923 рр. 27
М. П. Рудько — Проблема періодизації історії революційно-демократичного
руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини . . . 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Д. Д. Пиха — КП України — організатор всенародного піклування про зміц-
нення Червоної Армії (1921—1941 рр.) 51
М. П. Ковальський (Дніпропетровськ), С. І. Уваров (Львів) — Форму-
вання та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного
басейну 60
Я. Д. Ісаєвич (Львів) — Невідома пам'ятка української історіографії другої
половини XVII ст. 66

Соратники В. І. Леніна на Україні

- Л. П. Нагорна — Г. І. Петровський 73

ЗАМІТКИ

- В. Н. Хоменко (Полтава) — Критика буржуазних та опортуністичних концепцій
національного й інтернаціонального 82
М. С. Скопец — Партійне керівництво добром і підготовкою кадрів ра-
дянських працівників УРСР в 1943—1945 рр. 88
В. І. Дригалкін — До біографії князя Ярослава Мудрого 93
Н. В. Комаренко — Радянський історик М. Є. Редін 96
С. І. Комарницький (Чернівці) — В. І. Чапаєв на Буковині 101
П. Я. Номеровський — Сторінка боротьби молоді капіталістичних країн
за соціальний прогрес 102

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- І. Л. Болясний (Житомир) — Проблема влади в теорії становлення класо-
вих суспільств 105

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- А. О. Овсяницький — Діяльність парторганізацій України по добору, роз-
становці і вихованню колгоспних кадрів у роки третьої п'ятирічки . . . 108
Л. В. Таран (Ужгород) — Деякі питання французької буржуазної історіогра-
фії і творчий шлях П'єра Ренувена 109

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. В. Чемер (с. Глеваха Васильківського району Київської області) — Майданчик з історії в сільській школі	112
ОХОРОНА ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ	
І. М. Чудновська — Косий капонір	115
СПОГАДИ	
Є. М. Лінкевич — З історії діяльності підпільної групи І. Д. Кудрі	119
НАШ КАЛЕНДАР	
О. Й. Щусь — Революцією мобілізований (До 90-річчя від дня народження М. І. Подвойського)	124
Ю. М. Гамрецький — 70-річчя М. І. Супруненка	127
А. В. Кудрицький — Один з найчудовіших і мужніх солдатів (До 50-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу та французького руху Опору В. Порика)	128
С. Н. Йоффе (Чернігів) — Учителька-революціонерка з Чернігівщини (До 100-річчя від дня народження М. Ф. Ветрової)	131
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	
Ю. В. Бабко — Деякі питання розробки історії ЛКСМУ	132
Б. Л. Корогод (Суми) — До історіографії діяльності Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітників і селян в 1927—1937 рр.	135
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
М. Н. Лещенко — В. Н. Котов, В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки	140
А. Д. Ярошенко — А. Черненко, В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації	141
І. С. Дзюбко, Д. Т. Лопасєва — Ф. Горовський, Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР	143
А. В. Санцевич — Л. О. Лещенко, Україна на міжнародній арені (1945—1949)	144
В. М. Зайцев — Г. Г. Зибіна, Шлях Іраку до незалежності	145
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Є. Є. Чертан (Кишинів) — Візніе засідання Секції суспільних наук Президії АН СРСР	147
П. В. Михайлина (Чернівці) — Відділ історії та конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР у Чернівцях	148
Г. Т. Гриценко — Наукова сесія, присвячена ленінському кооперативному плану	149
В. О. Сидоренко — Друга Всесоюзна наукова конференція істориків вітчизняної зброї	150
П. І. Захарчишина (Львів) — Семінари з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін	151
В. Ф. Белінський (Харків) — Науково-теоретична конференція з питань охорони пам'яток історії та культури	152
Л. Г. Москвич — Конференція історіографів у Києві	153
М. Ф. Дмитрієнко — Створення Археографічної комісії АН УРСР	155
Ю. І. Терещенко — Відзначення 70-річчя професора М. А. Рубача	156
Вісті з шкіл	157
<u>Андрій Петрович Ковалівський</u>	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 2, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *Є. І. Кочубей*.

БФ 07082. Здано до складання 27.XII 1969 р. Підписано до друку 13.II 1970 р. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,43
Тираж 9819. Зам. К-238.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна

М. М. ЛЕМЕЩУК

В. І. ЛЕНІН ПРО ЗБРОЙНІ СИЛИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Военно-теоретична спадщина В. І. Леніна дуже велика. В численних директивах, листах, доповідях і виступах, в ряді своїх теоретичних праць вождь трудящих розробив марксистське вчення про війну, армію, воєнне мистецтво, зокрема розкрив об'єктивні причини війн в епоху імперіалізму, класифікував їх, розвинув учення К. Маркса про національно-визвольні війни, ще до перемоги Великого Жовтня порушив питання про збройний захист першої в світі соціалістичної держави. В. І. Леніну як геніальному теоретику і стратегу належить велика заслуга в розробці засобів і форм збройної боротьби революційної армії пролетаріату, основних положень радянської воєнної науки¹.

Серед близько 200 тис. праць, присвячених В. І. Леніну, важливе місце посідають дослідження його діяльності у військовій галузі. Це колективні монографії, праці окремих авторів, спогади, брошури².

¹ В. І. Ленін о войне, армии и военной науке. В 2-х томах, М., 1957; В. І. Ленін про іноземну воєнну інтервенцію і громадянську війну в СРСР (1918—1920 рр.), К., 1957; В. І. Ленін. Военная переписка 1917—1922 гг., М., 1969; В. І. Ленін о защите социалистического Отечества, М., 1968; та ін.

² КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, М., 1958; М. І. Калінін. О коммунистическом воспитании и воинском долге, М., 1958; Марксизм-ленинизм о войне и армии, М., 1957; В. І. Ленін и Советские Вооруженные Силы, М., 1967; Д. М. Гришин. Военная деятельность В. І. Ленина, М., 1960; И. Д. Мошин. В. І. Ленин о воспитании советских воинов, М., 1960; С. М. Кляцкин. На защите Октября. Организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской республике. 1917—1920, М., 1965; А. Н. Ацаркин и А. Б. Барулина. Борьба большевиков за осуществление ленинской программы по вопросам войны, мира и революции, М., 1963; С. И. Аралов. В. І. Ленин и Красная Армия, М., 1958; Г. И. Покровский. Роль науки и техники в современной войне, М., 1957; Д. И. Корниенко. О роли морального фактора в современной войне, М., 1958; А. Н. Логовский. Роль экономического фактора в войне, М., 1959; Я. С. Дзюба. В. І. Ленин о защите социалистического Отечества, М., 1960; Ю. С. Кукушкин. В. І. Ленин — председатель Совета рабочей и крестьянской обороны (1918—1920 гг.), М., 1962; Ю. И. Кораблев. В. І. Ленин о создании Советской Армии, М., 1969, та ін.

Розвиваючи теорію К. Маркса і Ф. Енгельса в нових умовах, В. І. Ленін виявив закономірності історичного розвитку епохи імперіалізму. У своїх працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915 р.) і «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) він зробив геніальний висновок про те, що внаслідок дії закону нерівномірного стрибкоподібного розвитку капіталізму соціалізм може бути встановлений спершу в одній, окремо взятій країні. Ленінська теорія соціалістичної революції передбачала необхідність захисту робітничо-селянської держави від загрози з боку капіталістичного оточення.

Це була цілком нова проблема, тому що питання про будівництво армії, яка б захищала завоювання диктатури пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс не порушували навіть теоретично. «Я не пам'ятаю, щоб попередні вчителі соціалізму, які дуже багато чого передбачали в грядущій соціалістичній революції і дуже багато чого намітили в ній,— я не пам'ятаю, щоб вони висловлювалися в цьому питанні,— відзначав В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б).— Воно для них не існувало, тому що воно постало тільки тоді, коли ми взяли за будівництво Червоної Армії»³.

Керуючись висновками, що їх зробили основоположники наукового комунізму з військових проблем, і глибоко аналізуючи події, В. І. Ленін всебічно обгрунтував завдання збройного захисту соціалістичної Вітчизни і висунув його перед партією та трудящими нашої Батьківщини для практичного розв'язання. Ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Володимир Ілліч указував, зокрема, в 1916 р. у статті «Воєнна програма пролетарської революції», що, встановивши свою диктатуру, пролетаріат повинен буде із зброєю в руках відстоювати її від буржуазії інших країн. Він писав: «Було б просто безглуздя заперечувати «захист вітчизни» з боку пригноблених народів в їх війні проти імперіалістських великих держав або з боку перемігшого пролетаріату в його війні проти якого-небудь Галіфе буржуазної держави»⁴. 30 серпня 1917 р. в листі до ЦК РСДРП В. І. Ленін, виступаючи проти лозунгу захисту вітчизни в імперіалістичній війні, відзначав: «Ми станемо оборонцями *лише після* переходу влади до пролетаріату»⁵. У грізні для молодого Країни Рад дні наступу військ кайзерівської Німеччини Володимир Ілліч підкреслював: «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р., ми — за захист вітчизни з цього дня. Бо ми довели *на ділі* наш розрив з імперіалізмом... Ми — за захист Радянської соціалістичної республіки Росії»⁶.

У зв'язку з цим В. І. Ленін вимагав найуважніше ставитися до справи зміцнення обороноздатності нашої країни, створення надійних збройних сил. У своїй відомій праці «Шість тез про чергові завдання Радянської влади» він указував, що обов'язковою тактикою першої в світі держави робітників і селян «повинно бути, з одного боку, крайнє напруження всіх сил для найшвидшого економічного піднесення країни, підвищення її обороноздатності, створення могутньої соціалістичної армії; з другого боку, в міжнародній політиці обов'язкова є тактика лавірування, відступу, вичікування до того моменту, коли остаточно визріє міжнародна пролетарська революція»⁷.

Велика роль Володимира Ілліча в організації і зміцненні армії, в розробці основ радянської воєнної науки. «З іменем В. І. Леніна нерозривно зв'язані народження Радянських Збройних Сил, їх героїчна істо-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 129.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 66.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 257.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 41—42.

⁷ Там же, стор. 276.

рія» — відзначено в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Засновник і керівник Республіки Рад науково обґрунтував тезу про необхідність зламу старої військової машини і створення армії нового типу для захисту соціалістичної держави. Він перший з марксистів дав негативну оцінку буржуазним збройним силам, гостро критикував у своїх працях «Віддача в солдати 183-х студентів» і «До селянської бідноти» принципи побудови царської армії, викриваючи її як знаряддя влади експлуататорів і поневолення трудящих. «Постійне військо,— писав В. І. Ленін,— це — військо, відокремлене від народу і підготовлюване для того, щоб в народ стріляти»⁸. Воно «всюди стало знаряддям реакції, слугою капіталу в боротьбі проти праці, катом народної свободи»⁹. Володимир Ілліч звернув увагу на безправність російського солдата, якого виховували в дусі ненависті до інших народів і примушували завойовувати та грабувати чужі території, різко засуджував гнітючу атмосферу царської казарми. З цього приводу В. І. Ленін писав: «...Казарма наскрізь пройнята духом найобурливішого безправ'я. Цілковита беззахисність солдата з селян або робітників, топтання людської гідності, здирство, биття, биття і биття»¹⁰.

В основу формування Радянських Збройних Сил Володимир Ілліч поклав класовий принцип. В питанні комплектування командних кадрів В. І. Ленін особливу увагу звертав на соціальний бік справи. «Будуючи нову армію,— писав він,— ми повинні брати командирів тільки з народу... Така армія буде непереможна»¹¹.

Ленінський принцип добору і підготовки командних кадрів був схвалений VIII з'їздом РКП(б), у рішеннях якого вказувалося, що «робота по навчанню і вихованню нового офіцерства, переважно з середовища робітників і передових селян, становить одно з найважливіших завдань в справі створення армії»¹².

Однак це не означало відмову від використання старих воєнспеців. Навпаки, ті з них, що виявили бажання чесно служити революції, залучалися не тільки до роботи за фахом, але й до підготовки та навчання нових військових кадрів. «І в цій роботі,— говорив В. І. Ленін,— ми неминуче повинні були використати допомогу тих людей, які пропонували нам свої послуги, маючи знання, здобуте від старих часів»¹³.

Неодноразово В. І. Леніну доводилося відстоювати ідею комплектування армії за класовим принципом від нападок троцькістських елементів. В перші роки Радянської влади він, зокрема, категорично виступав проти того, щоб військовій мобілізації підлягало все населення, оскільки в умовах запеклої класової боротьби це могло призвести до проникнення в Червону Армію антипролетарських елементів і зміни її класової природи. Перед натиском ворогів наша країна вистояла тому, що вона мала надійні Збройні Сили укомплектовані вихідцями з трудящих при збереженні керівної ролі за робітничим класом і Комуністичною партією.

Єдиноначальність в Червоній Армії В. І. Ленін розглядав як важливий захід її зміцнення і основу керівництва великими масами людей, умову підвищення індивідуальної відповідальності кожного військово-службовця, підвищення авторитету командира. «...Як може бути забез-

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 352.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 38.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 379.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 171.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 408.

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 131.

печена найсуворіша єдність волі? Підкоренням волі тисяч волі одного»¹⁴,— говорив Володимир Ілліч. Цей організаційний принцип став провідним у дальшому удосконаленні структури Радянської Армії.

За роки існування Збройних Сил СРСР зміцнення єдиноначальності було турботою політорганів і армійських комуністів. В ході будівництва і реорганізації армії на принципіальній марксистсько-ленінській основі удосконалювалася методика керівництва, зростали авторитет і вплив армійських партійних організацій. Велике значення у піднесенні дисципліни, бойової майстерності військ завжди мала і має політико-виховна робота. Предметом постійного піклування вождя був інститут воєнних комісарів, який відігравав важливу роль у створенні та зміцненні збройних сил Країни Рад. «Без військкома,— відзначав він,— ми не мали б Червоної Армії»¹⁵.

З особливою силою В. І. Ленін підкреслював необхідність високої організованості військ, їх суворої дисципліни, заснованої не на страхі, як це має місце в буржуазних арміях, а на свідомості й відданості своїй Батьківщині. «Не за страх, а за совість виконувати всі закони про Червону Армію, всі накази, підтримувати дисципліну в ній всіляко»¹⁶,— указував Володимир Ілліч. Він учив виховувати воїнів, які були б не тільки віддані революції, але й ініціативні, винахідливі, бо «без ініціативного, свідомого солдата і матроса неможливий успіх в сучасній війні. Ніяка виносливість, ніяка фізична сила, ніяка стабільність і згуртованість масової боротьби не можуть дати переваги в епоху скорострільних малокаліберних рушниць, машинних гармат, складних технічних приладів на суднах, розсипного строю в сухопутних боях»¹⁷. Цими вказівками наша партія керується і нині, коли в міру підвищення рівня технічної оснащеності й посилення взаємозалежності різних родів військ, роль ініціативи воїнів значно зросла.

Великий вождь піклувався про повсякденне керівництво створенням і підготовкою збройних сил до захисту Батьківщини. За своєю природою і призначенням, указував В. І. Ленін, Червона Армія є найсильнішим знаряддям у системі диктатури пролетаріату і тому повинна постійно перебувати під політичним контролем партії. Цей принцип став одним з основних у будівництві Радянської Армії і Флоту, невичерпним джерелом їх революційного гарту. Втілюючи в життя ленінські ідеї, КПРС завжди рішуче виступала проти будь-яких спроб послабити партійне керівництво збройними силами.

Володимир Ілліч постійно застерігав партію і народ про небезпеку військового вторгнення. «...Ми повинні бути наготові,— говорив вождь делегатам VIII Всеросійського з'їзду Рад.— Ми ні в якому разі не можемо сказати, що від війни ми вже гарантовані»¹⁸. Пророчими були ці слова. Проте марно намагалися вороги задушити Країну Рад. Ще недостатньо зміцніла Червона Армія розгромила похід 14 імперіалістичних країн в роки громадянської війни. Повного краху зазнали також плани паліїв другої світової війни.

Керуючись настановами В. І. Леніна, Комуністична партія приділяла велику увагу зміцненню обороноздатності країни. В роки мирного будівництва це питання неодноразово розглядалося на засіданнях Політбюро, Пленумів ЦК, партійних конференцій, з'їздів. Чимале місце відведено питанням війни і миру в новій Програмі КПРС, в якій відбилися основні ленінські положення.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 149.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 494.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 35.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 438.

Зокрема, в розділі «Зміцнення Збройних Сил і обороноздатності Радянського Союзу», де визначено функції Радянської Армії і завдання партії щодо піднесення військової могутності країни, записано: «З точки зору внутрішніх умов Радянський Союз не має потреби в армії. Але оскільки залишається воєнна небезпека, що виходить від імперіалістичного табору, не досягнуто цілковитого і загального роззброєння, КПРС вважає необхідним підтримувати оборонну могутність Радянської держави, бойову готовність її Збройних Сил на рівні, який забезпечує рішучий і повний розгром будь-якого ворога, що наважиться посягнути на Радянську Батьківщину»¹⁹.

З перших днів свого існування соціалістична держава проголосила миролюбну політику основним принципом своїх відносин з іншими країнами, вона не вела і не веде загарбницьких воєн. За своєю природою, яку визначив новий суспільно-економічний лад, Червона Армія не могла механічно взяти на озброєння воєнну науку старого суспільства, що захищала інтереси експлуататорських класів. Створена на марксистсько-ленінській методологічній основі, радянська воєнна наука служить справі захисту СРСР, всієї соціалістичної системи. Критично осмисливши все краще в буржуазному воєнному мистецтві й творчо застосовуючи марксистське вчення про війни, на основі узагальненого бойового досвіду нашої партії і ретельного аналізу битв з ворогами Радянської влади Володимир Ілліч заклав підвалини радянської воєнної науки, визначив безпосередній зв'язок військової організації з виробництвом як найважливішу умову ведення війни. Про все це йдеться у таких його працях, як «Падіння Порт-Артура», «Нові завдання і нові сили», «Про змішання політики з педагогікою», «Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії», «Революційна армія і революційний уряд», «Військо і революція», «Партизанська війна», «Соціалістична вітчизна у небезпеці!», «Тяжкий, але необхідний урок», «На діловий ґрунт», «Воєнна програма пролетарської революції», «Соціалізм і війна», «Катастрофа, що загрожує, і як з нею боротися», «Про державу», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Всі на боротьбу з Денікіним!» та в ряді інших. Він підкреслив вирішальну роль народних мас, необхідність враховувати в роботі з ними морально-політичні фактори, обґрунтував керівні принципи військового навчання, закликав до пильності та тверезої оцінки противника.

У свій час К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що фундаментом воєнної могутності держави є економіка. Зокрема, Ф. Енгельс писав, що «...вся організація армій і застосований ними спосіб ведення бою, а разом з цим перемоги і поразки, виявляються залежними від матеріальних, тобто економічних умов...»²⁰. Володимир Ілліч, розвинувши це положення, визначив основні принципи зв'язку воєнного потенціалу з економікою, взаємозалежність яких ще більше посилилася в епоху імперіалізму. В умовах застосування великої кількості бойової техніки, війни моторів економічний фактор набуває вирішального значення. Сучасні збройні конфлікти спричиняються до мобілізації всіх ресурсів країни, максимального напруження сил всього населення. «Для ведення війни по-справжньому,— вказував В. І. Ленін,— необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»^{21–22}.

¹⁹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 381.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 165.

^{21–22} В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

Ці важливі ленінські настанови лягли в основу діяльності нашої партії. Перемога її генеральної лінії, спрямованої на індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, створила передумови для озброєння армії новітньою бойовою технікою і забезпечення необхідних продовольчих ресурсів. Успішне виконання і перевиконання перших п'ятирічок дало змогу закласти фундамент воєнної могутності СРСР і не тільки встояти перед натиском німецько-фашистських орд в роки Великої Вітчизняної війни, але й розгромити їх.

Соціалістична система ведення господарства, героїчна праця радянських людей дозволили нашій країні, незважаючи на втрату в перші місяці війни важливих економічних районів, великих виробничих потужностей і енергетичних ресурсів наздогнати і перевершити фашистську Німеччину у виробництві зброї та бойової техніки. З 1 липня 1941 р. до липня 1945 р. пересічно кожного року в СРСР вироблялося: чавуну — 7,8 млн. т, сталі — 11,3 млн. т, електроенергії — 36,8 млрд. *квт/год.*, видобувалося 110,4 млн. т вугілля і 22,8 млн. т нафти. Промисловість давала фронту 86,9 тис. мінометів, 47 тис. гармат, 23 774 танки і САУ, 27 007 бойових літаків. За цей час гітлерівська Німеччина мала відповідно: чавуну — 24,4 млн. т, сталі — 33,4 млн. т, вугілля — 537,6 млн. т, нафти — 15,5 млн. т, електроенергії — 83,5 млрд. *квт/год.*, мінометів — 17 тис., гармат — 25,5 тис., танків і штурмових гармат — 13 459, бойових літаків — 19 725²³.

В момент нападу на СРСР промислова база фашистської Німеччини разом з окупованими нею країнами, не враховуючи сателітів, була у 1,5—2 рази потужнішою, ніж Радянського Союзу. Проте вже до грудня 1942 р. сили нашої діючої армії і ворога стали приблизно рівними, а далі перевагу здобула Червона Армія. Це є свідченням непохитності політичного й економічного ладу СРСР, торжества ленінських ідей. В наш час партія і народ, керуючись настановами В. І. Леніна, добиваються неухильного піднесення економіки і на цій основі удосконалюють технічне оснащення військ. Зростання економічної могутності Країни Рад і всього соціалістичного табору є також міцним фундаментом зміцнення збройних сил країн-учасниць Варшавського договору.

Виходячи з корінного марксистського положення про роль у розвитку суспільства народних мас, В. І. Ленін писав, що «безповоротно канули у вічність ті часи, коли війни велися наемниками або представниками напіввідірваної від народу касты. Війни ведуться тепер народами»²⁴. Саме тому засновник і керівник першої в світі пролетарської держави вимагав широко розгортати військово-патріотичне виховання, залучати все населення до військового навчання. Відзначаючи взаємобумовленість морального фактора і суспільного ладу країни, він пов'язував це питання з необхідністю запровадження в армії суворої дисципліни й організованості. «Ні в мирний ні в воєнний час,— указував Володимир Ілліч,— неможна забувати про навчання рекрутів, про науку стрільби, про розповсюдження вишир і вглиб в масах азбуки військової справи»²⁵.

Підкреслюючи роль народних мас у веденні війни, В. І. Ленін водночас надавав великого значення діяльності воєначальників, видатних полководців. Комуністична партія виховала десятки тисяч відданих соціалістичній Батьківщині, високої бойової виучки командирів. Чимало талановитих полководців у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн вкрили невмирущою славою знамена Червоної Армії.

²³ 50 лет Советских Вооруженных Сил, М., 1968, стор. 457.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 34.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 409.

Однією з важливих умов перемоги над ворогом геніальний стратег і тактик вважав морально-політичну єдність всього народу, високе усвідомлення кожним громадянином свого обов'язку, безмежну любов до рідної країни. «В усякій війні,— підкреслював В. І. Ленін,— перемога кінець кінцем обумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров»²⁶. Соціально-політична та ідейна єдність нашого суспільства, радянський патріотизм, справедливі цілі боротьби відіграли особливу роль в розгромі фашизму. У двобої з німецько-фашистськими загарбниками ворогу протистояла нерозривна дружба народів СРСР, пролетарський інтернаціоналізм.

Ареною жорстоких боїв з гітлерівською армією у роки війни стала територія нашої республіки. За виявлений героїзм і мужність в битвах за Радянську Україну 3717 воїнам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, серед них — росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, казахи, узбеки, татари, башкири, мордовці, чуваші, представники інших національностей СРСР. Чимало синів і дочок України нагороджено медаллю «Золота Зірка» за ратні подвиги на різних фронтах Великої Вітчизняної війни. Так, у числі 597 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за оборону Ленінграда — 60 українців, з 110 патріотів, яким вручено «Золоту Зірку» за оборону Москви, — 16 представників нашої республіки, під Сталінградом їх було 15 з 108²⁷.

В. І. Ленін завжди закликав партію і народ бути пильними, тримати армію у постійній бойовій готовності з тим, щоб не допустити раптового нападу ворога. «...Товариші,— говорив вождь трудящих на IX Всеросійському з'їзді Рад,— будьте на сторожі, бережіть обороноздатність нашої країни і нашої Червоної Армії, як зіницю ока, і пам'ятайте, що ослаблення, у відношенні до наших робітників і селян та їх завоювань, ми не маємо права допускати ні на секунду»²⁸. Володимир Ілліч вимагав тверезо оцінювати економічний, військовий і моральний потенціал противника, його організацію, методи і засоби боротьби. Прикладом такого ставлення до противника може бути оцінка В. І. Леніним кайзерівської Німеччини, коли остання кинула у 1918 р. свої війська на придушення молодого Країни Рад. Володимир Ілліч писав: «Досі перед нами стояли мізерні, нікчемно-жалюгідні (з точки зору всесвітнього імперіалізму) вороги... Тепер проти нас піднявся гігант культурного, технічно першокласно устаткованого, організаційно чудово налагодженого всесвітнього імперіалізму... З ним треба *вміти* боротися»²⁹.

Настанови вождя про правильне врахування сил ворога і бойову готовність Радянських Збройних Сил особливо актуальні в сучасних умовах, коли перед лицем дедалі зростаючої могутності соціалістичного табору імперіалісти посилюють гонку озброєнь, зміцнюють військові блоки, ускладнюють міжнародну обстановку, виступають з агресивними антирадянськими заявами.

Геніальний теоретик і стратег революційного пролетаріату В. І. Ленін сформулював основні положення радянської військової науки, розробив принципи будівництва і шляхи зміцнення Червоної Армії, узагальнив великий досвід боротьби трудящих нашої країни проти об'єднаних сил іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. Його безсмертні ідеї служать дороговказом для КПРС і всього радянського народу.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 110—111.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки Героїв Радянського Союзу.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 121.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 42.

ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛІСТИЧНИМ ВИРОБНИЦТВОМ

Народження Радянської соціалістичної держави поставило перед робітничо-селянським урядом нове складне завдання — розгорнути соціалістичне будівництво, навчитися керувати економікою країни. «Створивши новий, радянський, тип держави..., — писав В. І. Ленін весною 1918 р., — ми розв'язали тільки невелику частину трудного завдання. Головна трудність лежить в економічній галузі... Ми, партія більшовиків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією *управляти*»¹.

Заслуга Володимира Ілліча в тому, що він, розвиваючи і конкретизуючи марксистське вчення про комуністичне перетворення суспільства, вперше знайшов і науково обґрунтував форми, методи і принципи побудови нового суспільного ладу. В. І. Леніну належить пріоритет розробки наукової системи управління економічним будівництвом соціалізму, в основі якої одне з найголовніших місць відведено принципу поєднання єдиновладдя й колегіальності.

Останніми роками радянські вчені провели ряд досліджень, присвячених даній проблемі². Заслужують на увагу теоретичні розробки питань про суть управління і закономірності його розвитку, про зв'язки науки управління з суміжними суспільними та іншими галузями знань, про об'єктивну необхідність одноособового й колегіального управління³. Основним недоліком цих праць є те, що вони не в повній мірі розкривають багатогранну діяльність Комуністичної партії по творчому втіленню в життя ленінського принципу поєднання єдиновладдя й колегіальності на різних етапах створення соціалістичної економіки.

Вивчення ленінської теоретичної спадщини, історії обґрунтування В. І. Леніним, партією принципів керівництва, перетворення їх в неперушну основу діяльності Радянської держави дозволяє ширше розкрити програму господарського будівництва, простежити, як удосконалювалось управління виробництвом.

Єдиноначальність або підкорення у виробничому процесі всього колективу волі одного керівника-єдиноначальника, наділеного державою необхідними правами в галузі управління і особисто відповідального за доручену справу, В. І. Ленін вважав необхідною умовою розвитку великого машинного виробництва, без якого не можна побудувати соціалістичного суспільства⁴. Необхідність єдиновладдя він зв'язував з конкретним історичним завданням диктатури пролетаріату — організа-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 209, 210.

² М. К. Ілюсизов. Ленинская наука руководства народным хозяйством, М., 1967; Ф. Биншток. Наука управлять, М., 1967; М. З. Бор, В. Г. Лебедев. Централизм и демократизм в управлении промышленностью, М., 1966; Л. Н. Пентюхов, В. В. Ефремов. Ленинские принципы управления хозяйством, М., 1966; та ін.

³ В. Г. Афанасьев. Научное управление обществом, М., 1968; А. С. Петров. Экономические основы управления производством, М., 1966; А. Е. Лунев. Демократизм советского государственного управления, М., 1967; та ін.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 182, 233—234.

цією мас на боротьбу з дрібнобуржуазною розбещеністю, а зміцнення трудової дисципліни, порядку вважав запорукою активізації трудящих⁵.

Єдиноначальність не міняла своєї пролетарської суті навіть в перші роки Радянської влади, коли ще не було нових кадрів і партія залучала до господарського керівництва буржуазних спеціалістів, які здійснювали економічну політику держави під контролем комуністів. В резолюції IX з'їзду РКП(б) з цього питання вказується, що «одноособовість, навіть у тих випадках, коли управляє «спец», кінець кінцем є прояв пролетарської диктатури, яка не тільки примушує працювати в певному напрямі, але й ставить своє око в особі робітничих комісарів»⁶.

Таким чином, В. І. Ленін, розробивши принцип єдиноначальності, знайшов цим самим форму здійснення диктатури пролетаріату в економічному будівництві, розв'язав одну з найголовніших проблем організації соціалістичного управління. Це було визначним науковим відкриттям ленінізму.

Розробляючи питання про єдиноначальність, Володимир Ілліч Ленін підкреслював, що вона повинна супроводитися розвитком інших демократичних форм управління, масовим контролем знизу, з боку трудящих, «щоб паралізувати всяку тінь можливості перекручення Радянської влади, щоб виривати повторно і безустанно бур'ян бюрократизму»⁷. Диктатура окремих осіб повинна також поєднуватися з широкою колегіальністю при розв'язанні корінних завдань господарського життя. «Як колегіальність,— говорив В. І. Ленін,— необхідна для обговорення основних питань, так необхідна і одноособова відповідальність і одноособове розпорядництво, щоб не було тяганини, щоб не можна було ухилитися від відповідальності»⁸. При цьому Володимир Ілліч вважав необхідним таке співвідношення двох методів керівництва, коли «обговорення — спільно, а відповідальність — одноособова»⁹.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в управлінні різними галузями виробництва переважала широка колегіальність і виборність. На підприємствах багато питань вирішувалися шляхом дискусій і мітингів. В тих конкретно-історичних умовах, коли ще не була здійснена повна націоналізація основних засобів виробництва, не вистачало спеціалістів, а трудящі маси не мали навиків господарського керівництва, ця форма була єдино можливою і правильною. В. І. Ленін в промові на III Всеросійському з'їзді Рад народного господарства (27 січня 1920 р.) відзначав, що така колегіальність «являє собою щось зачаткове, необхідне на першій стадії, коли доводиться будувати заново»¹⁰.

Провести єдиноначальність на виробництві зразу ж після завоювання пролетаріатом політичної влади було неможливо. З самого початку виникла потреба в обговоренні трудящими нових умов життя і нових завдань, щоб потім перейти до вищих форм трудової дисципліни, свідомого засвоєння ідей диктатури пролетаріату, до здійснення принципу єдиноначальності.

Весною 1918 р., коли зміцніла диктатура пролетаріату, створилися об'єктивні умови для більш досконалої організації виробництва, що

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 232, 236.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 463.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 239.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 219.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 45.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 279.

забезпечувало залізну дисципліну й утвердження одноособового керівництва. В першу чергу на нову систему необхідно було перевести зруйнований війною залізничний транспорт, який став найслабшою ланкою в господарстві. В. І. Ленін з цього приводу писав, що безсуперечне підкорення єдиній волі керівника на залізниці необхідне подвійно і потрійно ¹¹.

Ідея Володимира Ілліча була покладена в основу декрета «Про централізацію управління, охорону шляхів і підвищення їх провозоспроможності», прийнятого РНК 26 березня 1918 р. ¹² В. І. Ленін надавав великого значення цьому акту, оскільки за принципом єдиноначальності він думав реорганізувати всю систему управління народним господарством. В ньому він бачив один з проявів зв'язку між містом і селом, між промисловістю і землеробством. Виступаючи на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р., Володимир Ілліч відзначив, що «залізничний декрет схопив... самісіньку суть того, що треба... Це крок, який показує, що ми стали на правильний шлях, що ми вийшли на дорогу» ¹³.

Суть і необхідність єдиноначальності в управлінні народним господарством країни вождь трудящих найбільш повно розкрив і обґрунтував у праці «Чергові завдання Радянської влади». Ознайомившись з нею, ЦК партії доручив Володимиру Іллічу виступити на засіданні ВЦВК з доповіддю у цьому питанні, яка й була виголошена 29 квітня 1918 р.

Згідно з пропозицією уряду основні положення своєї праці й доповіді на засіданні ВЦВК В. І. Ленін виклав в шести тезах, які з невеликими поправками були односторонньо прийняті ЦК партії 3 травня, а 4-го розіслані Президією ВЦВК всім губернським, повітовим і волосним Радам з вказівкою, що ленінські тези «повинні лягти в основу діяльності всіх Раддепів» ¹⁴.

Таким чином, пропозиція В. І. Леніна про необхідність ввести в управління народним господарством принцип єдиноначальності була схвалена Центральним Комітетом партії і узаконена Радянським урядом. Почалась реалізація цього завдання. Вже весною 1918 р. у наркоматах встановили одноособове керівництво наркомів. Воно поєднувалось з діяльністю колегій, які мали дорадче право ¹⁵. Поступово така система була поширена й на інші господарчі органи й промислові підприємства. Так, весною 1920 р. у Петрограді підприємства, кожне з яких очолювалось одним керівником, становили 51% ¹⁶.

Запровадження єдиноначальності в перші роки господарського будівництва було тісно пов'язане з проблемою підготовки відповідних кадрів. Комуністична партія розв'язала її шляхом використання буржуазних спеціалістів і перевиховання їх в процесі соціалістичного будівництва, а також шляхом формування нової інтелігенції з числа робітників і селян.

Неодмінною умовою залучення старих спеціалістів до керівництва економікою В. І. Ленін вважав введення найсуворішого контролю з боку робітничого класу за їх діяльністю ¹⁷. Не менш важливе завдання, вказував він,— систематичне навчання робітників і селян справі управ-

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233—234.

¹² Декреты Советской власти, т. 2. М., 1959, стор. 18—21.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 274.

¹⁴ Декреты Советской власти, т. 2, стор. 228.

¹⁵ В. М. Шапко. Обоснование В. И. Лениным принципов государственного руководства, М., 1968, стор. 183.

¹⁶ Девятый съезд РКП(б). Протоколы, М., 1960, стор. 130.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 137; В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368, 391.

ління у буржуазних спеців¹⁸. Ленінські настанови з цього питання знайшли відбиття в Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б)¹⁹.

Головною формою підготовки нових кадрів з представників трудящих мас у ті роки стало висування. Тисячі здібних організаторів, безмежно відданих Радянській владі, партія направила керувати різними ланками виробництва. Протягом 1918—1921 рр. на керівні технічні посади в промисловості було висунуто понад 3,5 тис. робітників і понад 2 тис. селян²⁰. На 1 серпня 1919 р. серед членів колегій і главків у відділах Вищої Ради Народного Господарства робітники складали 25%, а наприкінці 1920 р.— 51,4%. В президії ВРНГ і губраднаргоспх їх було 57,2%, а в заводоуправліннях — 63,5%. В середньому в органах управління на той час брало участь 61,6% вихідців з робітничого класу²¹.

Проведення в життя принципу єдиноначальності виявилось питанням дуже складним. Проти ленінського курсу в цій справі виступили внутріпартійна опозиція в особі «лівих» комуністів» (Бухарін, Преображенський та ін.), групи «демократичного централізму» (Сапронов, Осинський, Максимо夫斯基, Смирнов), профспілкових працівників (Томський, Шляпников, Лутовинов) і деякі керівники господарських органів на чолі з Риковим. Питання про єдиновладдя переросло в дискусію напередодні IX з'їзду РКП(б), а під час його роботи стало центральним в обговоренні господарських завдань. З'їзд дав рішучу відсіч антипартійним елементам, які прагнули підмінити єдиноначальність та сувору особисту відповідальність необмеженою колегіальністю, і ухвалив: вважати «за необхідне наблизити управління промисловістю до одноособовості, а саме: встановити повну і безумовну одноособовість у майстернях і цехах, їти до одноособовості в заводоуправліннях і до скорочених колегій в середніх і вищих ланках адміністративно-виробничого апарату»²². «Колегіальність, оскільки вона має місце в процесі обговорення або вирішування,— говорилося в резолюції,— повинна безумовно поступитися своїм місцем *одноособовості* в процесі виконання»²³.

Виконуючи вказівки IX з'їзду РКП(б), партосередки й державні органи послідовно провадили курс на централізацію управління і поступовий перехід до одноособового керівництва всіма галузями народного господарства і підприємствами. Про це свідчать рішення партії й уряду того періоду, спрямовані на масову підготовку спеціалістів з числа трудящих мас. X з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.), який ухвалив здійснити перехід до нової економічної політики, приділив значну увагу проблемі кадрів у нових умовах і зобов'язав Центральний Комітет партії і його Оргбюро «ретельно стежити за робітниками, що висуваються, і систематично й неухильно залучати їх до відповідальної роботи в центрі й на місцях»²⁴. Було накреслено заходи щодо поліпшення агітаційно-пропагандистської діяльності партії, теоретичної підготовки керівних партійних, радянських, господарських і профспілкових працівників²⁵.

XI з'їзд РКП(б) (квітень 1922 р.) вказав, що одне з найважливіших завдань профспілок — висування та підготовка адміністраторів з робітників і трудящих мас²⁶. XII з'їзд партії (квітень 1923 р.) підкреслив не-

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 390, 415.

¹⁹ КПРС в резолюціях, ч. I, стор. 395—396.

²⁰ И. А. Ляскиков. Подготовка специалистов промышленности СССР, М., 1954, стор. 22.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 65.

²² КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 452.

²³ Там же, стор. 453.

²⁴ Там же, стор. 488.

²⁵ Там же, стор. 517—518.

²⁶ Там же, стор. 570.

обхідність систематичного і в той же час спеціалізованого навчання нових господарських працівників за певним планом²⁷. Зокрема йшлося про збільшення кадрів господарників-робітників, особливо комуністів, в органах управління промисловістю, про підвищення ролі керівника на виробництві, зміцнення єдиноначальності²⁸. «Система справжнього єдиновладдя повинна бути проведена в організації промисловості зверху донизу»²⁹,— вказувалося в резолюції з'їзду.

В боротьбі за відбудову народного господарства партія надавала великої ваги залученню до управління виробництвом широких мас. У листі від 24 лютого 1924 р. ЦК РКП(б) пропонував всім парторганізаціям підприємств не менше одного разу в два місяці, в трестах — один-два рази на рік обговорювати доповіді керівників про господарську діяльність на партконференціях, виробничих нарадах, профспілкових активах з участю безпартійних мас³⁰. З цією метою було розроблено й опубліковано 23 вересня 1924 р. в газеті «Труд» положення про виробничі наради. XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) вказав, що вони є найкращою формою залучення трудящих до соціалістичного будівництва, політичною школою кадрів, школою висування й виховання нових кадрів «господарників і адміністраторів з робітників...»³¹.

Закликаючи комуністів і безпартійних взяти активну участь в управлінні виробництвом, партія прагнула піднести роль кожного партосередку, політичне керівництво в цілому.

Наприкінці 1926 р. в основному була завершена робота по відбудові народного господарства. Досягнуто довоєнного рівня промислового і сільськогосподарського виробництва, відбудовано залізничний транспорт, забезпечено переважачою роль кооперації та державної торгівлі в галузі товарообміну, встановлено тверду валюту й побудовано на новій основі кредитну систему. Історичним досягненням Радянської держави було створення нового господарського апарату і забезпечення керівної ролі пролетаріату в управлінні економікою³².

Успішне розв'язання завдань відбудовного періоду дало можливість партії накреслити нову грандіозну програму — у відносно мінімальний історичний строк наздогнати передові капіталістичні країни за рівнем індустріального розвитку, а потім перевершити його. Виконання намічених планів залежало від темпів нагромадження у народному господарстві ресурсів, які воно могло виділити для цієї мети, від умінь керівників розв'язувати нові економічні проблеми. Здійснення цих завдань вимагало технічної реконструкції виробництва, створення нових форм управління промисловістю, концентрації найкращих господарських кадрів на провідних її ділянках, посилення єдиновладдя.

Система організації виробництва в той період вже не задовольняла вимог часу. Принцип централізації, необхідний при плановому господарстві, проводився у життя тими ж методами, що й в роки становлення соціалістичної економіки, але на вищому етапі розвитку вони вже застаріли. Практика, яка ставила весь технічний склад в безпосередню залежність від керівника-спеціаліста, заважала досягти єдності управління і применшувала роль директора³³. Крім того, на підприєм-

²⁷ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 656.

²⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 393.

²⁹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 655.

³⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 443.

³¹ КПРС в резолюціях..., ч. II, К., 1954, стор. 206.

³² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 603.

³³ Там же, стор. 808.

ствах не було чіткого розмежування функцій і обов'язків між директором і заводськими партійними й профспілковими організаціями. Існуюче на більшості підприємств тривладдя (партосередок, завком, адміністрація) порушувало централізацію, вносило плутанину в керівництво.

Враховуючи все це, Центральний Комітет ВКП(б) вжив ряд заходів для усунення перешкод. Важливу роль, зокрема, відіграли рішення XV партконференції (жовтень-листопад 1926 р.) «Про господарське становище країни і завдання партії»³⁴, постанови ЦК — «Питання раціоналізації виробництва»³⁵ від 24 березня 1927 р., об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (11 квітня 1928 р.) — «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з хибами господарського будівництва»³⁶, Пленуму ЦК (12 липня 1928 р.) — «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів»³⁷. Втілення в життя партійних настанов створювало передумови для переходу до повного єдиновладдя в усіх ланках виробництва.

Перебудова господарського управління промисловістю на цій основі була закріплена постановою ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1929 р. «Про заходи по упорядкуванню управління виробництвом і встановлення єдиновладдя», схваленою згодом XVI з'їздом партії (червень-липень 1930 р.). Згідно з цим документом директор підприємства мав всі права розпорядництва і особисто відповідав за виконання державних планів³⁸. Партосередки керували громадсько-політичним і господарським життям колективу. Діяльність профспілкових організацій спрямовувалася на проведення і зміцнення єдиновладдя, на розвиток виробничої активності й самодіяльності робітників³⁹.

В роки соціалістичної індустріалізації та в наступні п'ятирічки партія, виходячи з конкретних умов, неодноразово здійснювала реорганізацію промисловості, пристосовувала форми управління відповідно до завдань соціалістичного будівництва.

Керуючись необхідністю централізації технічної політики, партія здійснила перехід до галузевого принципу управління, створила нові господарські органи — народні комісаріати, спеціалізовані за галузями промисловості⁴⁰. В міру розвитку виробництва процес виникнення нових галузей та їх органів управління посилювався. Одночасно скорочувалася мережа об'єднань і трестів. Саме в цей період єдиновладдя розглядалось як найважливіша умова успішної реконструкції промисловості. Згідно з рішенням XVII з'їзду ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.) було ліквідовано функціональну систему управління, яка склалася в ході практичної роботи. Суть цієї системи полягала в тому, що кожний з численних функціональних відділів і секторів підприємства мав право втручатися в оперативне керівництво, давати безпосередньо вказівки виконавцям. Тим самим підривалося єдиновладдя.

З метою усунення недоліків партія постійно приділяла увагу залученню до управління виробництвом широких мас трудящих. В роки довоєнних п'ятирічок значно активізувалася їх участь у цьому процесі (рух ударників і стахановців, зустрічне планування, бригади високої якості, госпрозрахункові бригади, виробничі наради). Вони сприяли

³⁴ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 274—290.

³⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, стор. 666—672.

³⁶ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 465—473.

³⁷ Там же, стор. 481—486.

³⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, стор. 121—122.

³⁹ Там же, стор. 122—123.

⁴⁰ Там же, стор. 333.

успішному здійсненню індустріалізації країни, поліпшенню якісних показників роботи підприємств, підвищенню рентабельності виробництва, збільшенню соціалістичних нагромаджень.

Для керівництва всією господарською роботою виняткове значення мали рішення XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939 р.) про надання права заводським партосередкам контролювати діяльність адміністрації підприємств. Партійна організація займалася перевіркою окремих ділянок, заслуховувала звіт адміністрації, провадила партійно-технічні конференції, мобілізувала комуністів на виконання виробничих планів, боролася з безгосподарністю, добивалася поліпшення культурно-побутових умов трудящих.

В роки Великої Вітчизняної війни посилилися централізація і єдиновладдя. Це обумовлювалося необхідністю встановити сувору дисципліну в усіх ланках виробництва, концентрацію керівництва в інтересах використання всіх матеріальних трудових і фінансових ресурсів. Висока дисциплінованість, єдність волі в управлінні забезпечили міцну організацію промисловості, відіграли важливу роль в перемозі над фашистсько-німецькими окупантами.

Проте в наступні роки ці методи, продиктовані особливими умовами, стали зводитися в принцип. Широкого розповсюдження набули централізація, адміністрування, що значно зв'язувало розвиток творчої активності трудящих, усувало на другий план демократичні форми управління.

Партія вжила заходів до усунення цих недоліків в ході критики культу особи, критики суб'єктивізму в управлінні, відновила наукові принципи керівництва народним господарством. В значній мірі цьому сприяли рішення XX з'їзду партії (лютий 1956 р.), жовтневого (1964 р.), березневого (1965 р.), вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС.

На сучасному етапі творчий розвиток ленінських принципів відбувається в епоху переходу від соціалістичної до комуністичної економіки, а «Комуністичне будівництво передбачає всебічний розвиток **демократичних основ управління** при зміцненні і вдосконаленні **централізованого державного керівництва народним господарством**»⁴¹ — записано в Програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді партії. В Програмі вказується на дальше розширення оперативної самостійності та ініціативи підприємств, зростання ролі колективу в розв'язанні організаційних і виробничих питань⁴².

Дальше удосконалення господарського керівництва провадиться з врахуванням настанов партії. Вересневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.) замінив територіальне управління, яке перешкоджало єдиному технічному керівництву, галузевим. Нова система створила умови для поєднання централізації з широкою місцевою господарською ініціативою, принципу єдиновладдя — з підвищенням ролі виробничих колективів. Така система управління найбільш повно відповідає сучасним вимогам і дозволяє ефективніше використовувати переваги соціалістичного способу виробництва.

Зміцнення єдиновладдя на даному етапі безпосередньо зв'язане з підготовкою і вихованням господарських кадрів. Партія і Радянський уряд створили всі умови для успішного розв'язання цього завдання, про що свідчить безперервне збільшення чисельності інтелігенції. Якщо у 1960 р. в народному господарстві країни було 8,784 млн. працівників з вищою і середньою спеціальною освітою, то наприкінці 1968 р. — 14,957

⁴¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 363.

⁴² Там же, стор. 364.

млн. чол.⁴³ Особливо зростають ряди технічної інтелігенції. На 1 грудня 1960 р. питома вага інженерів і техніків, зайнятих в народному господарстві, становила 35,1% загальної кількості працівників з вищою і середньою спеціальною освітою, а наприкінці 1968 р. — майже 40%⁴⁴. Значно змінився і якісний склад керівних кадрів. Якщо в 1959 р. серед керівників промислових підприємств України налічувалось лише 30% спеціалістів з вищою освітою, то в 1968 р. — 49%. За цей період їх процент серед головних інженерів зріс з 53,9 до 68,7, а серед начальників цехів та заступників — з 28,7 до 35,2%⁴⁵.

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1968 р. «Про заходи по поліпшенню підготовки спеціалістів і удосконаленню керівництва вищою і середньою спеціальною освітою в країні»⁴⁶ накреслена нова програма поповнення кадрів. Взято курс на поступове розширення підготовки висококваліфікованих спеціалістів на стаціонарних відділеннях, підвищені вимоги до якості навчання. Розроблено також заходи по перепідготовці працівників при вищих учбових закладах і технікумах, оскільки в промисловості в сучасний момент налічується незначна кількість керівників з вищою економічною освітою. На початку 1965 р. вони складали лише 6%. Цей недолік відзначив вересневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.) і вказав шляхи його усунення.

Відповідно до рішень Пленуму створені й діють курси по перепідготовці господарських кадрів при 150 вузах країни. В багатьох республіках, краях й областях працюють економічні університети, школи, курси й семінари. Рада Міністрів СРСР постановою від 6 червня 1967 р. загальне методичне керівництво цією роботою поклала на Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР⁴⁷.

За останні роки партійні організації збагатились значним досвідом роботи з кадрами. Заслугує на увагу діяльність партійної організації Харківського заводу ім. Малишева. З 1958 р. тут складається план навчання працівників, який обговорюється на партзборах у цехах, відділеннях, а після цього затверджується парткомом. За планом у 1965 р. в школах робітничої молоді навчалось 1725 юнаків і дівчат, у вузах без відриву від виробництва — понад 1 тис. чол. і в технікумах — 329. На керівні господарські й інженерні посади було висунуто 189 чол., в тому числі начальниками цехів — 8, заступниками — 22, старшими майстрами й майстрами — 54 чол. Всього за останні три роки (1966—1968 рр.) на різні керівні пости рекомендовано близько 700 чол. Більшість з них — колишні робітники заводу. Значно поліпшився і якісний склад господарських працівників.

Поліпшення підготовки, виховання і розстановки господарських кадрів — лише одна сторона діяльності парторганів, спрямованої на зміцнення єдиновладдя. З другого боку, парторганізації борються за підвищення відповідальності керівників на всіх ділянках роботи за виконання виробничих завдань. Показовим є досвід комуністів Харківського верстатобудівного заводу. Тут в 1967—1968 рр. розробили інструкції для ІТР, в яких вказано права і обов'язки кожного робітника. Систематично ці питання обговорюються на засіданнях бюро. Такі за-

⁴³ Народное хозяйство СССР в 1968 г. Статистический ежегодник, М., 1969, стор. 558.

⁴⁴ Підрахунки зроблені автором на основі матеріалів ЦСУ СРСР; Народное хозяйство СССР в 1968 г. Статистический ежегодник, стор. 559.

⁴⁵ Підрахунки зроблені автором на основі матеріалів ЦСУ УРСР.

⁴⁶ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968, стор. 225—234.

⁴⁷ Там же, стор. 404—408.

ходи сприяли ліквідації знеосібки, поліпшенню організації виробництва, підвищенню трудової дисципліни. Завод успішно виконує державні завдання.

Зміцнюючи єдиновладдя, партія одночасно вимагає від господарників, партійних і профспілкових організацій розвитку демократичних форм управління. За останні роки значно активізувалася діяльність постійнодіючих виробничих нарад (ПДВН), громадських бюро економічного аналізу (ГБЕА), рад новаторів, бригад по впровадженню НОП та ін.

Найбільш масовою школою управління стали виробничі наради, яких в УРСР на 1 січня 1969 р. діяло 26 тис. В їх роботі брало участь понад 1 млн. робітників і службовців. Лише в 1968 р. учасниками нарад, внесено близько 163 тис. пропозицій, з них 135 тис. реалізовано⁴⁸. Постійнодіючі виробничі наради є найбільш демократичним і представницьким органом самодіяльності трудящих, який поєднує єдиновладдя з контролем мас знизу і з розвитком ініціативи всіх членів колективу.

В ході підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна виникли нові форми участі мас в управлінні виробництвом. Це рух інженерно-технічних працівників за виконання особистих планів, похід передовиків виробництва за впровадження економічного аналізу на кожному робочому місці, ради по впровадженню госпрозрахунку та ін.

Партія і надалі розвиватиме демократичні форми управління.

«Джерело сили соціалістичної держави — нерозривний зв'язок з народом, залучення найширших мас до управління країною і громадськими справами,— говорив Л. І. Брежнев.— Це якраз і покликана забезпечити соціалістична демократія. Її удосконалення і розширення становить головний напрям політичного розвитку радянського суспільства на шляху до комунізму»⁴⁹.

⁴⁸ Поточний архів Української Ради профспілок. Зведений статзвіт на 1 січня 1969 р.

⁴⁹ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 42.

ПЕРЕБАЗУВАННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УРСР НА СХІД РАДЯНСЬКОЇ КРАЇНИ (1941—1942 рр.)

Однією з найважливіших складових частин грандіозної перебудови народного господарства Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни з метою створення потужної воєнної економіки була евакуація продуктивних сил і населення, насамперед кваліфікованих робітників і спеціалістів різних галузей народного господарства, науки і культури, у східні райони нашої країни.

Ця проблема протягом усього повоєнного періоду є однією з найважливіших у радянській історіографії Великої Вітчизняної війни. Активно працюють у цьому напрямі українські дослідники М. З. Данилюк, М. Б. Погребінський, Ф. Ю. Ярошук та ін.¹ Однак, незважаючи на всю широту і глибину розробки питань, пов'язаних з евакуацією, дальшого висвітлення учених потребує трудовий героїзм робітників, колгоспників та інтелігенції під час її здійснення.

У прифронтових районах, яким загрожувала окупація, розташовувалася велика кількість підприємств машинобудівної, металургійної, електротехнічної, хімічної промисловості, що мали значну господарську й оборонну вагу. Їх своєчасної евакуації вимагали як посилення промислового потенціалу східних районів, які стали основною воєнно-господарською базою СРСР, так і необхідність позбавити фашистську Німеччину можливості зміцнити за їх рахунок свою воєнну економіку. Отже, партійним, радянським і господарським організаціям, всім трудящим тилу треба було негайно вирішити це складне завдання.

У воєнно-господарському плані, складеному на 1941—1942 рр., наголошувалося, що евакуація оборонної промисловості з прифронтової смуги є найважливішим завданням. З цією метою 24 червня 1941 р. за рішенням РНК СРСР було створено Раду по евакуації на чолі з М. М. Шверником, а 27 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна». Згідно з цими рішеннями при наркоматах почали діяти інститути уповноважених Ради по евакуації, а в республіках, областях та містах — управління та комісії, які складали плани евакуації і контролювали їх виконання.

Відповідно до вказівок Ради по евакуації, передусім, вивозилася готова продукція та різне устаткування підприємств оборонної, металургійної, хімічної, машинобудівної, легкої та харчової промисловості, яке вантажилось комплектно з таким розрахунком, щоб на новому місці з нього можна було створити самостійну виробничу одиницю. Під час евакуації устаткування колективи підприємств суворо дотримувались принципу «давати продукцію до останньої можливості». За особливим розпорядженням Ради по евакуації на великих залізничних пунктах

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945, т. I, К., 1967; М. З. Данилюк. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства.— Наукові праці з історії КІПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3—4. К., 1965; М. Б. Погребінський. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1959, № 3 та ін.

східних районів створювались спеціальні бази, де зберігалося устаткування, евакуйоване з прифронтової смуги.

У винятково важких умовах здійснювалася евакуація населення і матеріальних цінностей з Української РСР. 3 липня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР поставили перед місцевими партійними і радянськими органами Правобережжя завдання почати евакуацію. Але внаслідок швидкого просування ударних сил ворога його вдалося виконати лише частково. На Лівобережжі та Півдні, віддалених від зони бойових дій, цю роботу можна було здійснювати планомірно.

Перебазування продуктивних сил і населення у 1941—1942 рр. провадилось на будови та діючі підприємства Уралу, Західного Сибіру, Середньої Азії, Поволжя. На початку війни з усією силою виявилась передбачливість Комуністичної партії, яка ще у передвоєнний час взяла курс на створення в цих районах розвинутої промисловості, максимально наближеної до джерел сировини і палива, до транспортних магістралей. Ця промислова база була здатна прийняти й освоїти додаткове обладнання.

Величезні масштаби воєнних дій, масовані удари ворога з повітря, артилерійські обстріли, дії фашистської агентури, яка чинила диверсії і сіяла провокаційні чутки серед робітників, створювали винятково складні умови для евакуації. Але під керівництвом партійних організацій трудящі долали всі перешкоди під час виконання своєї почесної місії. Всіх робітників та службовців було переведено на казармений режим. Демонтувати, пакувати і вантажити устаткування доводилося поряд з виконанням виробничих планів.

Безсмертний трудовий подвиг здійснили трудящі України під час евакуації підприємств значних економічних центрів України: Придніпровського промислового району, Донецького та Криворізького басейнів, Харкова, Києва, міст півдня республіки. Завод «Трансигнал» (Київ) було демонтовано протягом чотирьох діб, а фабрику штучного волокна — восьми (вивезено майже 1 тис. вагонів цінного устаткування). На евакуації заводу «Арсенал» протягом липня — вересня постійно працювало 200—350 чол. — кадрові виробничники та члени їх сімей. Для демонтованого ними устаткування потрібно було 110 вагонів². Протягом двох місяців з Києва на Схід було відправлено близько 200 підприємств, з них 64 союзного підпорядкування³.

7 серпня почалась евакуація заводів Дніпропетровська. За 2 дні трудящі трубопрокатного заводу ім. Леніна розібрали і навантажили у вагони устаткування цехів балонного і тонкостінних труб. Поряд з демонтажем робітники встигли виконати і ряд замовлень воїнів, зокрема виготовити секції понтонного мосту. З 13 серпня ворожа артилерія почала обстрілювати місто, проте роботи по евакуації промислового устаткування не припинялися⁴.

10 серпня 1941 р. на нараді партійних, господарських і технічних працівників заводу «Запоріжсталь» було розроблено план його евакуації, яка мала початися 20 серпня. В той час у приміській зоні уже перебував ворог, якого в безперервних виснажливих боях стримували частини Червоної Армії. 45 діб під безперервним ворожим обстрілом робітники гіганта невтомно працювали над демонтажем і відправкою устаткування. Один з організаторів евакуації А. М. Комар, згадуючи про ті дні, писав, що деякі ділянки постійно обстрілювались з гармат

² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 307, арк. 74—75.

³ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 487.

⁴ Історія рідного заводу. Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им. Ленина, Днепропетровск, 1957, стор. 109—120.

і кулеметів. «Спочатку здавалось, що там неможливо працювати, а потім пристосувались. Діяли вночі. Під покривом ночі туди пробирались робітники та інженери... і вивозили зняте обладнання»⁵. Темпи роботи з кожним днем зростали. Якщо 20 серпня було відправлено лише 65 вагонів, то протягом вересня щоденно вантажилося 662, а в окремі дні навіть 969. За 45 діб вивезено 320 тис. т вантажів, які було розміщено у 16 тис. вагонів. 3 жовтня 1941 р. евакуацію заводу було закінчено. В останній день, як згадував відповідальний за перебазування заповідних заводів О. Г. Шереметьєв, «залишилося лише підмести цехи металургійних заводів — більше нічого там було робити»⁶.

У жовтні почалася евакуація промисловості Донбасу. Лише з Донецької області було вивезено устаткування 64 великих підприємств, у тому числі 9 металургійних і трубопрокатних, 2 машинобудівних, 16 коксохімічних і 16 по виготовленню вогнетривких матеріалів. Величезну роботу провів колектив заводу «Азовсталь». Внаслідок чіткої організації евакуація закінчилася в установленний урядом строк (вивезено 650 вагонів). Ворог вступив до міста через кілька годин по завершенні всіх робіт⁷. Успішно було проведено також евакуацію системи Донбасенерго.

3 липня до жовтня 1941 р. з України у глибокий тил було перевезено 550 підприємств (а всього з прифронтової смуги — 1523) 30 галузей промисловості⁸. Серед них були такі гіганти соціалістичної індустрії, як металургійні заводи ім. Петровського, ім. Леніна, Макіївський ім. Кірова, Нікопольський південнотрубний, Дніпропетровський завод гірничого устаткування та алюмінієвий комбінат, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції, Харківські тракторний і канатний заводи, Одеська джутова фабрика, Ракитнянський і Куп'янський цукрові заводи, Харківський і Дніпропетровський молококомбінати.

Славним патріотичним подвигом трудівників ланів України була масова евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства. Під час проведення її особливу відповідальність несли низові організатори — голови колгоспів, директори МТС і радгоспів, секретарі партійних організацій, рядові активісти.

Лише частково внаслідок воєнних обставин була здійснена евакуація в західноукраїнських областях, яка почалася з ініціативи місцевих партійних організацій уже на другий день війни. Набагато ширші можливості мали партійні й радянські організації Лівобережжя. Особливо складною була евакуація машинно-тракторного парку, оскільки вивезти його через нестачу залізничних транспортних засобів не було змоги. Готуючись до переходу, колективи МТС розробляли й уточнювали графіки та маршрути руху, готували запаси пального, запчастин, визначали бригади водіїв, ремонтників, постачальників і т. ін. В дорожці кожна МТС була самостійною організаційно-господарською одиницею. По республіці підлягало евакуації понад 56 тис. тракторів⁹. Але значну їх частину було передано Червоній Армії та оборонним організаціям. Усього з України вивезли понад 30 тис. тракторів з 437 МТС¹⁰.

Умови евакуації Цибулівської МТС Переяславського району Київ-

⁵ Опи — учасники великої війни. Сборник, М., 1966, стор. 96.

⁶ Гвардия тыла. Сборник воспоминаний, М., 1962, стор. 29.

⁷ Г. И. Шигалин. Народное хозяйство СССР в период Великой Отечественной войны, М., 1960, стор. 51.

⁸ Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941—1942 гг., М., 1966, стор. 44—45.

⁹ М. Б. Погребінський. Назв. праця, стор. 65.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. I, стор. 282.

ської області, яку очолював І. І. Гринєць, були характерними. Після виходу німецько-фашистських військ до Дніпра в районі Канева — Ржищева бюро РК КП(б)У вирішило негайно її евакуювати. 1 вересня колона з 55 тракторів рушила у напрямі на Белгород. На всьому шляху вона не раз зазнавала обстрілів фашистських десантів та бомбардувань ворожих літаків і ледве вийшла з оточення. Однак у Белгороді їй запропонували просуватись у Воронежську область. Лише через 2 місяці колону, у складі якої налічувалося 29 ХТЗ і 10 «Універсалів» (16 тракторів мобілізували воєнні власті), було переправлено через Дон¹¹.

У липні 1941 р. також почалася масова евакуація громадської худоби. Умови її перегону були надзвичайно тяжкими. Так, доярка артїлі «Авангард» Лебединського району Сумської області згадує, що під час просування на схід гурт часто потрапляв під обстріл ворожих літаків, після чого його довго доводилось збирати. Однак, незважаючи на тяжкі умови, колгоспники, що супроводжували гурт, пригнали до місця призначення майже всю худобу¹². На початку вересня в перегоні перебувало 3635 тис. голів великої рогатої худоби, овець, коней, свиней у супроводі 70 тис. погоничів¹³. За вказівкою ДКО вони прямували у Курську, Воронежську, Ростовську, Саратовську, Сталінградську, Куйбишевську області, в Казахську РСР та Калмицьку АРСР.

Успішне завершення такої величезної евакуації вирішила її детальна підготовка, зокрема по всіх маршрутах переходів було створено численні контрольно-ветеринарні пункти. Усього на кінець жовтня з України в тиллові райони було перегнано понад 6 млн. голів худоби, у тому числі великої рогатої — 2165 тис., овець — 2851 тис., свиней — 878 тис., коней — 499 тис.¹⁴

Евакуація колгоспів здійснювалася головним чином у Поволжя, Казахстан, Середню Азію. Тільки в Саратовську область 1941 р. з України їх прибуло 136¹⁵.

Надзвичайних заходів вживали партійні та радянські організації для вивозу державних продовольчих запасів з тих районів, яким загрожувала окупація. Так, на кінець жовтня 1941 р. було евакуйовано 125 млн. пудів зерна і зернопродуктів, що становило восьму частину всіх зернових, заготовлених в тиллових районах, багато м'яса, жирів тощо¹⁶.

Поряд з підприємствами, державними установами, МТС, колгоспами на схід було перебазовано також заклади української соціалістичної культури й науки. Уже в перші дні війни почалося перебазування в глибокий тил інститутів системи АН УРСР (19) та наукової бібліотеки¹⁷. Було евакуйовано також 16 відомчих науково-дослідних інститутів, зокрема Український науково-дослідний інститут металів, Український науково-дослідний вуглехімічний інститут, Український інститут очних хвороб, Український інститут експериментальної ендокринології, Український науково-дослідний туберкульозний інститут, Харківський інститут переливання крові тощо¹⁸ та 70 вищих учбових закладів, серед них 3 університети, 28 індустріально-технічних інститутів, 18 сільськогосподарських, 12 медичних, 6 художньо-музичних,

¹¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 254, арк. 5, 7.

¹² Там же, оп. 3, од. зб. 304, арк. 31—32.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 460, арк. 78; М. З. Данилюк. Назв. праця, стор. 84.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 1, стор. 283.

¹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 21, арк. 104—105.

¹⁶ Там же, од. зб. 203, арк. 26; Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 286.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 150, арк. 85 зв.

¹⁸ Там же, од. зб. 5, арк. 11—12.

4 педагогічних¹⁹. З України було вивезено також 276 профучилиш і шкіл ФЗН, у яких навчалося 46 тис. учнів, а також багато загально-освітніх шкіл²⁰. В числі більше 40 евакуйованих українських театрів були такі відомі сценічні колективи, як Київський і Харківський театри опери та балету, Київський театр української драми ім. І. Я. Франка, Харківський театр української драми ім. Т. Г. Шевченка, Одеський драматичний театр ім. Жовтневої революції та ін. На схід було вивезено майже 12 тис. найцінніших експонатів з музеїв і картинних галерей Києва, Харкова, Одеси, Чернігова, Дніпропетровська, Полтави та ін. міст. У липні—серпні 1941 р. у тил вирушили Київська й Одеська студії художніх фільмів, українські студії кінохроніки і науково-технічних фільмів з необхідним устаткуванням²¹.

Величезна і складна робота по евакуації була тяжким випробуванням для колективів наукових установ і закладів культури. Але вони завжди почували себе на бойовому посту і тому навіть під час найтяжчих випробувань залишилися вірними своєму обов'язку. «Під час переїздів — говорилось у звітній доповіді партійного бюро Одеського інституту інженерів водного транспорту, — ми загубили частину майна інституту, викладачі, студенти і співробітники залишилися без особистих речей, люди втратили багато здоров'я, а деякі й життя, але ніколи колектив не втрачав найпалкішого бажання — боротися за збереження інституту»²².

Одним з найважливіших завдань партійних та радянських органів республіки було своєчасне переміщення у глибокий тил цивільного населення. Цим займалося Управління по евакуації населення при Раді по евакуації, яке на підприємствах, в установах, при військоматах створювало евакопункти, що забезпечували організовану посадку людей у спеціальні ешелони. Евакуації радянських громадян вимагали не лише бажання врятувати їх від фашистської неволі та винищення, а й необхідність забезпечити кадрами народне господарство тилових районів.

Кожне підприємство евакуювало разом з устаткуванням кваліфікованих робітників і досвідчених інженерно-технічних працівників. Київський завод «Ленкузня» відправив їх 4,5 тис., Харківський тракторний — 4,7 тис., Ворошиловградський ім. Жовтневої революції — 3230 і т. ін. З республіки поїхало працювати у східні райони країни близько шести тисяч спеціалістів сільського господарства, багато лікарів і працівників освіти²³. У складі АН УРСР евакуювалося близько 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників, що працювали у різних галузях науки і техніки. Значна частина професорсько-викладацьких кадрів, серед яких були відомі вчені, виїхала з вузами²⁴. Кількість евакуйованих членів творчих Спілок письменників, композиторів і художників України становила близько 300 чол.²⁵

Оскільки перевантаження залізниць не дозволяло виділити необхідної кількості вагонів для перевезення цивільного населення, воно відходило з районів, яким загрожувала окупація, маршевыми колонами, а частина взагалі неорганізовано, користуючись усіма доступними засобами пересування. Дослідники вважають, що з України в Казахстан,

¹⁹ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 179, арк. 32—34; од. зб. 49, арк. 5, 7; од. зб. 5, арк. 6—11; ЦДІА УРСР, ф. Р-4813, оп. 20, спр. 23, арк. 3—9, 54—62, 212—218.

²⁰ «Вопросы истории», 1958, № 11, стор. 34.

²¹ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 59, арк. 25; од. зб. 175, арк. 105, 165; од. зб. 179, арк. 38, 39 зв.

²² Вища школа Української РСР за 50 років, ч. I, К., 1967, стор. 297.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. I стор. 227—284.

²⁴ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 436, арк. 28.

²⁵ Там же, оп. 16, од. зб. 175, арк. 165, 168.

республіки Середньої Азії (Узбекистан, Киргизію, Таджикистан, Туркменію) та в 43 східні області РРФСР евакуювалося принаймні 3,5 млн. чол.²⁶, з них 1,3 млн. з Київської, Одеської, Харківської і Ворошиловградської областей. Зрозуміло, що переміщення такої кількості людей було пов'язане з великими труднощами. Гіркими але правдивими є рядки з щоденника головного інженера одного з евакуйованих підприємств М. Ф. Земцова про евакуацію колективу у вересні 1942 р.: «Прибули на рейд у Красноводськ на пароплаві. Як кажуть, ніде яблуку впасти, так тісно. Стоїмо на рейді з учорашнього дня. Справжня мишоловка. Людей набито у кожному кутку і навіть там, де не можна поміститись. У багатьох закінчився хліб, і вони п'ють лише гарячу воду. Скупченість, воші, недоїдання викликають повальні хвороби»²⁷.

Евакуація населення з прифронтової зони, здійснена в 1941—1942 р., не мала рівних за масштабами. Адже разом з устаткуванням підприємств на схід переїжджали 20—40% їх найвисококваліфікованіших кадрів, які мали завдання якнайшвидше налагодити виробництво продукції для фронту²⁸.

Величезну роль в евакуації промисловості відіграв залізничний транспорт, який мав завдання здійснити небачене в історії переміщення продуктивних сил на схід, а на захід війська, озброєння, спорядження. З перших же годин війни фашисти, намагаючись паралізувати радянську транспортну систему, завдавали нищівних ударів з повітря по найголовніших магістралях, вузлових станціях, мостах. З самого початку евакуації в роботі залізниць виявилися певні організаційні промахи, зокрема були труднощі з формуванням ешелонів та їх завантаженням, не завжди вдало обиралися пункти призначення тощо. Указані недоліки усувалися в ході роботи.

Відповідаючи на заклик партії працювати по-фронтовому, залізничники України виявили високу свідомість, небувалу енергію і організованість. На залізницях було запроваджено режим воєнного часу, а також особливий графік руху поїздів. Головна увага, звичайно, приділялася забезпеченню доставки на фронт військових вантажів. Щоб збільшити обсяг перевезень, залізничники швидше формували ешелони, збільшували швидкість руху поїздів, зменшували час зупинок, запроваджували великовагові поїзди тощо. Війна викликала в роботі залізниць небувале напруження, яке посилювалося ще й тим, що всі дев'ять залізниць республіки опинилися в зоні активних воєнних дій. У той час технічна думка транспортників породжувала сміливі ідеї, які допомагали налагодити безперебійну роботу. Поширення набули передові методи праці, зокрема сполучення професій. Самовідданість і трудовий ентузіазм, винахідливість і майстерність залізничників дозволили виконати за короткий строк гігантський обсяг перевезень (1,5 млн. вагонів)²⁹, у яких частка України становила понад третину.

Перебудова радянського народного господарства на воєнний лад та перебудування основних його потужностей у тиллові райони СРСР було масовим подвигом усіх радянських людей, охоплених патріотичним пориванням. Цей могутній рух, очолений авангардом трудящих — Комуністичною партією, мав успіх лише тому, що відбувався в умовах соціалістичного ладу, дістав всебічну підтримку Радянської влади. Багато зарубіжних спостерігачів відзначали, що лише Радянський Союз

²⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. I, стор. 287; ІА ІІІ ЦК КП України, ф. I, оп. 16, од. зб. 124, арк. 195.

²⁷ Они — участники великой войны, стор. 119.

²⁸ Розвиток народного хозяйства Украинской РСР, т. 2, стор. 106.

²⁹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 99.

міг здійснити в таких широких масштабах переміщення продуктивних сил на величезну відстань. Так, наприклад, відомий англійський журналіст Ральф Паркер писав: «...На Заході евакуація перетворилась у безсистемне перекидання у безпечну зону тих, хто не брав участі безпосередньо у бойових діях, або ...втечу слабонервних людей далі від небезпеки. У Радянському Союзі евакуація була стратегічним маневром, перегрупуванням сил, що передували контрнаступу»³⁰.

У роки першої світової війни російський уряд також робив спроби евакуювати частину промислових підприємств. Але через неспроможність буржуазно-поміщицького ладу цей захід здійснити не вдалося. Тому багато важливих і зовсім непошкоджених підприємств потрапили до рук ворога. Те ж мало місце і на початку другої світової війни у Бельгії, Голландії і Франції, де фашисти захопили 8,8 млн. т нафти, непошкоджені металургійні заводи, що виробляли 12—13 млн. т сталі, алюмінієві (близько 75 тис. т) та потужні військові заводи Шнейдер-Крезо (Франція) і Шкода (Чехословаччина).

Безмежно віддані соціалістичному ладові і Радянській Батьківщині, трудящі доклали всіх зусиль до того, щоб гітлерівці не могли скористуватися народними багатствами для посилення своєї військової могутності. З цією метою те, що не можна було вивезти, знищувалося або псувалося. У резолюції загальних зборів комуністів Городищенського району Київської області записано: «У разі відступу — ми не залишимо каменя на камені. Тут ворог знайде лише виметені поля, і закроми, голий степ і мертві корпуси підприємств, у яких буде захована голодна смерть фашизмові»³¹. Трудящі Країни Рад пам'ятали ленінську настанову, дану білоруським комуністам на початку німецької інтервенції 1918 р.: «Вивозьте все цінне і продукти. Решту все знищуйте. Не залишайте ворогові нічого...»³². Однак внаслідок навального наступу німецько-фашистської армії чимало металургійного, енергетичного устаткування, запасів сировини, продовольства залишилося на окупованих територіях. І все ж завдяки трудовому героїзму трудящих Радянського Союзу головну мету грандіозної евакуації було досягнуто: країна зберегла значну частину виробничих потужностей, внаслідок чого змогла швидко перебудувати свою промисловість на виробництво військової продукції.

Під керівництвом партійних організацій братніх республік трудящі України докладали всіх зусиль до того, щоб якомога швидше ввести в дію евакуйовані підприємства. З метою обліку евакуйованого майна і раціонального його розміщення при ЦК компартій республік, обкомах, міськкомах діяли спеціальні комісії. Подібні ж групи було створено при місцевих Радах. У братніх республіках для прийому населення, що евакуювалося з окупованих фашистами територій, існували приймальні пункти.

Співдружність соціалістичних націй, їх дружба і морально-політична єдність були одним із найважливіших стимулюючих факторів економічного розвитку районів радянського Сходу під час війни. Евакуація промислового устаткування і широке будівництво нових об'єктів змінило індустріальне обличчя східних районів Радянського Союзу. Набагато зросла продуктивна потужність промисловості, збагатився її галузевий склад. Основні виробничі фонди великої промисловості Узбе-

³⁰ Цит. за кн. Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Харьков, 1960, стор. 30.

³¹ Цит. за ст. М. Б. Погребінський. Евакуація матеріальних ресурсів сільськогосподарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1959, № 3, стор. 65.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 269.

кистану зросли у 2, зокрема металообробної та машинобудівної навіть у 4,5 раза³³. У Башкирії сформувалась машинобудівна промисловість. Порівняно з 1940 р. кількість підприємств легкої промисловості збільшилась у 2, а харчової — в 1,6 раза³⁴. Основні виробничі фонди Казахстану зросли удвоє. Там виник ряд нових галузей промисловості, зокрема машинобудівна, трикотажна, хутрова, кондитерська тощо³⁵. За роки війни промислове виробництво на Уралі зросло у 3,6, в Сибіру — в 2,8, у Поволжі — в 3,4 раза³⁶. М. І. Калінін зазначав, що внаслідок безперервного вливання евакуйованого заводського устаткування, висококваліфікованих робітників та спеціалістів східні райони СРСР «пережили буквально промислову революцію»³⁷.

У промислому розвитку східних районів велику роль відіграла евакуйована з УРСР промисловість, яка часто ставала основою створення нових галузей. Під час реєвакуації на Україну з цих підприємств, особливо це стосується промисловості групи «А», вивозилося лише найнеобхідніше обладнання. Решта, тобто, що вже влилося в промисловий комплекс східних районів, працювала на повному ходу, залишаючись на місці. Типовий приклад подає Київський завод «Укркабель», 22 ешелони обладнання якого влилося у промисловість Свердловська. Під час же реєвакуації на Україну було повернуто лише кілька одиниць найнеобхіднішого устаткування³⁸. Устаткування Харківського тракторного заводу стало основою для створення потужного Алтайського тракторного заводу. На основі евакуйованих заводів Криворіжжя й Донбасу розвинулася коксохімічна промисловість Уралу. Підприємства легкої промисловості УРСР поклали початок її розвитку в Чуваській АРСР. Цукрові заводи, евакуйовані з України, значно посилили потужність молододі цукрової промисловості Середньої Азії³⁹. На базі Харківського хіміко-фармацевтичного заводу «Здоров'я трудящих» виріс хімфармзавод № 1 Наркомздоров'я Киргизії, який своєю продукцією забезпечував усю Середню Азію⁴⁰.

За рахунок евакуйованого населення, зокрема українського, у східних районах також зросла кількість робітників і службовців. Якщо в 1943 р. порівняно з 1940 р. у цілому по країні чисельність робітників та службовців скоротилась на 38%, то на Уралі вона зросла на 65%, у Західному Сибіру — на 71%, у Поволжі — на 65%, Казахстані та Середній Азії — на 54% тощо⁴¹.

В успішному розв'язанні завдань по евакуації проявилась гнучкість соціалістичної системи господарства, переваги її планової організації з централізованим керівництвом, мобілізуюча і керівна сила Комуністичної партії, стійкість і мужність радянської людини.

³³ Ш. Ульмасбаев, С. Слива. Индустриальное развитие Узбекистана за годы Советской власти, Ташкент, 1966, стор. 188.

³⁴ Из истории Советской Башкирии, Уфа, 1967, стор. 101, 103.

³⁵ Очерки истории народного хозяйства Казахской ССР, т. III, Алма-Ата, 1963, стор. 48—49.

³⁶ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. III, М., 1956, стор. 518.

³⁷ М. И. Калинин. Вопросы советского строительства. Статьи и речи, М., 1956, стор. 670.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 307, арк. 10.

³⁹ П. И. Лященко. Назв. праця, стор. 514.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КП України. Матеріали групи історії Великої Вітчизняної війни № 43, арк. 234.

⁴¹ Вопросы труда в СССР, М., 1958, стор. 34.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. Н. ГОРОДЕЦЬКИЙ

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАЦЯХ В. І. ЛЕНІНА 1917—1923 рр.

Обов'язковою складовою частиною найважливішого методологічного принципу марксизму — історизму є історіографічний аналіз. В розгляді історичних подій історик завжди має два аспекти своєї діяльності: аналіз самої події та вивчення історії дослідження цієї події іншими авторами на попередніх стадіях наукового розвитку. Другий аспект є таким же необхідним як і перший. Наука не може не рахуватись з тим, що вже було досягнуто людською думкою раніше. Такий аспект диктується також принципами економії часу та повноти дослідження — не слід починати дослідження з етапів, вже пройдених наукою, не використовуючи вже досягнутих результатів.

В. І. Ленін не застосовував терміну «історіографічне дослідження». Але є досить підстав для того, щоб розглядати деякі історіографічні аспекти праць Володимира Ілліча, його розуміння принципів дослідження історії науки, розвитку наукової думки. Такі підстави дають численні праці вождя з історії марксизму, ідейної боротьби, в тому числі з корінних питань революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва. З цієї точки зору — історіографічної — праці В. І. Леніна розглядаються рідко. Так, наприклад, про один з найважливіших творів Володимира Ілліча, написаний напередодні Жовтня, — «Держава і революція», є величезна література, але не було спроби розглянути цю книгу як працю з історії науки, історії марксистської думки, тобто з точки зору її історіографічного змісту.

У цій своїй праці В. І. Ленін розглянув основні твори К. Маркса та Ф. Енгельса з одної точки зору — характеристики в них походження, класової суті, історичної ролі держави, ставлення до неї революції. Ця разюча цілеспрямованість допомогла В. І. Леніну надзвичайно широко розглянути питання соціалізму та комунізму, соціальної психології, звичок і багато інших, але завжди зв'язаних з головною проблемою — ставленням революції до держави.

Сама структура книги має історіографічний характер. З шести розділів чотири (II, III, IV, VI) побудовані за історіографічним принципом: аналіз праць К. Маркса та Ф. Енгельса в їх історичній послідовності, розкриття основних ідейних течій у літературі з історії та теорії революції, держави. Дослідження ряду, системи ідей у В. І. Леніна завжди поєднується з вивченням реальних життєвих умов їх вияву та розвитку. Для виявлення конкретного вкладу тієї чи іншої праці в розвиток науки Володимир Ілліч широко застосовував історико-порівняльний метод.

Свій аналіз В. І. Ленін починає в II розділі книги з розгляду перших творів зрілого марксизму — праць «Злиденність філософії» та «Комуністичний маніфест», написаних у переддень революції 1848 р. «В

силу цієї обставини, поряд з викладом загальних основ марксизму, ми маємо тут до певної міри відбиття тодішньої конкретної революційної ситуації, і тому доцільніше буде, мабуть, розглянути те, що говорять автори цих творів про державу, безпосередньо перед їх висновками з досвіду 1848—1851 років»¹. Це зауваження дуже важливе з точки зору методології. Історико-порівняльний метод тут служить для перевірки теорії практикою і для виявлення того, що вносить у теорію нова практика, її узагальнення.

У «Злиденності філософії» К. Маркс говорить про заміну старого буржуазного суспільства такою асоціацією, що виключає класи та їх протилежність, а, отже, і офіційний вияв цієї протилежності — політичну владу.

Кілька місяців пізніше, в листопаді 1847 р., в «Комуністичному маніфесті» К. Маркс і Ф. Енгельс йдуть уже далі. «В «Комуністичному маніфесті», — писав В. І. Ленін, — підведені загальні підсумки історії, які змушують вбачати в державі орган класового панування і приводять до неминучого висновку, що пролетаріат не може повалити буржуазію, не завоювавши спочатку політичної влади, не здобувши політичного панування, не перетворивши держави в „організований, як пануючий клас, пролетаріат”»². В. І. Ленін відзначає межі цього теоретичного відкриття Маркса та Енгельса: «Тут не ставиться питання про те, яка ж повинна — з точки зору історичного розвитку — бути ця заміна буржуазної держави пролетарською»³.

«Комуністичний маніфест» наблизив революційну теорію до висновку про необхідність для пролетарської революції зруйнування старої державної машини. Але цей висновок Маркс зробив тільки на основі досвіду революції 1848—1851 рр. у своїй праці «18-те Брюмера Луї Бонапарта». В. І. Ленін навів порівняльну характеристику праць «Комуністичний маніфест» і «18-те Брюмера»: в «Маніфесті» «...питання про державу ставиться ще надто абстрактно, в найзагальніших поняттях і висловах»⁴. В праці «18-те Брюмера» Володимир Ілліч відзначив конкретну постановку питання: «...всі попередні революції удосконалювали державну машину, а її треба розбити, зламати». Цей висновок, науково точний, чіткий, практично відчутний і становить, за визначенням В. І. Леніна «...головне, основне в ученні марксизму про державу»⁵.

Таким чином, відзначав В. І. Ленін, через п'ять років після «Комуністичного маніфесту» «...марксизм робить величезний крок вперед...»⁶. Володимир Ілліч виділяє в праці К. Маркса «18-те Брюмера» три проблеми: 1) як історично виникли буржуазна держава та державна машина; 2) які зміни, еволюція буржуазної державної машини в ході буржуазних революцій і самостійних виступів пригнічених класів; 3) які завдання пролетаріату щодо державної машини, і робить висновок, що на всі ці запитання К. Маркс дав абсолютно точні відповіді, обгрунтовані не лише логічними міркуваннями, а й аналізом історичного процесу⁷.

Основний прогрес марксистської думки полягав у вирішенні питання про ставлення пролетаріату до буржуазної державної машини. Вірний своєму методу, В. І. Ленін не обмежився характеристикою того по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 362.

² Там же, стор. 367.

³ Там же, стор. 368.

⁴ Там же, стор. 367.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Див. там же, стор. 368.

вого, що дала праця К. Маркса «18-те Брюмера». Він тут же вказує на важливе питання, що залишилося невирішеним: чим замінити зруйновану державну машину? К. Маркс суворо додержувався фактів, історичного досвіду, що він його аналізував, за висловом В. І. Леніна, «з точністю природно-історичного спостереження»⁸. Тимчасом досвід не давав матеріалу не тільки для відповіді, але й для постановки цього питання. Потрібно було ще два десятиріччя, щоб історія поставила це питання, а марксистська наука відповіла на нього, узагальнюючи досвід Паризької Комуні.

Це дало, насамперед, можливість К. Марксу конкретизувати тезу про зруйнування старого державного апарату, оскільки Паризька Комуна вперше в історії зробила спробу ліквідації буржуазної державної машини. В. І. Ленін звернув увагу на лист К. Маркса до Кугельмана від 12 квітня 1871 р., в якому засновник і керівник I Інтернаціоналу писав, що зруйнування бюрократично-військової машини є попередня умова будь-якої дійсної народної революції на континенті і що якраз у цьому й полягала спроба героїв-комунарів⁹.

У своїй праці «Громадянська війна у Франції» К. Маркс дав відповідь на питання «чим замінити розбиту державну машину?» І знов В. І. Ленін робить порівняльний аналіз праць К. Маркса і Ф. Енгельса до 1871 р. і цієї праці, створеної на основі досвіду Комуні.

У «Комуністичному маніфесті» відповідь на це питання була дана у смислі постановки загального завдання, але не способу його розв'язання. Замінити розбиту машину «організацією пролетаріату в пануючий клас» — такою була досить абстрактна відповідь. «Не вдаючись в утопії, Маркс від *досвіду* масового руху чекав відповіді на питання про те, в які конкретні форми ця організація пролетаріату, як пануючого класу, стане виливатись, яким саме способом ця організація буде узгоджена з найбільш повним і послідовним „завоюванням демократії”»¹⁰. В. І. Ленін показав, як вивчення Марксом живого досвіду Комуні дало йому змогу у праці «Громадянська війна у Франції» зробити новий крок у розвитку революційної теорії, історичної науки. В Комуні Маркс відкрив державний апарат нового типу, який повинен був замінити зруйновану буржуазну машину. Ідея зруйнування старого державного апарату та ідея дійсної народної революції у Маркса взаємопов'язані¹¹. Володимир Ілліч розкрив основні риси народної революції, в якій маса народу, найглибші суспільні «низи» самостійно піднімаються, накладаючи на весь хід революції відбиток *своїх* вимог, *своїх* спроб по-своєму збудувати нове суспільство на місці зруйнованого старого¹². Такою народною революцією В. І. Ленін вважав першу російську революцію, хоч вона й була буржуазно-демократичною. Такою народною революцією була перша пролетарська революція — Паризька Комуна, в якій пролетаріат і селянство були об'єднані одним прагненням — розбити бюрократичну військову машину, що душила й пригноблювала їх.

З ідеєю загальнонародної революції пов'язана й марксова характеристика Комуні як організації єдності нації. В. І. Ленін звертає увагу на те, що Комуна представляла інтереси не тільки робітників, але й селян. У своїх підготовчих матеріалах до книги «Держава і революція» Володимир Ілліч занотував, що Комуна рятувала паризьку дрібну буржуазію, що вона була права, заявляючи селянам, що її перемога —

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 370.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Избранные письма, М., 1948, стор. 263.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 377.

¹¹ Див. там же, стор. 376.

¹² Див. там же.

єдиний їх порятунок, що Комуна була справжньою представницею «всіх здорових елементів французького суспільства»¹³.

Ідея організації єдності нації при народному характері революції особливо підкреслюється В. І. Леніним при аналізі «Громадянської війни у Франції». Але тут він розширює рамки аналізу і в трактуванні цього питання відчувається весь досвід розвитку революційної боротьби після Комуни, особливо в 1917 р. В. І. Ленін пише: «З селянства, як і з інших верств дрібної буржуазії, тільки мізерна меншість «підіймається вгору», «виходить в люди» в буржуазному розумінні, тобто перетворюється або в заможних людей, в буржуа, або в забезпечених і привілейованих чиновників. Величезна більшість селянства в усякій капіталістичній країні, де тільки є селянство (а таких капіталістичних країн більшість), пригноблена урядом і прагне повалення його, прагне «дешевого» уряду. Здійснити це може *тільки* пролетаріат і, здійснюючи це, він робить разом з тим крок до соціалістичної перебудови держави»¹⁴.

Цей принцип розгляду праць Маркса і Енгельса в русі революційної думки та революційної дії, у зв'язку з розвитком досвіду — проймає всю працю В. І. Леніна.

Ще через 20 років після Паризької Комуни Ф. Енгельс написав (у 1891 р.) свою відому передмову до 3-го видання «Громадянської війни у Франції». В. І. Ленін характеризує цю передмову як останнє слово марксизму з питання про державу, як рельєфне заведення уроків Комуни, поглиблене досвідом наступних двадцяти років і «спрямоване проти поширеної в Німеччині „суевірної віри в державу“»¹⁵.

Ленінська характеристика цієї передмови Ф. Енгельса є зразком історіографічної оцінки. Володимир Ілліч визначив місце даного твору серед інших, розкрив проти кого та яких ідей він спрямований, вказав історичні умови і досвід, на основі яких виникло це «зведення». Останній розділ книги «Держава і революція» має повністю історіографічний характер. У ньому дано бойовий загострений аналіз опортуністичних перекирвань марксистської історії та теорії держави. В. І. Ленін прийшов до висновку, що Маркс і Енгельс у своїй критиці анархізму «...з'ясовували якнайстаранніше свої погляди на відношення революції до держави»¹⁶. З цієї ж точки зору В. І. Ленін розглянув полеміку Каутського з найвидатнішими представниками опортунізму у Франції (Мільеран, Жорес) і в Німеччині (Бернштейн). Володимир Ілліч звернув увагу на те, що вивчення історії цієї ідейної боротьби дає змогу розкрити і в постановці питання і в спробі його трактування «...систематичний ухил до опортунізму саме в питанні про державу»¹⁷.

Так виявляється важливий аспект історіографічного дослідження — розкриття найглибших коренів ідейно-політичної боротьби. У полеміці з Бернштейном справжня й глибока суть концепції Каутського виявляється тільки при визначенні його позиції в питанні про державу: «Маркс і Енгельс з 1852 року по 1891 рік, протягом сорока років, учили пролетаріат того, що він повинен розбити державну машину. А Каутський в 1899 році, перед лицем повної зради опортуністами марксизму в цьому пункті, проводить *підміну* питання про те, чи необхідно цю машину розбити, питанням про конкретні форми розбивання і рятується під

¹³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 33, стор. 223.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 381.

¹⁵ Там же, стор. 407.

¹⁶ Там же, стор. 432.

¹⁷ Там же, стор. 433.

захист «безперечної» (і безплідної) філістерської істини, що конкретних форм наперед знати ми не можемо!!»¹⁸. Так було в 1899 р. Три роки після того Каутський написав брошуру «Соціальна революція». В. І. Ленін називає цю працю твором більш зрілим, в якому автор, обравши темою питання про «пролетарську революцію», «пролетарський режим», «...дав дуже багато надзвичайно цінного, але якраз питання про державу *обминув*»¹⁹. Більш за те, Каутський у 1902 р. намагався відродити те, що Маркс у 1872 р. оголосив «застарілим» у «Комуністичному маніфесті»: тезу про взяття влади робітничим класом без вказівки на необхідність зруйнування старої державної машини. Таким чином Каутський ігнорував досвід Паризької комуні і праці Маркса і Енгельса з її історії.

Порівнюючи працю Каутського «Шлях до влади» (1909 р.) з його попередніми творами, В. І. Ленін вважав її кроком уперед: «...в ній говориться не про революційну програму взагалі, як у брошурі 1899 року проти Бернштейна, не про завдання соціальної революції безвідносно до часу її настання, як у брошурі «Соціальна революція» 1902-го року, а про конкретні умови, які змушують нас визнати, що «ера революцій» *настає*»²⁰. Однак і в цій найкращій своїй праці Каутський обминув питання про державу.

З суворого, послідовного аналізу праць Каутського В. І. Ленін зробив теоретичний і політичний висновок про ідейну еволюцію німецької соціал-демократії в цілому. В особі Каутського ця найбільша партія II Інтернаціоналу немов би заявляла: «...я лишаюсь при революційних поглядах (1899 р.). Я визнаю особливо неминучість соціальної революції пролетаріату (1902 р.). Я визнаю настання нової ери революцій (1909 р.). Але я все ж таки йду назад проти того, що говорив Маркс уже в 1852 році, раз питання ставиться про завдання пролетарської революції щодо держави (1912 р.)»²¹.

Для історіографічного аналізу В. І. Леніна характерна також увага до індивідуальних особливостей досліджуваного твору. Рішуче заперечуючи будь-яку спробу протиставити погляди Маркса та Енгельса, В. І. Ленін відзначає деякі особливості форми їх окремих творів. Звертаючи увагу на передмову до «Громадянської війни у Франції» (1891 р.), В. І. Ленін зазначив, що Енгельс і тут і в листі 18/28 березня 1875 року значно популярніше ніж Маркс, викладає найважливіші думки про диктатуру пролетаріату і про *форму* (або, вірніше: про необхідність нової форми) тієї державної влади, яку *завоює* пролетаріат²².

Інтерес В. І. Леніна до виявлення всіх особливостей процесу розвитку марксистської теорії, історії цього розвитку, пояснює його увагу до останніх праць Енгельса, в яких Володимир Ілліч знаходить геніальне передбачення нової епохи, епохи імперіалізму, окреслення її деяких рис. У критиці проекту Ерфуртської програми Енгельса В. І. Ленін виділяє положення про трести, «які підпорядковують собі й монополізують цілі галузі промисловості». Енгельс відзначав при цьому, що «...тут припиняється не тільки *приватне виробництво*, але й *відсутність планомірності*»²³. В. І. Ленін вважав, що Енгельс узяв тут «...найбільш основне в теоретичній оцінці новітнього капіталізму, тобто

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 435.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 438.

²¹ Там же, стор. 438—439.

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 33, стор. 247.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 222.

імперіалізму, а саме, що капіталізм перетворюється в монополістичний капіталізм»²⁴. Володимир Ілліч підкреслює слово «капіталізм», «бо найбільш поширеною помилкою є буржуазно-реформістське твердження, ніби монополістичний або державно-монополістичний капіталізм уже не є капіталізм, уже може бути названий «державним соціалізмом» і тому подібне»²⁵. Таким чином В. І. Ленін не тільки ретельно виявляє всі риси розвитку революційної теорії в працях Маркса і Енгельса, але й перекидає міст до дальшого процесу розвитку марксистської думки, спираючись при цьому на свої власні праці про імперіалізм.

Однією з характерних сторін і рис ленінського історіографічного аналізу є суворе дотримання принципу історизму. Володимир Ілліч послідовно розглядав праці Маркса і Енгельса — від «Злиденності філософії» до останніх праць Енгельса, з'ясовуючи взаємозалежність і єдність цих творів, все те нове, що вносив кожний з них у марксистську теорію держави. Водночас В. І. Ленін позначав у кожній праці Маркса і Енгельса межі теоретичного розвитку, які завжди визначалися історичним досвідом і станом наукової думки. Це дало Володимирі Іллічу змогу виявляти і відмічати питання, які вирішувалися вже на наступному етапі розвитку робітничого руху та марксизму.

Особливість ленінського історіографічного аналізу полягає в тому, що він враховує не тільки політичний розвиток ідей, спонтанний рух революційної теорії, але й рух самої революції, її досвіду. Таким чином В. І. Ленін вирішує два завдання історіографічного дослідження: з одного боку — розкриває об'єктивний процес класової революційної боротьби, що створює умови для певних ідейних течій і наукових відкриттів, а з другого — внутрішню логіку розвитку науки. У своїй праці «Держава і революція» В. І. Ленін дав блискучий зразок розв'язання цих найскладніших дослідницьких завдань.

Дуже важливий критерій історіографічних оцінок В. І. Ленін висунув у відомому листі М. Н. Покровському у зв'язку з виходом у світ «Русской истории в самом сжатом очерке». «Порівнювати стару науку і нову»²⁶, — такий цей критерій, що означає необхідність характеристики внеску, що його зробила марксистська історична думка в розвиток науки. Але це порівняння, як указував В. І. Ленін, визначення внеску в науку, повинне обов'язково включати й оцінку фактичного матеріалу, на якому будується стара й нова наука.

Ряд праць В. І. Леніна має «біоісторіографічний» характер і тому становить особливий інтерес. Так, у березні 1913 р. Володимир Ілліч написав передмову до збірника статей «Проти течії». Йшлося про статті, опубліковані в закордонному «Социал-демократе» під час війни і в журналі «Коммунист». У цій передмові В. І. Ленін визначив ряд принципів, якими слід керуватися при вивченні статей, включених до збірника. Ці принципи дуже важливі при історіографічному дослідженні. «Для правильного розуміння зв'язку між окремими статтями, — писав Володимир Ілліч, — треба мати на увазі хронологічну послідовність їх розміщення в газеті»²⁷. В даному випадку принцип історизму, визначений В. І. Леніном конкретно як принцип хронологічної послідовності, відіграє певну службову роль — допомагає зрозуміти зв'язок, внутрішню єдність ленінських творів. Цей принцип має, звичайно, більш загальний характер.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 401.

²⁵ Там же.

²⁶ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 24.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 190.

Великий інтерес становить також історіографічне групування матеріалів збірника. В. І. Ленін розділив всі статті на дві основні групи. До першої він відніс статті, присвячені війні, оцінці її характеру та завдань політики, що впливали звідси, а до другої — статті, в яких розглядалася боротьба різних фракцій всередині партії. В. І. Ленін вказує на історіографічний інтерес цієї групи статей: вони розкривають суть внутріпартійної боротьби, яка здавалася багатьом короткозорим людям «особистим конфліктом», а «...на ділі привела... до розмежування дійсних соціалістів від лакеїв буржуазії, панів Ліберданів, Мартових і К⁰»²⁸.

Але особливо виділив В. І. Ленін першу групу статей, що мали незрівнянно більше значення. Володимир Ілліч вважав, що саме ця група статей важлива для розуміння розвитку ідей міжнародної соціалістичної революції та її першої перемоги в жовтні 1917 р. Тут важливий не лише принцип виявлення зв'язку руху ідей і реального революційного процесу, але й вказівка на першорядне значення того внеску в історію й теорію революції, що його зробила більшовицька думка в період першої світової війни.

В основі ленінського історіографічного аналізу завжди лежить розуміння єдності минулого, сучасного й майбутнього. Наприклад, розглядаючи у статті «Пророчі слова» передмову Енгельса до брошури Сігізмунда Боркгейма «На пам'ять німецьким ура-патріотам 1806—1807 років», Володимир Ілліч порівнює передбачення Енгельса, що наступна світова війна набуде всесвітнього характеру з історичною дійсністю. Він звертає увагу на те, як чітко і ясно були вказані у геніальному пророцтві Енгельса хід, результати світової війни, її тривалість (три-чотири роки) і загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане гострою нуждою, плутанина механізму в торгівлі, промисловості, і крах старих держав коли «...корони дюжинами валяються на бруку і не знаходиться нікого, щоб підіймати ці корони...»²⁹.

Все це ясно передбачав Енгельс за 30 років до війни 1914—1918 рр., як і створення умов для остаточної перемоги робітничого класу. «Чудесне пророцтво є казка,— писав В. І. Ленін.— Але наукове пророцтво є факт. І в наші дні, коли кругом нерідко можна зустріти ганебне зневір'я або навіть відчай, корисно нагадати одне наукове пророцтво, що справдилось»³⁰. В чому ж «секрет» цього наукового передбачення? Безперечно, в умовах, коли класи та їх взаємовідношення залишилися старими, точний класовий аналіз дав Енгельсу змогу передректи характер, результати і, навіть, тривалість першої світової війни.

В. І. Ленін не припиняє свого аналізу характеристикою наукового пророцтва Енгельса і перевіркою точності втілення цього пророцтва у дійсності, з тими чи іншими відхиленнями. Володимир Ілліч йде далі: у Енгельса йшлося про результати «зовнішніх» воєн, а якими ж мають бути результати «внутрішньої», громадянської війни? «Тяжкої війни без розрухи бути не може,— пише В. І. Ленін.— Громадянської війни, необхідної умови і супутника соціалістичної революції без розрухи бути не може. «Відрікатися від революції, від соціалізму «з приводу» розрухи значить тільки проявляти свою бездіяльність і переходити на ділі на сторону буржуазії»³¹.

З цієї точки зору значний історіографічний інтерес становить неопублікована за життя В. І. Леніна стаття «В лакейській». Вона дає

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 190.

²⁹ Там же, стор. 446—447.

³⁰ Там же, стор. 446.

³¹ Там же, стор. 448—449.

змогу зробити деякі висновки щодо методів роботи Володимира Ілліча над історичною літературою та публіцистикою, що походять з ворожого революції табору. Йдеться про велику групу періодичних видань меншовиків і есерів — журналах «Мысль», «Грядущий день», «Объединение», збірниках «Южное дело» та інших видань, що виходили в Києві, Харкові, Одесі під час хазайнування там білогвардійців та інтервентів. В. І. Ленін вважав цю літературу дзеркалом «ідейного життя» по той бік барикад. У творах таких авторів було чимало різних відтінків ідейно-політичного характеру. «Відтінків серед цієї публіки дуже багато, — писав В. І. Ленін, — але вони ніякого серйозного значення з політичної точки зору, не мають, бо зводяться до того, наскільки лицемірно чи щиро, грубо чи тонко, незграбно чи майстерно виконують вони свої лакейські обов'язки щодо буржуазії»³².

З великої кількості есеро-меншовицької літератури, із значного кола питань, піднятих у ній, В. І. Ленін виділив корінне питання епохи — про характер, смисл і значення громадянської війни. Цьому питанню були присвячені численні праці російських і зарубіжних ідеологів реформізму. В. І. Ленін розглянув статті меншовиків Юшкевича і Мартова, а з зарубіжних — Каутського.

П. С. Юшкевич у статті «Революція і громадянська війна», стверджуючи, що «передовий клас сучасного суспільства, коли він визріє для повного розуміння своєї всесвітньо-визвольної місії та пов'язаних з нею завдань, повинен буде відкинути її (громадянську війну) разом з іншою спадщиною історичного варварства»³³. В. І. Ленін назвав це міркування перлом спотворення фактів історії. «Російська буржуазія, зараз же після більшовицького перевороту, почала шукати угоди і укладати угоди з буржуазією іноземною проти робітників і трудящих своєї країни»³⁴. Володимир Ілліч підкреслив нерозривний зв'язок громадянської війни з іноземною інтервенцією, спростовував есеро-меншовицьку концепцію відмови від громадянської війни незаперечними фактами.

Подібного ж типу міркування про суть громадянської війни були в статтях і виступах «лівого» меншовика Мартова. На його думку, громадянська війна була наслідком «втрати взаємного довір'я» між різними групами всередині пролетаріату, наслідком знищення ідейних зв'язків, які нібито зв'язували реформістів і революціонерів, соціалістів, анархістів, лібералів і християн. В. І. Ленін гнівно критикував такі висловлювання, назвав їх «найвитонченішою підлістю», зрадою інтересів робітничого класу. Звичайно, не виключено, що окремі групи робітників у ході боротьби переходять на бік класових ворогів. «Ніколи не було в історії і не може бути в класовому суспільстві громадянської війни експлуатованої маси з експлуаторською меншістю без того, щоб частина експлуатованих не йшла за експлуаторами, разом з ними, проти своїх братів»³⁵.

Характерною рисою ленінського історіографічного аналізу є розкриття соціальної суті тієї чи іншої історичної концепції. Розглядаючи есеро-меншовицьку концепцію історії громадянської війни в Росії, В. І. Ленін розкрив її внутрішній соціально-політичний зміст. По-перше, проливання сліз з приводу громадянської війни серед пролетарів було лише прикриттям переходу есерів і меншовиків на бік буржуа-

³² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 483.

³³ П. С. Юшкевич. Революция и гражданская война. — «Объединение», 1919, № 1—2.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 485.

³⁵ Там же, стор. 487.

зії, що вела й веде громадянську війну проти пролетаріату. По-друге, прихильники цієї концепції, які вбачали в самих народних масах джерело здичавіння й озвіріння «втрати віри в морально-політичні цінності», була спробою ренегатів звалити відповідальність за своє ренегатство на маси.

І, нарешті, по-третє, есеро-меншовицька література й пануюча в ній концепція історії громадянської війни ясно показали, що реформісти й революціонери це не два відтінки, не два закономірно існуючі крила одного революційного класу, а два ворожі ідейно-політичні напрямки, боротьба між якими неминуча. «І тепер захищати «ідейні скріпи» реформістів і революціонерів, це значить підтримувати тих катів з робітників, як-от Носке і Шейдеман, які допомагали буржуазії вбивати Розу Люксембург і Карла Лібкнехта...»³⁶, — робив висновок В. І. Ленін.

Від аналізу концепції російських реформістів В. І. Ленін перейшов до критики міжнародного реформізму з цього ж питання суті громадянської війни в Росії. У статті «Як буржуазія використовує ренегатів» В. І. Ленін розглянув це питання на матеріалі книги Каутського «Тероризм і комунізм». У Володимира Ілліча ще не було в руках повного тексту книги і він скористувався докладним її викладом у статті Ф. Штампфера «Каутський проти Спартака».

На прикладі ставлення більшовиків до смертної кари В. І. Ленін викрив фальсифікаторський характер концепції Каутського. За твердженням Каутського більшовики до революції були противниками покарання смертю, а після революції вдалися, нібито всупереч своїм поглядам і меті, до масових репресій. В. І. Ленін висвітлив справжню історію питання, нагадавши, що на II з'їзді партії навіть меншовики «...не посміли поставити на голосування пропозицію про скасування смертної кари для царя»³⁷. Особливо це питання важливе у зв'язку з тим, що революція в Росії перемогла в умовах імперіалістичної війни, яка велася понад три роки. «Чи мислима пролетарська революція, що виростає з такої війни, без змов і контрреволюційних замахів з боку десятків і сотень тисяч офіцерів, які належать до класу поміщиків і капіталістів? Чи мислима революційна партія робітничого класу, яка не карала б за такі виступи смертю в епоху найзапеклішої громадянської війни і змов буржуазії про вторгнення іноземних військ для повалення робітничого уряду?»³⁸, — писав В. І. Ленін. Правильність позиції більшовиків була доведена не тільки досвідом російської революції, але й революції німецької, в якій «демократія» допустила вбивство Рози Люксембург і Карла Лібкнехта, а потім виправдала цих вбивць.

Класова приналежність того, чи іншого автора не впливає автоматично на його погляди. Класова позиція виявляється через ряд опосередкованих факторів. В оцінці історіографічного факту В. І. Ленін особливо цинив встановлення зв'язку з історією сучасності, характер якого завжди прямо залежить від ідейних позицій того чи іншого автора.

У квітні 1918 р. Н. І. Бухарін опублікував рецензію на працю В. І. Леніна «Держава і революція». Як і в своїх дореволюційних працях, Бухарін висунув на перше місце питання про «вибух» старого державного апарату. За висловом В. І. Леніна, Бухарін виділив з книги те, «...що вже для квітня застаріло, що є вчорашнім, саме те, що треба розбити стару державу; це ми вже зробили, це — завдання вчорашнього

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 488.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 9.

³⁸ Там же, стор. 10.

дня...»³⁹. Що ж до обліку, контролю, дисципліни — питання досить ясно поставлені в праці В. І. Леніна, про них Бухарін замовчав. Більш докладно торкнувся цього питання Володимир Ілліч у своїй праці «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність». Основна помилка Бухаріна, на яку вказав В. І. Ленін, це — розрив минулого, теперішнього та майбутнього. Він підкреслив, що характер рецензії Бухаріна «...виявляє сумний і знаменний факт... Бухарін помітив і підкреслив те, що може бути спільного в питанні про державу у пролетарського й дрібнобуржуазного революціонера. Бухарін «не помітив» якраз того, що відрізняє першого від другого»⁴⁰.

На прикладі позиції Бухаріна в його рецензії на книгу «Держава і революція» В. І. Ленін показав, що розривати єдність минулого, сучасного і майбутнього — значить повертатися обличчям тільки до минулого.

Разом з тим В. І. Ленін суворо розрізняв суперечності всередині марксизму та ідейну боротьбу з класово ворожими ідейними напрями. Примирити, поєднати революційний і реформістський напрями неможливо. Суперечності подібного роду непримиримі. Що ж до суперечностей серед марксистів, то вони мають зовсім інший характер. «Різниця корінної може не бачити тут тільки той, хто не хоче бачити. Це — незгоди серед представників неймовірно швидко вирослого масового руху. Це — незгоди на одній спільній, міцній як камінь, основній базі: на базі визнання пролетарської революції, боротьби з буржуазно-демократичними ілюзіями і буржуазно-демократичним парламентаризмом, визнання диктатури пролетаріату і Радянської влади»⁴¹, — писав В. І. Ленін.

В дослідженні руху наукової думки, розвитку історичної науки завжди присутня постановка нерозв'язаних нових завдань, висунутих практикою, досвідом життя та революційної боротьби. І після Жовтня, торкаючись тієї чи іншої галузі історії Радянської республіки, В. І. Ленін постійно виділяв питання, що ніколи не висувалися досвідом і теоретичною думкою. Так у травні 1918 р. у виступі на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства, В. І. Ленін дав загальний нарис історії радянських органів управління народним господарством і тут же виділив проблему про шляхи перетворення культури, науки і техніки з засобів зміцнення капіталізму в матеріал і знаряддя будівництва соціалізму. Це була нова, ще не поставлена проблема⁴².

Особливо ретельно позначав В. І. Ленін нові теоретичні проблеми, з якими доводилося зустрічатися марксистській думці в найважливіших галузях життя суспільства й держави.

Дуже цікавим матеріалом для аналізу ленінських принципів дослідження історії науки є його рецензії, що завжди мають історіографічний характер. Форми цих рецензій дуже різноманітні. Іноді це ціла стаття, для якої оцінка книги є тільки вихідним пунктом у постановці важливих проблем, іноді — передмова до книги, лист до автора або видавництва. Як приклад можна взяти статтю-рецензію В. І. Леніна на книгу О. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом». Володимир Ілліч назвав цю рецензію «Маленька картинка для з'ясування великих питань»⁴³.

Для того, щоб зрозуміти історіографічне значення цієї праці

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 264.

⁴⁰ Там же, стор. 311.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 36.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 367.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 351—354

В. І. Леніна слід виникнути в деякі особливості ідейно-політичної боротьби того часу в питанні про ставлення до спеціалістів та їх використання. Значна частина буржуазної інтелігенції підірвала довір'я народних мас до себе участю в саботуванні та контрреволюційних змовах. Ця обставина покликала до життя настрої, ворожі спеціалістам, що знайшло відображення і в літературі. В. І. Ленін розглянув це питання і в рецензії на книгу Тодорського. «Політичне недовір'я до представників буржуазного апарату законне і необхідне, — писав Володимир Ілліч. — Відмова використати їх для справи управління і будівництва є величезна дурість, яка несе величезну шкоду комунізмові»⁴⁴.

В умовах громадянської війни необхідно було уважно стежити за соціальними верствами та групами, що тяжили до білогвардійщини. Але це політичне недовір'я за вимогою В. І. Леніна не повинно було переходити межі революційної законності. У цій же рецензії В. І. Ленін відзначив помилковість висловлювань одного з керівників НКВС і ЧК М. Лаціса, стаття якого про терор могла бути тлумачена як заохочення до беззаконня нібито в інтересах революції⁴⁵.

В основі цієї ленінської статті-рецензії лежить історіографічний факт — вихід у світ книги О. Тодорського «Рік — з гвинтівкою і плугом», присвяченої історії першого року революції у Вєсьєгонському повіті. В. І. Ленін не назвав цю книгу історичною, але розглянув її як працю з історії сучасності. Нова проблематика, висунута соціалістичною революцією, не могла розроблятися істориками-професіоналами, які стояли осторонь революційної справи, або були їй ворожі. Першими літописцями нової епохи, природно, виступали безпосередні учасники подій, революційні діячі. Але історик науки не може не бачити, що саме з цих «описів», як їх називав В. І. Ленін, і починалося історичне дослідження епохи нової.

Саме таким дослідженням стала книга О. Тодорського. Це була історія революції, громадянської війни та початку соціалістичного будівництва в масштабі одного повіту. В. І. Ленін не відкинув цю «маленьку картинку повітового масштабу» (як це роблять деякі сучасні рецензенти, посилаючись при цьому на «локальність» теми, її «вузькі» рамки тощо). Напроти, Володимир Ілліч високо оцінив досвід Тодорського і поставив питання про необхідність видання «...кількох сотень або хоча б кількох десятків... таких описів...»⁴⁶. Понад усе оцінив В. І. Ленін багатий фактичний зміст книги О. Тодорського, правдивість і те, що вона була написана людиною, яка діяла «...в масі і з масою, у справжній гущі живого життя...»⁴⁷. Схвалення В. І. Леніна викликала головна ідея автора, яку Володимир Ілліч назвав чудовою і глибоко правильною. Ця ідея використання в будівництві нової держави, нового суспільного ладу «нерадянських» елементів.

Вождь революції теоретично узагальнив досвід Вєсьєгонська і сотень подібних до нього районів. «Ми не можемо побудувати комунізму інакше, як з матеріалів, створених капіталізмом, інакше, як з того культурного апарату, який вирощений буржуазною обстановкою і через те неминуче буває просякнутий — раз мова заходить про людський матеріал, як частину культурного апарату — буржуазною психологією»⁴⁸. Саме в цьому В. І. Ленін бачив одну з основних відмін наукового соціалізму від утопічного, який пропонував будувати нове суспільство

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 354.

⁴⁵ Там же, стор. 353—354.

⁴⁶ Там же, стор. 351.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же, стор. 353.

з особливо доброчесних людей, розведених в особливих парниках або теплицях, а не з людського матеріалу, створеного брудним грабіжницьким капіталізмом.

Розглядаючи одну з перших праць з історії соціалістичної революції, в «історіографічному жанрі», на матеріалі «маленької картинки» — повітового життя, В. І. Ленін поставив великі питання сучасності, найважливіші питання теорії та історії революції.

Величезний історіографічний інтерес становить передмова В. І. Леніна до американського видання книги Джона Ріда «10 днів, що сколихнули світ». Кілька рядків цієї передмови дають багатющий матеріал для історіографічних роздумів. Насамперед В. І. Ленін вважає за необхідне визначити місце книги Ріда в тій ідейно-політичній боротьбі, що розгорнулася у світі навколо питань соціалістичної революції⁴⁹.

Що ж за якості твору американського письменника-революціонера надавали його книзі такої важливості? В. І. Ленін ясно позначив якості книги, що дає правдивий і надзвичайно жваво написаний виклад подій дуже важливих для розуміння того, що таке пролетарська революція, що таке диктатура пролетаріату⁵⁰. Правдивий опис важливих історичних подій і яскрава, жвава форма викладу — такий ленінський критерій оцінки цієї історичної книги, що відіграла, як це й передбачав Володимир Ілліч, велику роль у поширенні знань про Жовтневу революцію серед мільйонів людей у всьому світі.

Проблема історії історичної думки, історії розвитку революційної теорії посідає важливе місце в працях В. І. Леніна 1917—1923 рр. Звертаючись до цих праць, історики озброюються найважливішими методологічними принципами історіографічного дослідження. Вивчення історії науки В. І. Ленін завжди провадив у зв'язку з історією життєвих умов, суспільної та революційної боротьби. Позначаючи й характеризуючи важливі наукові відкриття, звертаючи увагу на «точки росту» у процесі розвитку наукових знань, В. І. Ленін завжди визначав межі наукового вкладу дослідника, оцінював значення розв'язаних проблем, відкриваючи таким чином шлях до нових досліджень. Історіографічні оцінки В. І. Леніна спрямовані проти невиразних одноманітних характеристик, вони завжди місткі й багатогранні. Володимир Ілліч дав блискучі зразки глибокого партійного аналізу історії історичної думки, оголення соціальних коренів тих чи інших ідейних напрямів. Принципи історіографічного дослідження, розроблені В. І. Леніним, є бойовою зброєю радянських істориків.

⁴⁹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 48.

⁵⁰ Див. там же.

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ У СВІТЛІ ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

У визвольному русі XIX — початку XX ст. в Росії та на Україні важливу роль відігравала революційна демократія. Її соціальна суть і реальний зміст полягали у боротьбі за інтереси селянських мас, а також у здійсненні буржуазно-демократичних перетворень в країні, які виходили за рамки безпосередніх вимог селянства. Найголовнішими з них були: скасування кріпосництва і ліквідація всіх його залишків, у першу чергу поміщицьких латифундій, повалення самодержавства і завоювання демократичних свобод, знищення національного гноблення. У цих перетвореннях був заінтересований увесь народ, тому революційно-демократичний рух у значній мірі був рухом загальнонародним. Завдання демократичних перетворень накреслила у своїй програмі-мінімум і революційна соціал-демократія.

Своєрідність соціально-економічного і політичного розвитку країни, збереження в ній і в пореформений час величезної кількості пережитків і залишків кріпосництва обумовили й специфіку визвольної боротьби. Революційна демократія, що виступала за повалення царизму і ліквідацію усіх залишків середньовіччя, була природним союзником пролетаріату і соціал-демократії у їх діяльності, спрямованій на здійснення програми-мінімум.

В. І. Ленін теоретично обґрунтував необхідність «лівого блоку», тобто союзу пролетаріату з революційною демократією,— тактику, яка з успіхом застосовувалася в період першої російської революції. «Ми повинні,— писав він у жовтні 1905 р.,— разраховувати в боротьбі тільки на революційну демократію, тільки з нею одною допускати угоди, тільки на полі бою проти Трепових і Романова здійснювати ці угоди»¹. В. І. Леніну належить визначення революційної демократії стосовно до умов буржуазно-демократичного етапу революції. «Під революційною демократією,— вказував він у лютому 1905 р.,— розуміються ті послідовні і рішучі демократичні течії, які приймають *всю* демократичну програму соціал-демократії, не спиняються ні перед якими революційними заходами, але позбавлені ясної соціал-демократичної класової свідомості»². Демократична програма РСДРП, як відомо, була розрахована на перемогу буржуазно-демократичної революції, на «перетворення, можливі ще в рамках товарного виробництва»³.

Революційну буржуазну демократію представляли у 1905—1907 рр. есери і трудовики. «Ми вважаємо, як і раніше,— писав у 1905 р. В. І. Ленін,— погляди соціалістів-революціонерів поглядами не соціалістичними, а революційно-демократичними»⁴. Зупинившись на характеристичі ІІ Державної думи, Володимир Ілліч зазначав: «Друга Дума — лівіша

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 341.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 158.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 166.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 6.

за першу Думу. В другій Думі значно більше соціал-демократів і більше революційних демократів (соціалісти-революціонери і частина трудовиків)»⁵.

Аналіз численних ленінських висловлювань дає можливість зробити висновок, що за своєю соціально-класовою природою революційна, селянська і буржуазна демократія — явища одного порядку. Це терміни рівнозначні. Найширше поняття — останнє, але в умовах Росії воно майже повністю збігалося з поняттям «селянська демократія». Як революційну демократію В. І. Ленін характеризував прогресивну інтелігенцію і партії, що відбивали інтереси селянської (буржуазної) демократії в Росії. Революційно (буржуазно)-демократичний рух в країні — це в першу чергу рух демократичної інтелігенції, а пізніше і самих селянських мас. «Російська інтелігенція і російське селянство, як соціальні верстви, *зіставлявані* з пролетаріатом, — писав В. І. Ленін, — можуть бути опорою тільки *буржуазно-демократичного руху*»⁶. Щодо участі в ньому робітничого класу, то він не обмежувався завданнями буржуазно-демократичних перетворень, розглядаючи їх лише як необхідну передумову здійснення соціалістичної революції.

Класична ленінська періодизація історії визвольної боротьби в нашій країні побудована відповідно до зміни класів і станів, що «накладали свою печать на рух». Керуючись цим критерієм, В. І. Ленін, як відомо, виділив три етапи — дворянський («приблизно з 1825 по 1861 рік»), різночинський («приблизно з 1861 по 1895 рік») і пролетарський («з 1895 по цей час») ⁷. У цій періодизації другий з них названий також буржуазно-демократичним і народницьким, оскільки головну роль у визвольному русі в той час відігравала революційна демократія, що діяла під прапором народницького соціалізму. Це, звичайно, не значить, що революційна демократія існувала і боролася тільки на другому етапі, а пролетаріат — лише після 1895 р. Сучасний робітничий рух зародився в Росії, як відомо, ще на різночинському, або буржуазно-демократичному етапі, революційна ж демократія — на дворянському й існувала вона не лише у другій половині ХІХ ст., але й на початку ХХ. У зв'язку з цим серед дослідників, що займаються вивченням історії робітничого і революційно-демократичного рухів, виникла потреба у «наскрізній» періодизації обох суспільних течій. При цьому, зрозуміло, в основу її повинні бути покладені не лише ті критерії, якими керувався В. І. Ленін, визначаючи етапи історії визвольного руху взагалі. Для внутрішньої періодизації як робітничого, так і революційно-демократичного руху станово-класовий критерій недостатній, бо мова тут іде не стільки про зміну класів і станів, скільки про нове в програмі й тактиці, завданнях і методах революційної діяльності, в ролі й значенні тієї або іншої суспільної течії у визвольній боротьбі в цілому. Роль і значення виступів робітничого класу на різних її етапах, як відомо, були не однакові. Те ж стосується і революційної демократії. На різночинському етапі вона є провідною силою, на пролетарському — робітничий клас. У 1913 р. В. І. Ленін писав: «Хто щиро цікавиться долею визвольного руху в нашій країні, той не може не цікавитись насамперед нашим *робітничим* рухом. Роки піднесення, як і роки контрреволюції, ясніше ясного показали, що

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 128. Підбиваючи підсумки революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін писав про есерів: «Революція довела, що ця група народницькуючих інтелігентів є крайнє ліве *крило* надзвичайно широкої і безумовно масової народницької або трудовицької течії, яка відбила інтереси і точку зору селянства в російській буржуазній революції» (В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 297).

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 145.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219—221 (пор.: т. 18, стор. 13; т. 19, стор. 287—289).

робітничий клас іде *на чолі всіх* визвольних сил і що, через це, доля робітничого руху якнайтісніше переплітається з долею російського суспільного руху взагалі»⁸.

Дослідники історії пролетарської боротьби в Росії вже запропонували науково обгрунтовану її періодизацію⁹. Що ж до революційно-демократичного руху, то тут ще немає єдиної думки. Проведено лише дискусію про внутрішню періодизацію різночинського етапу¹⁰. Проте назріла потреба в науковому, марксистсько-ленінському розв'язанні даної проблеми в усьому обсязі.

Першу спробу дати періодизацію історії революційно-демократичної ідеології і революційно-демократичного руху «як міжнародного явища» зробила група українських вчених-філософів¹¹. «У розвитку революційно-демократичної ідеології,— пишуть вони,— досить виразно виділяються три історичні етапи: 1. Етап виникнення і розвитку революційного демократизму в країнах з нерозвинутими капіталістичними відносинами, але в умовах утвердження капіталізму як світової системи. 2. Етап розвитку революційно-демократичного руху в країнах, де вже капіталізм утвердився, але в умовах загинання світової капіталістичної системи і переростання капіталізму в імперіалізм. 3. Етап розвитку революційно-демократичного руху в колоніальних і залежних країнах, але в умовах існування двох систем, тобто епохи, початок якій покладено Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Критерієм такої періодизації взято зміну «класової бази революційного демократизму», різної «у кожному із зазначених історичних етапів», як підкреслюється в статті¹².

Під цим кутом зору й розглядається історія революційно-демократичного руху і революційно-демократичної ідеології в Росії та на Україні. Автори виділяють два етапи в його розвитку, і, хоч не вказують хронологічних рамок їх, але зауважують, що в Росії «на першому етапі революційно-демократичний рух відбивав інтереси і прагнення селянства, яке піднімалося на боротьбу проти феодального ладу». Отже, мова йде про дореформений час. З цим, звичайно, можна було б погодитися, якби другий етап вони починали з 1861 р. Однак він пов'язується у статті із «загинанням світової капіталістичної системи і переростанням капіталізму в імперіалізм».

Російський капіталізм, як і європейський та американський, вступив у імперіалістичну стадію свого розвитку на рубежі XIX і XX ст. В. І. Ленін писав, що «для Європи можна встановити досить точно час *остаточної* зміни старого капіталізму новим: це якраз — початок XX століття». І далі: «...XX вік — ось поворотний пункт від старого до нового капіталізму, від панування капіталу взагалі до панування фінансового капіталу»¹³. Пояснюючи свою думку про час виникнення імперіалізму, Володимир Ілліч у листі до І. Арманд від 25 грудня 1916 р. підкреслював: «Ви забули головне: в 1891 р. не було імперіалізму взагалі (я старався до-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 464.

⁹ П. В. Волобуев, А. М. Володарская, Г. М. Деренковский, Ю. И. Кирьянов, Ю. З. Полевой, Ю. Н. Шебалдин. О периодизации рабочего движения в России.— Рабочий класс и рабочее движение в России. 1861—1917, М., 1966, стор. 5—57.

¹⁰ М. Г. Вандалковская, Д. А. Колесниченко. Дискуссия о внутренней периодизации разночинского этапа русского революционного движения.— «История СССР», 1966, № 4, стор. 107—134.

¹¹ В. И. Шинкарук, А. А. Пашкова, Н. Т. Ассонова. К вопросу о марксистском освещении истории революционно-демократической идеологии.— «Вопросы философии», 1965, № 4, стор. 126—134.

¹² Там же, стор. 128. Далі посилання на статтю даються в тексті.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 184, 208.

вести в своїй брошурі, що він народився в 1898—1900 р., не раніше) ...»¹⁴. У Росії, за Леніним, «вся друга половина минулого століття» була часом не переростання капіталізму в його вищу стадію, а «одним з етапів зміни кріпосницьких порядків буржуазними»¹⁵. Таким чином, якщо за основу характеристики другого етапу взяти формулу авторів статті, то з історії революційно-демократичного руху в Росії і на Україні випадає цілий період, приблизно з 1861 по 1895 рік.

Автори дають і відповідну характеристику обстановки, в якій розвивалась на другому етапі українська революційно-демократична думка. Вони пишуть, що це відбувалось «в умовах утвердження капіталізму, зростання робітничого руху і злиття його з науковим соціалізмом», що українські революційні демократи у цей час «звертаються до пролетарського руху як найбільш організованої і революційно дійової сили» (стор. 130). Все це, безперечно, може стосуватися лише пролетарського етапу, який почався з половини 90-х років, і аж ніяк не перших пореформених десятиліть, коли робітничий рух лише зароджувався, а революційна демократія була вирішальною силою визвольної боротьби. І, за словами самих авторів, вони розглядають «історичні особливості українського революційного демократизму кінця ХІХ — початку ХХ ст.» (стор. 129). Однак «кінець ХІХ ст.» вони розуміють надто широко, включаючи в нього не лише 90-і, але й 80-і і навіть другу половину 70-х років.

Важко погодитися також і з характеристикою «класової бази революційного демократизму на другому етапі його розвитку». На думку авторів статті, цю течію «вже не можна визначити як відбиття інтересів селянства в цілому», бо з утвердженням капіталізму воно «як порівняно однорідна експлуатована маса трудящих перестало існувати», розколовшись «на сільську буржуазію, сільський пролетаріат і величезну масу дрібнотоварного селянства, що зазнавало подвійного гніту: феодальних відносин, які ще збереглися, і нових, капіталістичних» (стор. 128—129). Отже, виходить, що селянство розколювалося не на два, а на три класи (оскільки воно «перестало існувати»). Авторі виділяють у цьому процесі ще один «клас» — «величезну масу дрібнотоварного селянства». Але ж відомо, що саме ця селянська маса капіталістично розкладалася, виділяючи на одному полюсі сільську буржуазію, а на другому — сільський пролетаріат. З положенням статті можна погодитися в одному: і в умовах капіталізму в Росії існувала селянська маса, яка зазнавала подвійного гніту: «феодальних відносин, що ще збереглися, і нових, капіталістичних». Саме цей «клас-стан», за словами В. І. Леніна, і був соціальною базою революційного демократизму в пореформеній капіталістичній Росії. Авторі ж вважають, що на цьому етапі революційний демократизм «вже не міг посідати» у визвольному русі «самостійного становища», перетворився на якусь «перехідну ідеологію», і вона «відбивала вже не тільки інтереси трудящих мас селянства, але й інтереси визвольної боротьби робітничого класу» (стор. 129—130).

Ці помилкові, на нашу думку, твердження впливають з хибних уявлень про те, що в пореформеній період селянство перестало існувати, а звідси фактично зник і революційний демократизм як ідеологія селянської революції. Дехто забуває, що селянське питання в Росії в період капіталізму істотно відрізнялося від змісту і ролі його на Заході. Якщо на Заході, писав у 1899 р. В. І. Ленін, йдеться «майже виключно про селянина в капіталістичному, буржуазному суспільстві», то в Росії —

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 213. В іншій праці В. І. Ленін зазначав: «Ні Маркс, ні Енгельс не дожили до імперіалістської епохи всесвітнього капіталізму, що починається не раніше як у 1898—1900 роках» (В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 96).

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 167.

«головним чином про селянина, який не менше (коли не більше) терпить від *докапіталістичних* установ і відносин, терпить від *пережитків кріпосництва*». Звідси він робив висновок: «Роль селянства, як класу, що дає борців проти абсолютизму і проти пережитків кріпосництва, на Заході вже зіграна, в Росії — ще ні»¹⁶. У боротьбі «проти кріпосництва, проти кріпосників-поміщиків і держави, яка служить їм, селянство, — підкреслював В. І. Ленін у 1902 р., — все ще лишається *класом*, саме класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства, тобто класом-станом»¹⁷. Автори статті у своїх міркуваннях хочуть спертися на авторитет Леніна, посилаючись для підтвердження тези про повний розкол села на працю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», написану в 1894 р. Але обмежитися лише наведеними цитатами (див. стор. 129) не можна.

Відомо, що, говорячи про розкол села, В. І. Ленін у згаданій праці, спрямованій проти ліберальних народників 90-х років, які заперечували капіталістичну еволюцію землеробства в Росії, акцентував увагу саме на питанні про напрям пореформеного соціально-економічного розвитку і доводив утвердження капіталізму і на селі. «Коли ми, — згадував він пізніше, — боролися з народниками за доведення того, що цей шлях неминуче і безповоротно — капіталістичний, ми мали цілковиту рацію і ми не могли *не* зосередити всієї сили, всієї уваги на питанні: капіталізм *чи* «народне виробництво»¹⁸. У цій полеміці марксистки припускали навіть деяке перебільшення ступеня розвитку капіталізму в сільському господарстві. Результатом цього перебільшення, як відомо, стала «відрізка» аграрна програма РСДРП 1903 р., пізніше визнана В. І. Леніном помилковою. З цього приводу він наприкінці 1907 р. писав: «Джерелом цієї останньої помилки було те, що, вірно визначаючи *напрямок* розвитку, ми невірно визначили *момент* розвитку. Ми припустили, що елементи капіталістичного землеробства вже цілком склались в Росії, склались і в поміщицькому господарстві (мінус кабальні «відрізки» — звідси вимога відрізків), склались і в селянському господарстві, яке здавалось таким, що виділило міцну селянську буржуазію і нездатне було тому до «селянської аграрної революції». Не «боязнь» селянської аграрної революції породила помилкову програму, а *переоцінка ступеня* капіталістичного розвитку в російському землеробстві»¹⁹.

Розкриваючи причини неточних висновків, В. І. Ленін писав, що до 1905 р. ще не було досвіду масового селянського руху («Весняні селянські повстання на півдні Росії в 1902 році лишились окремим вибухом», — пояснював він), а без нього, лише на підставі самих теоретичних міркувань неможливо було розв'язати питання, «наскільки розклаталося вже капіталістично наше селянство, наскільки здатне воно до революційно-демократичного перевороту». Не можна було й врахувати, «яка велика верства сільськогосподарських робітників, що створилась після реформи 1861-го року, наскільки відособились їх інтереси від інтересів розореної селянської маси»²⁰.

Напрямок розвитку сільського господарства, визначений марксистами, підтвердила революція 1905—1907 рр., але вона показала також переоцінку ними ступеня капіталістичної еволюції в російському землеробстві. «...Залишки кріпосництва на селі, — вказував В. І. Ленін, — виявилися далеко сильнішими, ніж ми думали, вони викликали загальнонаціональний рух селянства, вони зробили з *цього* руху пробний ка-

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 215.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 92.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 99.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 255.

²⁰ Там же, стор. 224, 225.

мінь усієї буржуазної революції»²¹. Революцію 1905—1907 рр. В. І. Ленін назвав селянською буржуазною революцією, тому що тоді «безпосереднім завданням було повалення царського самодержавства, царської монархії і зруйнування поміщицького землеволодіння», тому що «об'єктивні умови висунули на першу чергу питання про зміну корінних умов життя селянства, про ломку старого середньовічного землеволодіння, про «розчистку землі» для капіталізму», «висунули на арену більш або менш самостійної історичної дії селянські маси»²². Врахувавши досвід цих років, соціал-демократи, як відомо, переглянули свою аграрну програму. «Виправлення помилки, — зазначав В. І. Ленін, — полягало в тому, що замість часткового завдання боротьби з *залишками старого* в землеробському ладі ми повинні були поставити завдання боротьби з *усім старим землеробським ладом*. Замість очищення поміщицького господарства поставили *знищення його*»²³.

Отже, селянство як «клас-стан», що мав спільні інтереси у боротьбі проти залишків кріпосництва, за ліквідацію поміщицького землеволодіння і всевладдя царських чиновників, не зникло і в ХХ ст. Не могла зникнути й ідеологія, породжена селянською боротьбою за землю та волю.

Вимагає уточнення також порушене авторами статті питання про початок пролетарського революційного руху в Росії, коли «виразно виявилась тенденція до об'єднання навколо пролетаріату усіх революційних сил суспільства». Автори, ігноруючи ленінську періодизацію історії визвольного руху (про неї у статті не згадується зовсім), відсовують усе це ледве не на середину... 70-х років. «У нашій країні таке становище, — заявляють вони, — склалося в останню чверть ХІХ століття» (стор. 129). Це суперечить й історичній дійсності, і Леніну. Адже він неодноразово підкреслював, що пролетарський етап визвольного руху в Росії почався з середини 90-х років, з часу знаменитих петербурзьких страйків, керованих «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Відомо також, що до політичної боротьби пролетаріат перейшов лише на початку ХХ ст., а друга половина 90-х років була періодом його масових економічних виступів під керівництвом соціал-демократії, періодом підготовки до переходу від економічної боротьби до політичної.

І російський марксизм, народившись на початку 80-х років минулого століття в працях групи емігрантів (група «Визволення праці»), течією російської суспільної думки і складовою частиною робітничого руху «став лише з половини 90-х років минулого століття, коли почалась «хвиля» марксистської літератури в Росії і соціал-демократичного робітничого руху»²⁴. Виділення «пролетарськи-демократичного струменя» в загальному потоці народництва з появою групи «Визволення праці» лише почалося, а завершилося воно у 1895—1896 рр., коли розгорнувся «безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією»²⁵. У 80-і роки соціал-демократична партія в Росії ще не існувала, і визвольна боротьба мала «народницький» характер, причому «переважала інтелігенція: вона дає більше половини учасників»²⁶.

Єдино вірною методологічною основою періодизації історії революційної демократії в нашій країні та її ідеології може бути лише ленінська теоретична спадщина, взята в усій сукупності. Виходячи з неї, можна виділити в історії цього руху в Росії та на Україні не два, а три етапи. Перший з них — зародження революційно-демократичного руху — слід

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 255.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 284.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 255.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 345—346.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

²⁶ Там же, стор. 314.

датовати дореформеним часом (1840-і роки — 1861 р.). Це був період кризи феодально-кріпосницької системи і посилення боротьби селянських мас за своє визволення. В той час провідну роль продовжували ще відігравати дворянські революціонери, але починають виступати й різночинці, що стояли ближче до народу. «Попередником цілковитого витіснення дворян різночинцями в нашому визвольному русі» В. І. Ленін назвав В. Г. Белінського²⁷. На Україні аналогічну місію здійснив Т. Г. Шевченко — «мужицький поет», як називали його вороги, як він сам з гордістю називав себе, виходець з кріпаків, полум'яний борець проти кріпацтва і царизму. Його бунтарська творчість справляла величезний революціонізуючий вплив не лише на сучасників, але й на нові покоління захисників свободи.

На революційно-демократичні позиції перейшов і О. І. Герцен, який уже наприкінці 40-х років був, за словами В. І. Леніна, «демократом, революціонером, соціалістом»²⁸. У 50-х роках різночинна інтелігенція висунула з свого середовища таких видатних діячів, як М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов. Революційний демократизм з'єднувався з селянським (народницьким) утопічним соціалізмом, основоположником якого виступив Герцен. Слідом за ним народницькі погляди розвинув Чернишевський²⁹. У світогляді революційних демократів ідеологія бойового демократизму сполучалася, по-перше, з соціалістичними мріями, з надією обминути шлях капіталізму, а по-друге, з планом і проповіддю радикальної аграрної реформи. «Саме ці дві останні ідейно-політичні течії, — за словами В. І. Леніна, — і являють собою той елемент, з якого складається *народництво* в специфічному значенні цього поняття, тобто на відміну від демократизму, на додаток до демократизму»³⁰.

Особливістю революційно-демократичного руху в дореформений період було недостатнє розмежування його з лібералізмом, оскільки ці дві тенденції тоді лише намітилися, але не відокремились одна від одної. Так, у таємних організаціях 40—50-х років об'єднувалися і демократи, і ліберали, зокрема в Кирило-Мефодіївському товаристві (1846—1847 рр.), гуртках петрашевців (1845—1848 рр.), харківсько-київському гуртку (1856—1860 рр.) тощо. Про це ж свідчать й особисті відносини між Белінським та лібералами Боткіним, Коршем, Грановським, між Герценом і Кавеліним, між Шевченком і Костомаровим, Кулішем, Білозерським.

Важливим історичним рубежем в житті народів нашої країни стало падіння кріпосного права. «19-те лютого 1861 року, — за словами В. І. Леніна, — знаменує собою початок нової, буржуазної, Росії, що виростала з кріпосницької епохи»³¹. В «епоху 61-го року» відбувся докорінний перелом і у визвольному русі. Якщо до реформи мова йшла головним чином про боротьбу за скасування кріпацтва, за ліквідацію феодального ладу, то тепер центр ваги переміщається на знищення «могутніх залишків середньовіччя, які страшенно затримують суспільний розвиток і ріст пролетаріату». Такими залишками були — «абсолютизм (необмежена самодержавна влада), феодализм (землеволодіння і привілеї кріпосників-поміщиків) і придушення національностей»³². Одночасно постає проблема боротьби з капіталізмом. 1861 роком В. І. Ленін датував настання другого, різночинського, або буржуазно-демократичного етапу в російському визвольному русі. Головною силою стали різночинці —

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 10, 468; т. 20, стор. 220.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 137.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 326.

освічені представники «ліберальної і демократичної буржуазії, що належали не до дворянства, а до чиновництва, міщанства, купецтва, селянства». Зміст революційної боротьби полягав тепер у тому, щоб розв'язати завдання буржуазно-демократичних перетворень у Росії. Цей етап В. І. Ленін називав ще й народницьким, оскільки пануючим напрямом передової суспільної думки, «відповідним до точки зору різночинця, стало народництво»³³. Протягом кількох десятиліть (1861—1895 рр.) його ідеї справляли вирішальний вплив на борців проти царизму, кріпосництва і капіталізму. Народництво В. І. Ленін називав ідеологією селянської демократії в Росії³⁴, підкреслюючи його «*позитивні*, в очах марксиста», риси і сторони «як революційно-демократичної течії в країні, що переживає переддень буржуазної революції»³⁵.

В пореформений період відбувалося дальше розмежування між демократизмом і лібералізмом. «Як тільки становості в Росії, — відзначав В. І. Ленін, — завдано було рішучого удару (1861), — зараз же почав виявлятися антагонізм всередині «народу», а поряд з цим і в силу цього антагонізм всередині безстанової інтелігенції між лібералами і народниками, ідеологами селянства...»³⁶. В епоху падіння кріпосного права в Росії цілком виразно намітився, за словами В. І. Леніна, «ліберально-монархічний буржуазний центр, який стоїть посередині між демократією, з одного боку, і абсолютизмом разом з кріпосницьким землеволодінням, з другого»³⁷. Обидві тенденції в суспільному русі «розходилися все ясніше, виразніше й рішучіше». В пореформений час «росли сили ліберально-монархічної буржуазії, яка проповідувала задоволення «культурною» роботою і цуралася революційного підпілля», але одночасно «росли сили демократії і соціалізму — які спочатку були змішані воедино в утопічній ідеології і в інтелігентській боротьбі народовольців та революційних народників»³⁸.

Революційно-демократичний рух другої половини ХІХ ст. був у першу чергу рухом різночинної інтелігенції, що діяла під прапором народництва. «Селянська маса, яка є в Росії єдиним серйозним і масовим (не рахуючи міської дрібної буржуазії) носієм буржуазно-демократичних ідей, — за словами В. І. Леніна, — тоді ще спала глибоким сном. Кращі люди з її середовища і люди сповнені симпатії до її тяжкого становища, так звані різночинці — головним чином, шкільна молодь, учителі та інші представники інтелігенції — старалися просвітити і розбудити селянські маси, що спали»³⁹. Що ж до робітничого класу, то він у перші пореформені десятиліття лише формувався і ще не став провідною силою у вільному русі. «Сімдесять років, — відзначав В. І. Ленін, — зачепили зовсім мізерні верхівки робітничого класу. Його передовики вже тоді показали себе, як великі діячі робітничої демократії, але маса ще спала. Тільки на початку 90-х років почалось її пробудження, і разом з тим почався новий і більш славний період в історії всієї російської демократії»⁴⁰.

Специфічною рисою революційного демократизму стало глибше, ніж у дореформений час, поєднання його з утопічним соціалізмом. Боротьба велася не лише під антикріпосницькими, антипоміщицькими, але й під антибуржуазними гаслами. Однак революційна демократія від цього не стала соціалістичною, а залишилася буржуазно-демократичною течією.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219, 220.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 78.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 384.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 472.

³⁸ Там же, стор. 92.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 97.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 266.

У цьому русі на той час, залежно від ролі й значення утопічного соціалізму, можна виділити два періоди. Хронологічним рубежем між ними слід вважати 1883 рік, тобто рік зародження в Росії марксизму як теорії наукового соціалізму. Перший період — це «епоха 60-х і 70-х років», період «бурі й натиску» революційного різночинця, час панування народництва у визвольному русі. «Епоха 60-х і 70-х років, — за словами В. І. Леніна, — знає цілий ряд безцензурних творів преси бойового демократичного і утопічно-соціалістичного змісту, які почали вже йти в «маси»⁴¹. Утопічний соціалізм у цей період відіграв важливу роль, запалюючи на геройську боротьбу з урядом сотні й тисячі противників самодержавства. Після деякого спаду в середині і другій половині 60-х років рух демократичної інтелігенції йде по висхідній лінії і завершується піднесенням наприкінці 70-х років, другою революційною ситуацією. У її виникненні видатну роль відіграли й ті представники різночинців, які не задовольнялися «тактовністю» лібералів і йшли з революційною проповіддю в народ. «Всупереч утопічній теорії, яка заперечувала політичну боротьбу, — відзначав В. І. Ленін, — рух привів до одчайдушної сутички з урядом жменьки героїв, до боротьби за політичну свободу. Завдяки цій боротьбі і тільки завдяки їй, стан справ ще раз змінився, уряд ще раз змушений був піти на поступки...»⁴².

«Блискуча плеяда революціонерів 70-х років» діяла і на Україні. Крім учасників народницьких організацій і гуртків, які називали себе «російською» («русской») соціально-революційною партією», формується група українських революціонерів-демократів і соціалістів, що іменувалась «українською соціально-демократичною партією». На відміну від народників учасники її більшу увагу приділяли національному питанню, боротьбі проти колоніальної політики царизму, виступали за соціалістичну пропаганду на Україні, враховуючи специфіку її соціально-економічних і національно-культурних відносин. Незважаючи на ряд інших розбіжностей в програмних і тактичних питаннях, обидві «партії» були революційно-демократичними, народницькими (в широкому значенні цього слова). Найвидатнішим діячем другої з них став С. А. Подолинський — автор перших українських соціалістичних брошур і праць, в яких популяризувалися окремі положення економічного вчення К. Маркса. Активну участь у революційно-демократичному русі 70-х — початку 80-х років брали також О. Терлецький, М. Павлик, І. Франко, Панас Мирний, П. Грабовський, М. Коцюбинський та ін.

Цей рух на Україні переплітався з національно-визвольною боротьбою, чим можна пояснити відносно менше, ніж у Росії, розмежування тут між демократизмом і лібералізмом. У 60-х і 70-х роках українські революціонери-демократи входили до спільних з лібералами організацій, так званих «громад». Учасниками київської громади в 60-х роках були, наприклад, А. О. Красовський і В. С. Синьогуб, а в 70-х — С. А. Подолинський, Ф. К. Вовк та ін. Надалі цей процес розмежування в українському «громадівському» русі посилювався.

Під впливом визвольної боротьби в Росії і на Україні в середині 70-х років зароджується революційно-демократична течія і в Галичині, що на той час була найвідсталішою в економічному відношенні окраїною Австро-Угорської монархії. Тут з'являються перші революціонери-різночинці, які діють у тісному контакті з російськими й українськими демократами. Про появу такої групи в Галичині сповістили політичні процеси 1876—1878 рр. Могутнім виразником ідей і настроїв західноукраїнської демократії став Іван Франко, який наприкінці 70-х років написав свої

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 35.

знамениті поетичні твори — «Каменярі», «Товаришам із тюрми», «Гімн» («Вічний революціонер») та ряд інших. Важливу роль у виникненні радикально-демократичної течії в Галичині, як і взагалі у суспільному русі 70-х років, відіграв видатний український вчений і публіцист М. П. Драгоманов. Наявність в Австро-Угорщині деяких політичних свобод дала можливість Франкові та його однодумцям за допомогою Драгоманова створити у першій половині 90-х років так звану «Русько-українську радикальну партію» — партію селянської (народницької) демократії.

У Росії після поразки прогресивних сил у 80-х роках запанувала жорстока політична реакція. Але і в таких умовах ідейний розвиток не припинявся. «Саме в цю епоху, — відзначав В. І. Ленін, — старе російське народництво перестало бути тільки мрійливим поглядом у майбутнє і дало дослідження економічної дійсності Росії, які збагачили російську громадську думку. Саме в цю епоху найінтенсивніше працювала російська революційна думка, створивши основи соціал-демократичного світогляду»⁴³. З виникненням російської соціал-демократії роль і значення народництва у визвольній боротьбі змінилися, хоча до середини 90-х років воно все ще залишалося головною течією російської суспільної думки. Отже, 80-ми — першою половиною 90-х років слід датувати другий період історії революційної демократії в Росії на її пореформеному етапі. Особливістю цього періоду є те, що поряд з нею проти самодержавства виступала й соціал-демократія, яка, правда, тоді ще «існувала без робітничого руху, переживаючи, як політична партія, процес утробного розвитку»⁴⁴. Аналогічно зародженню революційно-демократичної ідеології ще на дворянському етапі, пролетарська ідеологія, марксизм, почала пробивати собі шлях уже в останні десятиріччя буржуазно-демократичного етапу.

Наприкінці XIX ст. у визвольному русі відбулися нові докорінні зміни, пов'язані насамперед з тим, що на арену суспільної боротьби виступив робітничий клас, керований соціал-демократією. Революційні марксиста на чолі з В. І. Леніном розгромили народництво і внесли в робітничий рух ідеї наукового соціалізму. З цього часу почалося розмежування між демократизмом і соціалізмом. Обидві течії, спочатку змішані в утопічній ідеології і в діяльності інтелігентів-різничинців, «почали розходитися в міру переходу від революційної боротьби терористів і одиночок-пропагандистів до боротьби самих революційних класів». Характеризуючи початковий період масового руху, В. І. Ленін відзначав: «Десятиріччя перед революцією, з 1895-го по 1904-й рік, показує нам уже відкриті виступи і неухильний ріст пролетарської маси, ріст страйкової боротьби, ріст соціал-демократичної робітничої агітації, організації, партії. За соціалістичним авангардом пролетаріату починало виступати на масову боротьбу, особливо з 1902 року, і революційно-демократичне селянство»⁴⁵.

Дві історичні тенденції, демократична, змішана з соціалізмом, і ліберальна, «які в 61-му році тільки намітилися в житті, тільки-тільки обрисувалися в літературі», в період революції 1905—1907 рр. «розвинулись, вирости, виявились у русі мас, у боротьбі партій на найрізноманітніших поприщах, у пресі, на мітингах, у спілках, у страйках, у повстанні, в Державних думках». Саме в цей період «тенденції демократична і соціалістична відділились від ліберальної і відмежувались одна від одної»⁴⁶. Практика відкритих масових виступів у 1905—1907 рр., за словами

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 221.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 466.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 92.

⁴⁶ Там же, стор. 93.

В. І. Леніна, «показала злиття марксизму з рухом робітничого класу і злиття (або початок злиття) народництва з рухом дрібнобуржуазного селянства (селянська спілка, вибори до I і II Державної думи, селянський рух та ін.)»⁴⁷.

Таким чином, серединою 90-х років можна датувати настання нового, третього етапу в історії революційної демократії. В цей час завершується відмежування демократизму не тільки від лібералізму, але й соціалізму. Слідом за соціалістичним пролетаріатом на арену боротьби виступають і широкі селянські маси. Однак революційна демократія на цьому етапі вже не відіграє провідної, вирішальної ролі у визвольному русі. На початку XX ст., коли передові суспільні сили вимагають розв'язання завдань буржуазно-демократичних перетворень, селянство, революційна демократія стають союзниками пролетаріату і революційної соціал-демократії. Це знайшло свій вияв у лівоблскістській тактиці більшовиків, про яку говорилося вище, і в ленінській ідеї революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Підсумовуючи досвід подій 1905—1907 рр., В. І. Ленін писав: «Роль гегемона, яку завжди вказувала революційна соціал-демократія пролетаріатові в буржуазному визвольному русі, довелося визначити точніше, як роль вождя, що веде за собою *селянство*. Веде на що? На буржуазну революцію в найпоспідовнішому і найрішучішому вигляді»⁴⁸.

Останній, третій етап в історії революційно-демократичного руху в Росії і на Україні можна поділити також на кілька періодів. Перший з них, на нашу думку, слід датувати 1895—1905/07 рр. (про нього йшлося вище). Після першої російської революції настає новий період, коли «Росія неначе відразу перетворилася з патріархальної в сучасну капіталістичну країну»⁴⁹. «Перемігший царизм змушений прискорено руйнувати залишки добуржуазного, патріархального побуту в Росії. Буржуазний розвиток її іде вперед на диво швидко. Позакласові, надкласові ілюзії, ілюзії щодо можливості уникнути капіталізму розлітаються прахом. Класова боротьба виступає зовсім по-новому і тим більш виразно»⁵⁰. Відбуваються зміни і в державно-політичному устрої країни, що знаменували «ще один крок у тому самому напрямі, який можна назвати напрямом до буржуазної монархії»⁵¹.

В цих обставинах революційна демократія не могла залишитися без змін. Вона остаточно відокремилася від соціалізму і показала свою класову суть як демократія селянська, буржуазна, з величезним, ще не вичерпаним запасом сил у боротьбі проти залишків кріпосництва. В. І. Ленін у 1913 р. писав: «Але якщо вмер народницький *соціалізм* в Росії, якщо його вбила революція 1905 року і поховали пп. А. В. П. *, якщо від нього лишилась тільки гнила фраза, то селянська демократія в Росії, аж ніяк не соціалістична, а така ж буржуазна, якою була демократія Америки 1860 років, Франції кінця XVIII століття, Німеччини першої половини XIX століття і т. д. і т. п., ця демократія *жива*...

Та й не може вона не бути живою силою, поки хазяйнують Пурішкевичі, поки голодують по тридцять мільйонів»⁵². Саме в цей період В. І. Ленін закликав марксистів «дбайливо виділяти з лузги народницьких утопій здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас». Прагнення виділяти його Володимир Ілліч знахо-

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 425.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 255.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 167.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 11.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 45.

*А. В. П.—псевдонім народницького публіциста А. В. Пешехонова.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 500, 502.

див вже у старій марксистській літературі 80-х років минулого століття. «Коли-небудь, — висловлював він надію, — історики вивчать систематично це прагнення і простежать зв'язок його з тим, що прибрало назву «більшовизму» в першому десятиріччі ХХ століття»⁵³.

Після перемоги в Росії Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в історії революційної демократії настав новий, третій період, коли вона прийшла до влади. Органами революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства стали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Сила нової влади залежала від її союзу з робітничим класом. «Щоб бути дійсно революційною, демократія сучасної Росії, — писав у вересні 1917 р. В. І. Ленін, — повинна йти в найтіснішому союзі з пролетаріатом, підтримуючи його боротьбу, як єдиного до кінця революційного класу»⁵⁴.

У цей період пролетаріат від здійснення завдань буржуазно-демократичної революції перейшов до боротьби за кінцеву мету свого визвольного руху, тобто за соціалізм. Могутнім прискорювачем суспільного процесу була світова імперіалістична війна, яка показала, що вихід з неї можливий лише на шляху революційної перебудови суспільства, передачі державної влади пролетаріату з метою встановлення соціалізму. «Війна, — писав тоді В. І. Ленін, — створила таку неосяжну кризу, так напружила матеріальні і моральні сили народу, завдала таких ударів всій сучасній суспільній організації, що людство опинилося перед вибором: або загинути, або віддати свою долю в руки найреволюційнішого класу для найшвидшого і найрадикальнішого переходу до вищого способу виробництва»⁵⁵. Першою по цьому шляху пішла наша країна. У перемогу Великого Жовтня внесли свій вклад і кращі представники революційної демократії, що перейшли на позиції пролетаріату.

Революційна демократія змінювалася залежно від соціально-економічного і політичного розвитку країни, але на всьому протязі свого існування вона була, перш за все, демократією селянською, буржуазною, а її ідеологія — однією з різновидностей буржуазної ідеології*. Інтереси визвольного руху пролетаріату вона відбивала лише в тій мірі, в якій це відповідало здійсненню загальнодемократичних вимог. Велика Жовтнева соціалістична революція і перемога соціалізму в СРСР ліквідували ґрунт для існування в нашій країні революційно-демократичної ідеології і революційно-демократичних партій.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 317.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 328.

⁵⁵ Там же.

* В. І. Ленін пояснював, що марксисты називають народників «буржуазною демократією зовсім не для «образи», а тому, що ніякий переділ землі і ніяка зміна держави в сторону демократизму *ще не усуває* панування капіталу, панування буржуазного ладу» (В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 197). В іншому місці він зазначав: «...в Росії є буржуазна партія народників («лівих» у тому числі), яка намагається запевнити робітників у своїй соціалістичності, розпинаючись найбільше якраз за «трудове» господарство» (В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 320).

Повідомлення

КП УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ВСЕНАРОДНОГО ПІКЛУВАННЯ ПРО ЗМІЦНЕННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1921—1941 рр.)

Д. Д. ПИХА

Радянська Армія була створена як збройна сила робітників і селян для захисту їх класових інтересів, завоювань Жовтневої революції. Звідси її справді народний характер, непорушний зв'язок з трудящими. В. І. Ленін відзначав, що наша армія «...є продукт народної маси»¹. Єдність народу і армії — один з соціально-політичних принципів нашого військового будівництва, який визначається радянським суспільним і державним ладом. В ньому — важливе джерело сили і непереможності Збройних Сил СРСР.

Досвід суворих випробувань у роки іноземної військової інтервенції та громадянської війни показав, що активна всенародна підтримка Червоної Армії, єдність фронту і тилу стали основою перемоги знесиленої, розореної, економічно відсталого країни над добре устаткованими військами країн капіталістичного світу. Підкреслюючи благотворне значення цієї підтримки, В. І. Ленін писав: «Коли червоноармійці бачили, що в тилу про них піклуються, тоді Червона Армія була запалена тим духом, який давав їй перемогу»².

Дедалі зростаюча воєнна загроза з боку капіталістичних країн після закінчення громадянської війни викликала турботу партії та широких мас трудящих про зміцнення Червоної Армії і в умовах мирного соціалістичного будівництва. Рух на підтримку Збройних Сил Країни Рад проявлявся у різноманітних формах. Наприклад, шефство, яке фактично виникло ще під час відкритої боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, й було узаконене постановою ВЦВК від 17 листопада 1921 р. Його перші позитивні результати на Україні відзначив VII Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1922 р.). В резолюції на доповідь заступника командуючого Українським військовим округом (УВО) Р. П. Ейдемана «Про Червону Армію» з'їзд указав на те, що шефство набуло дуже широкого розмаху і дало відчутні результати як у справі зміцнення зв'язків між армією і трудящими, так і в матеріальному відношенні³.

Водночас у роботі шефів виявився ряд недоліків через відсутність керівного органу. І такий орган — Міжвідомча Центральна Комісія з питань червоного шефства при Реввійськраді Республіки — був створе-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 122.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 294.

³ Съезды Советов в документах, 1917—1936, т. II, М., 1960, стор. 162.

ний у липні 1922 р.⁴ На Україні почала діяти Центральна шефська комісія при ВУЦВК, до складу якої увійшли представники від ВУЦВК, РНК УРСР, командування і політуправління УВО, південбюро ВЦРПС, Української ради народного господарства та інших організацій⁵. Комісії регулювали і координували всі питання, пов'язані з шефством, зокрема визначали його зміст і форми, змінюючи їх залежно від конкретних умов.

Спершу основною метою шефства було подання військам матеріальної допомоги, бо в умовах післявоєнної розрухи, великих економічних труднощів, вони, зокрема й ті, що дислокувалися на Україні*, відчували гостру потребу буквально у всьому. Так, в Українському військовому окрузі піхота була забезпечена казармами тільки на 75%, кавалерія — 56%, артилерійські частини на — 75%, спецчастини — на 80%⁶. Багато червоноармійців не мали взуття, білизни⁷. Недостача казарм, погане їх устаткування, труднощі з постачанням продовольством і обмундируванням, незначні кошти, що відпускалися на комунальні послуги, негативно позначалися на бойовому навчанні військ.

Партійні та радянські органи очолили рух трудящих за подання матеріальної допомоги Червоній Армії. Вже у лютому 1922 р. під час «Тижня Червоної Армії» тільки Наркомпрод УРСР і Українська рада народного господарства виділили 15 млрд. крб. для закупки обмундирування, а також 2 тис. пудів сала, 5 тис. пудів повидла, 50 вагонів вугілля⁸. Чимало коштів і необхідних речей передали червоноармійцям й інші центральні установи. Їх приклад наслідували на місцях. Так, робітники заводів Кременчука вирішили працювати понаднормово дві години і зароблені гроші перераховувати підшефним частинам. Крім, цього, металісти міста виготовили 4500 бачків для питної води, 3 тис. кварт, 20 умивальників. Робітники інших підприємств відремонтували 38 харчоблоків, вставили шибки в казармах тощо⁹. Тільки за перші 4 місяці 1923 р. трудящі республіки зібрали й передали військам УВО близько 50 тис. пудів сільськогосподарських продуктів, 30 тис. аршинів сукна і полотна, понад 6 тис. ковдр, подушок, простирал і рушників, 1332 пари чобіт, 385 пудів шкіри, різного посуду понад 13 тис. штук, 3 тис. кусків мила, велику кількість різних канцелярських приладів і палива¹⁰. Загалом матеріальна допомога, подана шефами частинам УВО в 1922—1924 рр. становила 1,3 млрд. крб.¹¹ Ця сума була використана на ремонт і обладнання казарм та клубів, придбання обмундирування і продуктів.

Однак і в 1924 р. благоустрій казарм був ще далеко не завершений. Це відзначалося в рішенні ЦК КП(б)У на доповідь Реввійськради УВО в червні 1925 р. та в резолюції з цього ж питання від 6 березня 1926 р., зокрема: «Визнати за необхідне в період з квітня до вересня 1926 р.

⁴ Центральний державний архів Радянської Армії СРСР (далі — ЦДАРА СРСР), ф. 25899, оп. 1, спр. 237, арк. 71.

⁵ «Техника и снабжение Красной Армии», 1923, № 35, стор. 34.

* У 1922 р. на Україні дислокувалися 9 стрілецьких дивізій, 2 кавалерійські корпуси (1-й кінний корпус Червоного козацтва та 2-й кавалерійський корпус) і ряд технічних частин та підрозділів. В числі стрілецьких дивізій були прославлені в роки громадянської війни 15-а Сивашська, 24-а Самаро-Ульянівська Залізної, 25-а Чапаєвська, 30-а Іркутська, 44-а Київська, 45-а Волинська, 51-а Перекопська та ін.

⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 1, спр. 250, арк. 2.

⁷ Там же, ф. 15, оп. 2, спр. 15, арк. 3—5.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 599, арк. 16.

⁹ Там же, спр. 863, арк. 63.

¹⁰ «Техника и снабжение Красной Армии», 1923, № 35, стор. 34.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1900, арк. 52. Сума подана в масштабах кінця після грошової реформи 1922 р.

провести роботу щодо «Ремонту червоної казарми» в межах коштів, що відпускаються для цієї мети по місцевому бюджету»¹². Під керівництвом партійних організацій трудове населення країни дедалі більше уваги приділяло побуту червоноармійців. Наприкінці 1928 р. трудящі України подали військовим частинам матеріальну допомогу на суму понад 1 млн. крб.¹³

24 березня 1924 р. ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь заступника командуючого УВО Р. П. Ейдемана про допризовну підготовку, зобов'язав місцеві партійні та радянські органи терміново відшукати кошти, необхідні для обладнання учбових пунктів¹⁴, де б майбутні воїни оволодівали основами військової справи. Активна участь трудящих у цій справі сприяла тому, що в Запорізькій окрузі було виділено 7814, Лубенській — 7994, Тульчинській — 12160, Могильовській — 17068, Бердичівській — 17200, Шепетівській — 17954 крб. і т. д.¹⁵ Вже у 1926 р. діяло 422 таких пунктів. Вони забезпечували добре підготовлене поповнення для територіальних частин і з'єднань Червоної Армії, що дислокувалися на Україні.

Вияткове значення мало й ідейне шефство трудящих над Збройними Силами. Важливим завданням політико-виховної роботи у військах, що її вели командири, політоргани, партійні та комсомольські організації, було класове згуртовання червоноармійських мас, виховання їх у дусі непорушного союзу робітників і селян. Особливо актуальним воно стало у зв'язку з загостренням класової боротьби в країні і, зокрема, на селі, викликаной протидією капіталістичних елементів розгорнутому соціалістичному наступу у всіх галузях народного господарства. Однак це завдання не могло бути успішно розв'язане за допомогою тільки політико-виховної роботи у військах. Політичному вихованню червоноармійських мас сприяв міцний зв'язок з робітниками та пролетарськими організаціями.

Основні форми ідейного шефства були: спільні торжества червоноармійців і робітників та службовців організацій, що шефствували над ними, участь представників останніх у нарадах і конференціях військово-службовців та відрядження воїнів на з'їзди і наради, які влаштовувалися організаціями-шефами; висвітлення в радянській пресі життя окремих військових підрозділів, а в стінних й усних газетах останніх — їх шефів, організація (у тих випадках, де це можливо) спільної політико-освітньої роботи — гуртків самоосвіти, вистав, вечорів та лекцій, а також шефства над селом.

Велике свято змички робітників з воїнами УВО, на яке до військових таборів з Харкова прибув спеціальний ешелон з місцевими пролетарями, відбулося з ініціативи ЦК КП(б)У влітку 1923 р. До червоноармійців приїхали також голова Ради Народних Комісарів УРСР В. Я. Чубар, члени ЦК КП(б)У і ВУЦВК, представники губкому, губвиконкому, міськради та інших радянських і партійних організацій. На мітингу промову про значення і роль Червоної Армії в справі охорони мирної праці радянських республік виголосив В. Я. Чубар. Його слухали 4,5 тис. чол. Звертаючись до робітників і селян, голова РНК УРСР сказав: «Наше завдання — всебічно підтримувати Червону Армію і зміцнювати її бойові ряди. Сьогоднішнє свято є відблиском великого торжества — єднання робітників, селян і Червоної Армії, пройнятих єдиною волею до

¹² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 11, арк. 143; од. зб. 15, арк. 118.

¹³ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 2, спр. 34, арк. 97.

¹⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 538, арк. 50.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 101, арк. 4.

перемоги і встановлення влади робітників і селян у всьому світі»¹⁶. Виступило також чимало промовців від громадських організацій.

В розглядуваний період виникла така чудова традиція, як спільне відзначення річниць Радянських Збройних Сил, коли представники військових частин зустрічалися з трудящими міста і села. Так, у дні 6-ої річниці Червоної Армії з участю бійців 24-ї Самаро-Ульянівської дивізії у Вінницькій та Тульчинській округах проведено 20 мітингів, 19 святкових зборів, 8 вечорів спогадів, на яких були присутніми 17233 чол. До цієї дати політвідділ дивізії видав 3 тис. примірників листівок з лозунгами і висловлюваннями В. І. Леніна. Збори з участю представників 134-го полку 45-ї дивізії відбулися в 14 населених пунктах, 8 мітингів і зборів, у яких взяли участь 3 тис. чол.¹⁷, організував 135-й полк цієї ж дивізії.

У звіті Миколаївського окружного комітету КП(б)У за травень—червень 1924 р. повідомлялося про обмін досвідом між первинними парт-організаціями цивільних підприємств і військових частин. Для цього, зокрема, організовувалися спільні засідання, відвідування робітниками казарм, а червоноармійцями — підприємств. Окружком влаштував поїздку представників партійних і профспілкових організацій підприємств до моряків Чорноморського флоту. У святкуванні 6-річчя 15-ої Сивашської дивізії активну участь брали партійні та профспілкові організації¹⁸.

ЦК КП України вказував на недопустимість негативного впливу шефства на стан військової дисципліни, підкреслював, що цей рух необхідно використовувати для посилення пролетарського впливу у Червоній Армії та систематичної пропаганди воєнних знань серед широких робітничих мас.¹⁹ З цією метою партійним органам рекомендувалося заслуховувати звіти про виконану роботу як представників військових частин, так і підприємств. Перед комуністичними осередками ставилося завдання зміцнювати тісний повсякденний зв'язок між робітниками і червоноармійцями. Про велику увагу ЦК КП(б)У до ідейного шефства над Червоною Армією свідчить рішення від 11 червня 1926 р. про поїздку членів ЦК до військових таборів для виступів з доповідями та вивчення настроїв червоноармійців. Після повернення ці товариші мали звітуватися перед Центральним Комітетом партії²⁰.

ЦК КП(б)У наполегливо домагався того, щоб шефством були охоплені всі частини Українського військового округу. У зв'язку з тим, що ряд загонів прикордонників у 1927 р. не мав шефів, секретар ЦК КП(б)У В. П. Затонський 8 березня підписав директиву, в якій пропонувалося прикордонним окружним партійним комітетам прикріпити до таких загонів найбільш міцні пролетарські організації²¹.

Значна робота по зміцненню ідейного шефства над частинами УВО здійснювалася парторганізаціями України в період підготовки до святкування 10 річниці Червоної Армії. ЦК КП(б)У зобов'язував усі окружні комітети партії відзначити цю дату як свято оборони соціалістичної країни, як свято всіх трудящих. Уряд республіки виділив для цього 95120 крб.²² Керувала підготовкою до свята урядова комісія, очолена членом ЦВК Радянської України, командуючим військами УВО Й. Е. Які-

¹⁶ «Коммунист», 21 серпня 1923 р.

¹⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 9, оп. 10, спр. 18, арк. 350, 353, 355.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 28, арк. 8.

¹⁹ Там же, оп. 145, од. зб. 11, арк. 142.

²⁰ Там же, од. зб. 17, арк. 23.

²¹ Там же, оп. 1, од. зб. 1159, арк. 33.

²² Там же, од. зб. 1373, арк. 11.

ром²³. Відбулися святкові засідання Рад, в яких брали участь представники військових частин і громадських організацій, та різні масово-політичні заходи по роз'ясненню ролі й значення Червоної Армії в справі захисту Радянської Батьківщини.

Таким чином, у шефських зв'язках проявилось тісне співробітництво радянських воїнів з трудящими масами. Відвідування заводів і фабрик дало змогу червоноармійцям ознайомитися з умовами праці та побуту робітників, зрозуміти становище передового класу суспільства і його керівну роль в соціалістичному будівництві. Піклування трудящих про життя і побут воїнів, ідейний вплив, матеріальна допомога, всі різноманітні форми повсякденного зв'язку шефів з Червоною Армією сприяли підвищенню політичної свідомості, класовому згуртуванню червоноармійців, а отже зміцненню Радянських Збройних Сил.

Чималу роль відіграли трудящі України у справі відродження Військово-Морського Флоту, який дуже потерпів під час громадянської війни та воєнної іноземної інтервенції. Особливо великих втрат зазнав Чорноморський флот. Після визволення Севастополя у листопаді 1920 р. в його порту залишилися 67 недіючих військових та 103 торговельних кораблів і серед них тільки 20 великих і середніх²⁴. Такий стан флоту викликав серйозну занепокоєність В. І. Леніна, який на X з'їзді партії відзначив той факт, що у капіталістичних держав «є військовий флот, у нас немає»²⁵. З'їзд ухвалив вжити рішучих заходів до відродження і зміцнення Червоного Військового Флоту²⁶.

Виконуючи це рішення, ЦК КП(б)У мобілізував зусилля парторганізацій Миколаєва і Одеси на відновлення Чорноморського флоту. Натхнені комуністами, які виявляли небачені зразки героїзму²⁷, робітники суднобудівних заводів цих міст в умовах нестачі матеріальних і технічних засобів з надзвичайним напруженням сил працювали над виконанням поставленого завдання.

Чимало організацій і виробничих колективів республіки брали шефство над відроджуваними кораблями. Шефом крейсера «Червона Україна» за дорученням VII Всеукраїнського з'їзду Рад став ВУЦВК, який мав забезпечити ремонт крейсера за рахунок бюджету республіки і добровільних відрахувань трудящих. Незаможне селянство України допомагало відновленню ескадреного міноносця «Занте». Зокрема, трудівники сіл Оріхівського району Харківської області для цього віддавали зібраний урожай з колективних посівів²⁸. Коли в 1923 р. есминець став до ладу, його назвали «Незаможник».

У жовтні 1922 р. на своєму V Всеросійському з'їзді Комуністична Спілка Молоді вирішила взяти шефство над Військово-Морськими Силами країни. Комсомол України став шефом Чорноморського флоту. Допомога членів цієї організації червонофлотцям була різнобічна — відрахування від свого заробітку на ремонт бойових суден, збір інструменту для корабельних майстерень, суботники по ремонту суден, влаштування спектаклів, збори від яких використовувалися для потреб флоту та ін. Уже за період, що минув від V до VI з'їзду ВЛКСМ, сума внесків комсомольців на ремонт бойових кораблів становила близько 40 тис. крб.²⁹ Завдяки самовідданій праці молодих ентузіастів крейсер «Коминтерн»

²³ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 2, стор. 6.

²⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 15, оп. 2, спр. 61, арк. 80.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 193.

²⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 535.

²⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 10—11, стор. 3.

²⁸ Чорноморський флот, М., 1967, стор. 134.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од зб. 195, ж, арк. 133.

став до ладу 1 травня 1923 р. За проявлений трудовий героїзм комсомольці Корабельного району Севастополя були нагороджені Червоним Прапором Кримського губкому РЛКСМ³⁰.

До 1928 р. відновлення Чорноморського флоту було завершено. Він нараховував тепер 2 крейсери, 5 есмінців, 5 підводних човнів, 2 канонерки, 11 сторожових і мінних катерів та ряд інших суден³¹. Отже, південні морські кордони Радянського Союзу одержали надійний захист. І з цьому чимала заслуга трудящих і комсомольців України.

Головну роль відіграв комсомол і в формуванні ядра особового складу нового флоту. Вже наприкінці 1922 р. за путівками ВЛКСМ на бойові кораблі, що обороняли чорноморські кордони країни, прибуло 6520 найкращих його членів³². Командуючий збройними силами України та Криму М. В. Фрунзе у своїй доповіді на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад в січні 1924 р. відзначав, що становище на Чорноморському флоті чудове. Значну частину його особового складу становлять комсомольці, які є могутньою, політично здоровою силою³³. У наступні роки поповнення флоту комсомольцями провадилося шляхом відбору найкращих під час чергового призову, а також вербування до військово-морських шкіл.

Неоціненною була роль комсомолу у посиленні політико-виховної роботи серед червонофлотців. Кожна з 42 окружних організацій ЛКСМУ мала свої підшефні підрозділи на Чорноморському флоті³⁴. Предметом неослабної уваги шефів було забезпечення культосвітніх потреб військових моряків, зокрема, в політичній і художній літературі, кіноустановках, радіоприймачах, фотоапаратах, шахах, шашках і т. д.

З ініціативи ЦК ЛКСМУ в республіці регулярно проводилися «Тижні Червоного Флоту». У дні першого з них (15—21 січня 1923 р.) комсомол України урочисто вручив червонофлотцям свій шефський прапор, а ряд організацій надіслав їм свої подарунки. Так, Полтавський губком комсомолу передав Чорноморському флоту 4 тис. примірників літератури, 20 бритв, 300 пудів цукру, 170 пар білизни. Молодь шахти № 5 ім. В. І. Леніна (Донбас) в подарунок морякам видобула на суботниках 10 вагонів вугілля³⁵.

Увага членів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України до потреб Чорноморського флоту не слабшала і протягом наступних років. Вона особливо посилювалася в період підготовки та святкування 10-річчя шефства комсомолу над Військово-Морським Флотом. Для преміювання в день ювілею кращих моряків ЦК ЛКСМУ виділив 50 тис. крб., а також 100 місць в санаторіях і будинках відпочинку. Значна допомога була подана підшефним частинам у придбанні спортивного інвентаря, музичних інструментів, створено мережу курсів по підготовці комсомольців до вступу в військово-морські училища³⁶.

Комсомол України взяв також шефство і над корпусом Червоного козацтва. Рішенням від 1 жовтня 1924 р. ЦК ЛКСМУ прикріпив частини і підрозділи корпусу до всіх своїх окружних комітетів³⁷. Ще в 1923 р. особовий склад цього військового з'єднання поповнили 700 найкращих представників молоді України³⁸. Основними формами зв'язку комсомольських організацій з червоними козаками, так само, як і з моряками

³⁰ Чорноморський флот, стор. 135.

³¹ «Военно-исторический журнал», 1963, № 3, стор. 110.

³² Чорноморський флот, стор. 133.

³³ VIII Всеукраїнський з'їзд Рад, Харків, 1924, стор. 167.

³⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 195, арк. 126.

³⁵ Чорноморський флот, стор. 134.

³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 742, арк. 37—39.

³⁷ Там же, од. зб. 187, арк. 38.

³⁸ «Техника и снабжение Красной Армии», 1923, № 35, стор. 34.

Чорноморського флоту, було листування та обмін делегаціями. Шефська діяльність сприяла зростанню політичної свідомості та підвищенню бойової готовності кіннотників.

У квітні 1928 р. VII з'їзд ЛКСМУ вирішив узяти шефство над прикордонними військами. Щороку для несення служби по охороні рубежів республіки комсомол України направляв своїх кращих представників. Тільки в 1933 р. прикордонниками стали 2150 його членів³⁹. Шефи допомагали бійцям у політико-виховній роботі, піклувалися про підвищення їх бойової готовності. З 25 серпня до 25 грудня 1933 р. з ініціативи ЦК ЛКСМУ в прикордонних військах відбувся конкурс на кращого стрільця⁴⁰.

Технічне переозброєння Червоної Армії, що почалося у 1929 р. на базі зростаючої індустріальної могутності країни, стало причиною змін у змісті й формі шефства. Допомогу військовим частинам УВО, які відчували велику потребу в технічних кадрах, знову подали трудящі України. Колективи, головним чином промислових підприємств республіки, влаштовували вечори техніки, консультації, відряджали кваліфікованих спеціалістів для керування технічними гуртками в підрозділах. Такі гуртки створювалися й на підприємствах. Зокрема в учбовому комбінаті Харківського тракторного заводу у 1933 р. 100 бійців підвищували свою кваліфікацію водіїв, механіків, токарів і слюсарів⁴¹.

Трудящі республіки почали збирати кошти на посилення технічного устаткування Червоної Армії. 1931 р., в дні святкування 14-річчя Великого Жовтня, у Києві були урочисто передані військовому командуванню 20 бойових літаків, що склали ескадрилью ім. Г. І. Петровського⁴². Того ж року незаможні селяни України на свої кошти збудували і передали Червоній Армії літак «Незаможник-ударник»⁴³. Товариство друзів автомобіля, трактора і хороших шляхів України (Укравтошлях) організувало кампанію по створенню бойового фонду моторизації прикордонних військ. Жителі 330 міст і районів республіки, які включилися в неї, зобов'язалися зібрати 4,6 млн. крб.⁴⁴

У січні 1931 р. IX з'їзд комсомолу звернувся до членів ВЛКСМ із закликом взяти шефство над Військово-Повітряним Флотом⁴⁵. Відповідно до рішення з'їзду ЦК ЛКСМУ затвердив шефство організацій республіки над авіаційними частинами.

У 1931 р. комсомольці України зібрали кошти, на які була збудована ескадрилья ім. VIII з'їзду ЛКСМУ, а в наступні роки — ще дві: ім. П. П. Постишева та ім. С. В. Косіора. Тільки в 1933—1934 рр. авіаційні частини Українського військового округу поповнили 5 тис. їх представників⁴⁶.

Члени ЛКСМУ очолили рух молоді за вивчення авіаційної справи та підготовку резервів для Військово-Повітряних Сил. Почала діяти мережа аероклубів Тсоавіахіму. Перший з них відкрито за рішенням ЦК КП(б)У у Харкові в 1933 р. Через рік їх налічувалося 12, а 1939 р. 36. В цих клубах молодь без відриву від виробництва оволодівала професіями пілотів, авіатехніків, мотористів, борстрільців. У 1934 р. на Україні було 808 авіамодельних і планерних гуртків, у роботі яких брали участь 53600 чол. (50% усіх авіамоделістів країни), а також 28 планерних стан-

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк.33.

⁴⁰ Там же, од. зб. 747, арк. 29.

⁴¹ УІЖ, 1963, № 1, стор. 59.

⁴² «Оборона» (орган РВР УВО і ЦР Тсоавіахіму УРСР), 7 грудня 1931 р.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 1133, арк. 25.

⁴⁴ Там же, арк. 128.

⁴⁵ Комсомол — шеф Военно-Воздушного флота, М., 1943, стор. 10.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк. 31.

цій та шкіл⁴⁷. Виготовлення моделей літаків, планеризм і парашутизм стали найпопулярнішими заняттями юнаків та дівчат.

Всі форми військово-шефської роботи відіграли велику роль у підвищенні бойової майстерності особового складу Червоної Армії, що мало виняткове значення в умовах зростаючої загрози війни.

У розглядуваний період Комуністична партія України систематично піклувалася про матеріальні умови побуту командного складу, родин бійців та демобілізованих червоноармійців. Оскільки найбільше командирів, які не мали квартир, було в Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську, ЦК КП(б)У запропонував окружним парткомітетам цих міст обговорити житлову проблему на першому ж засіданні й вжити невідкладних заходів. ЦК вирішив ввести представника командування УВО до складу вищої житлової комісії⁴⁸.

Уже в квітні 1927 р. Одеський окружком партії повідомляв ЦК КП(б)У, що для командно-політичного складу передано 19 будинків і 3 готелі загальною площею 3034 кв. сажнів⁴⁹, в Харкові того ж року для цієї мети відведено будинок на 135 кімнат і асигновано 300 тис. крб. на житлове будівництво у 1928 р.⁵⁰ На підставі рішення ВУЦВК і РНК УРСР від 31 серпня 1927 р. для потреб командного складу Червоної Армії стали виділяти 15% житлової площі у всіх новозбудованих і капітально відремонтованих будинках⁵¹.

Центральний Комітет Компартії України звертав також увагу партійних і радянських органів на необхідність забезпечення роботою командирів запасу, пропонував вирішити це питання до 10 річниці Великого Жовтня⁵². Незабаром Донецький окружком створив партійну трійку і доручив їй займатися працевлаштуванням демобілізованих командирів і червоноармійців⁵³. Миколаївський окружний комітет партії та міськрада організували комісію по перевірці використання командного складу запасу в установах і на підприємствах міста. Центральний Комітет, схвалюючи діяльність цієї комісії, рекомендував наслідувати її приклад⁵⁴. Завдяки піклуванню партійних і радянських органів України в 1927 р. окружні комісії влаштували на роботу 3755 колишніх воїнів⁵⁵ з 3175 звільнених у запас того року, і 941, взятих на облік біржею праці раніше⁵⁶.

21 грудня 1923 р. ЦК КП(б)У постановив сплачувати грошову допомогу родинам політбійців у такому ж розмірі, як і сім'ям слухачів губернських партійних шкіл. Загальний фонд цієї допомоги встановлювався в 218400 золотих крб. ЦК запропонував також звільнити родини мобілізованих політбійців від плати за комунальні послуги і квартири та зобов'язав Народний Комісаріат праці надавати роботу працездатним членам цих сімей у першу чергу⁵⁷. Партійним і радянським органам на місцях було вказано на необхідність проявляти максимальне піклування і про демобілізованих червоноармійців. У циркулярному листі від 19 квітня 1924 р. ЦК КП(б)У указав, що, як правило, кожне місце на роботі, що звільнилося після чергового призову до армії, повинен зайня-

⁴⁷ «На страже» (орган ЦР Тсоавіахіму СРСР), 26 березня 1934 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 89, арк. 60.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 20, арк. 45.

⁴⁹ Там же, оп. 1, од. зб. 1160, арк. 41.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 101, арк. 62.

⁵¹ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 1, спр. 248, арк. 65.

⁵² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 27, арк. 199.

⁵³ Там же, оп. 1, од. зб. 1377, арк. 11.

⁵⁴ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 14, стор. 15.

⁵⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 1, спр. 153, арк. 52.

⁵⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 27, арк. 199.

⁵⁷ Там же, оп. 1, од. зб. 8, арк. 9.

ти демобілізований воїн. ЦК вимагав, щоб останніх оточували громадською увагою, а їх законні вимоги задовольняли⁵⁸.

Враховуючи важкі матеріальні умови, в яких перебували демобілізовані червоноармійці у зв'язку з безробіттям, ЦК РКП(б) в лютому 1925 р. визнав за необхідне розширити для них усі види допомоги і пільг (організація сільськогосподарського кредиту, прийом на роботу в першу чергу, залучення до профспілок і т. д.)⁵⁹. Про реалізацію цих рішень Комуністичної партії України свідчить те, що в Одесі тільки в 1924 р. через біржу праці влаштовано на роботу 1801 демобілізованого червоноармійця, а загальна сума грошової допомоги становила 10759 крб.⁶⁰ Число працевлаштованих колишніх бійців у Донецьку в 1927 р. перевищило 2 тис. чол.⁶¹

Увага до побуту командирів і сімей воїнів Червоної Армії не послаблювалася і протягом наступних років. Так, у квітні 1933 р. ЦК КП(б)У видав спеціальну постанову про поліпшення житлових умов командного складу Київського гарнізону⁶², а постановою від 9 червня того ж року зобов'язав місцеві органи надавати всі пільги сім'ям червоноармійців, допомагати їм продовольством⁶³. В Житомирському гарнізоні в 1934 р. для командирів було відведено 201 квартиру, налагоджено їх медичне і культурне обслуговування, 200 дітей військовослужбовців розміщено в дитячих яслах⁶⁴. В 1935 р. РНК УРСР з своїх фондів виділила 100 тис. крб. на ремонт квартир для командного складу штабу Харківського військового округу⁶⁵.

Наприкінці 30-х років у зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР можливості Радянської держави значно зросли. Всі питання, пов'язані з матеріально-побутовими умовами життя особового складу Червоної Армії, в основному були вирішені. Це сприяло підвищенню бойової могутності Радянських Збройних Сил, яких незабаром чекали серйозні воєнні випробування.

Спираючись на здобутий досвід, Комуністична партія і в сучасних умовах удосконалює форми всенародного піклування про Радянські Збройні Сили. XXIII з'їзд КПРС поставив перед партійними й радянськими органами завдання «...посилювати шефські зв'язки з військовими частинами та підрозділами...»⁶⁶. Це рішення з'їзду впливає з положень Програми партії, де підкреслено, що «КПРС розглядає захист соціалістичної вітчизни, зміцнення оборони СРСР, могутності Радянських Збройних Сил як священний обов'язок партії, всього радянського народу, як найважливішу функцію соціалістичної держави»⁶⁷.

⁵⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 400, арк. 10.

⁵⁹ ЦДАРА СРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 57, арк. 61.

⁶⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 538, арк. 22.

⁶¹ Там же, од. зб. 1377, арк. 11.

⁶² УІЖ, 1963, № 1, стор. 58.

⁶³ ЦДАРА СРСР, ф. 25899, оп. 34, спр. 105, арк. 156.

⁶⁴ От III до IV партконференції Житомирщини. Житомир, 1934, стор. 54.

⁶⁵ УІЖ, 1963, № 1, стор. 58.

⁶⁶ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 72.

⁶⁷ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 381.

ФОРМУВАННЯ ТА СКЛАД РОБІТНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ ЛЬВІВСЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ВУГІЛЬНОГО БАСЕЙНУ

М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ, С. І. УВАРОТОВ

Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн є одним з нових сучасних промислових районів України, створених за роки Радянської влади. Він розташований на південному заході Волинської та в північно-західних районах Львівської області і охоплює площу в 10 тис. кв. км¹. Геологічні дослідження цієї місцевості з метою виявлення кам'яновугільних покладів провадилися ще до 1938—1941 рр., але систематичні геолого-розвідувальні роботи і промислове освоєння басейну розпочалися в перші післявоєнні роки. 31 січня 1948 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про розвиток видобутку кам'яного вугілля в Західній Україні». Після проведення розвідувальних робіт спочатку у Волинській області (з 1950 р.), а потім на Львівщині (з 1953 р.) приступили до будівництва шахт. Перші тисячі тонн вугілля було видобуто в 1954 р. на шахті «Нововолинська» № 1.

Освоєння басейну мало виняткове значення для народного господарства західних областей УРСР, сприяло появі й розвитку нових галузей промисловості — гірничо-будівельної, електричної, хімічної, текстильної тощо. Було споруджено понад 40 сучасних великих підприємств, серед них — Добротвірська ДРЕС, Роздольський та Яворівський гірничо-хімічні комбінати, Нововолинський рудоремонтний завод, Червоноградський завод залізобетонних виробів, Сокальський завод штучного волокна та багато інших. З розвитком басейну виникали нові залізничні вузли і сучасні автомагістралі, провадилося чимале комунальне та індивідуальне житлове будівництво. На місці колишніх хуторів та пустирів з'явилися благоустроєні робітничі міста Нововолинськ, Червоноград, Соснівка, селища Жовтнєве, Гірник, Жвирка з цілим комплексом соціально-культурних закладів та побутових підприємств.

Але, головне, якісно і кількісно змінився соціальний склад населення краю. В колишньому типово аграрному районі сформувався передовий загін робітників, зайнятих у вугледобувній промисловості. Це мало істотний вплив на перетворення в свідомості й побуті трудящих, на піднесення їх культури і добробуту. Одним з важливих і недостатньо досліджених питань історії Львівсько-Волинського вугільного басейну є проблема формування робітничих колективів.

Процес створення кадрів почався тут ще під час проведення геологічних розвідок у перші післявоєнні роки. Спершу на будовах басейну працювала незначна кількість робітників. Так, в 1949 р. їх налічувалось всього 38². З розширенням фронту робіт у 1950—1957 рр. кількість працюючих на капітальному будівництві по спорудженню шахт, промислових підприємств, шляхів сполучення, жител та культурно-побутових закладів швидко зростала. На початку 60-х років формування робітничих колективів в основному було завершено.

¹ Розвиток економіки західних областей УРСР (1939—1959 рр.), Львів, 1960, стор. 47.

² Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля» в м. Сокалі Львівської області. Пояснювальні записки до звітів тресту «Західшахтобуд» за 1949 р., арк. 26—26 зв.; за 1950 р., арк. 30.

Кадри для потреб басейну набиралися в першу чергу з місцевого населення, для чого були об'єктивні умови. В західних областях республіки до возз'єднання їх з УРСР переважна більшість населення працювала у сільському господарстві, зокрема на Львівщині у 1939 р. питома вага зайнятих у цій галузі становила 68%³. І після возз'єднання тут проживало 24% всього сільського населення республіки, а посівні площі цих областей становили лише 12,4% посівів УРСР⁴. Отже, створення робітничих кадрів для Львівсько-Волинського басейну не становило таких труднощів, як, наприклад, при освоєнні Карагандинського, Печорського та інших вугільних родовищ країни, розташованих у малозаселених районах Радянського Союзу. У зв'язку з наявністю значних резервів робочої сили для потреб нової енергетичної бази можна було проводити набір робітників з місцевого населення без шкоди для колгоспного виробництва.

Це здійснювалося вже на першому етапі освоєння басейну. Так, у 1948 р. виконком Любомльської райради Волинської області та РК КП України направили у вуглерозвідку 75 чол., переважно токарів, столярів, ковалів, шоферів тощо⁵. 1951 р. трест «Західшахтобуд» провів набір робітників в 7 районах Волинської області в кількості 298 чол.⁶, які до того часу займалися сільським господарством. В цілому за цей рік на будови басейну було прийнято 932 колишніх колгоспників Волині⁷, або 50% всіх новоприйнятих. У 1954 р. понад 65% робітників належали до місцевих жителів⁸. Зокрема, на шахті № 3 «Великомостівська» працювали прохідниками селяни з навколишніх сіл — Межириччя, Сільця, Волсвина, Ванова, Корчина⁹. З давніх-давен мешканці с. Комарова, що поблизу Червонограда, були хліборобами, а коли недалеко від села почалося будівництво шахти № 2 «Великомостівська», 120 чол., в основному з молоді, пішли працювати на новобудову¹⁰. В цілому на підприємства комбінату «Укрзахідшахтобуд» у 1956 р. було прийнято 5463 чол. з місцевого населення¹¹.

Працювати на шахти йшла переважно колгоспна молодь, вихована радянською школою на соціалістичних ідеалах і вільна від тягару ідеології дрібнобуржуазного селянського індивідуалізму. Важливими факторами у формуванні соціалістичної свідомості трудящих є масово-політична, ідейно-виховна робота партійних організацій басейну та вплив кадрових робітників, що прибули з різних промислових центрів країни.

Для забезпечення будівництва необхідними кадрами підприємства комбінату «Укрзахідшахтобуд» використовували набір робочої сили самими будовами й організаціями (так званим вільним наймом), систему оргнабору, перевід робітників з інших підприємств і організацій Міністерства вугільної промисловості, прийом молоді за комсомольськими

³ Львівська область в цифрах у 1960 р., Львів, 1961, стор. 26.

⁴ Ф. Заставний. Львівсько-Волинський вугільний басейн, Львів, 1956, стор. 89; В. В. Луговой. Про формування населення та населених пунктів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.— «Географічний збірник», вип. 5, Львів, 1959, стор. 41.

⁵ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 11, арк. 92.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 8, од. зб. 21, арк. 129.

⁷ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту тресту «Західшахтобуд» за 1951 р., арк. 20.

⁸ Там же, статистичний звіт тресту «Укрзахідшахтобуд» за 1954 р., стор. 35.

⁹ «Гірник» (орган партійної, профспілкової організації та адміністрації шахти № 3 «Великомостівська»), 23 грудня 1956 р.

¹⁰ «Шахтобудівник» (орган парторганізації, управління комбінату «Укрзахідшахтобуд» та Червоноградського і Нововолинського РК профспілки робітників вугільної промисловості), 27 березня 1958 р.

¹¹ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1956 р., арк. 35.

путівками, випускників шкіл трудових резервів (ФЗН, РУ, гірничо-промислових та будівельних шкіл), демобілізованих воїнів тощо.

В період інтенсивного освоєння басейну (1950—1956 рр.) комплектування колективів в основному провадилось шляхом вільного найму. З 1957 р. і досі поповнення їх відбувається майже виключно цим способом¹². У 1959—1961 рр. кількість робітників, прийнятих за оргнабором, становила лише 2,5—1% *. Це спростовує висловлену в літературі думку про те, що поповнення робітничих кадрів у басейні здійснювалось переважно шляхом оргнабору¹³. Як правило, той контингент, що добирався самими підприємствами, складався в основному з місцевого населення, яке проживало в зоні шахтного будівництва.

Вжиті заходи забезпечували потреби басейну в робочій силі і давали можливість швидкими темпами провадити шахтне будівництво. Протягом 1950—1957 рр. кількість робітників тут швидко зростала. Якщо 1950 р. їх було 178 чол., 1953 р. — 3420, то в 1955 р. — 6094, і 1957 р. — 13905 чол.¹⁴ Із закінченням широкого фронту будівельних робіт та передачею шахт в експлуатацію ця категорія робітників з 1959 р. стала зменшуватись. Так, у 1958 р. в системі комбінату «Укрзахідшахтобуд» працювали 11592 чол., 1959 р. — 12127, 1960 р. — 10634, а в 1961 р. — 4956¹⁵.

Аналізуючи зміни в кількісному складі робітничих кадрів наприкінці 50-х років, слід відзначити, що він скоротився на 1 січня 1960 р. у порівнянні з тим же періодом 1956 р. на 477 чол., тоді як обсяг капіталовкладень у будівництво басейну зріс з 28,7 млн. крб. до 44,3 млн. крб.¹⁶ Таке явище пояснюється значною механізацією будівельно-монтажних робіт.

З введенням в дію більшості запроектованих об'єктів у другій половині 50-х — на початку 60-х рр. на експлуатаційних шахтах басейну помітно зросла кількість робітників і виробничо-промислового персоналу в цілому. Якщо у 1957 р. він становив 5689 чол. і з них зайнятих на підземних роботах і на поверхні налічувалось 4978, то в 1962 р. — відповідно 18408 і 16179 чол.¹⁷

За 1957—1962 рр. кількість промислово-експлуатаційного персоналу зросла більше, ніж втриє, а контингент робітників — майже в 6 разів. У 1962 р. в басейні працювали 20 тис. робітників, з них на діючих шахтах — 16179, в системі тресту «Укрособвуглемонтаж», який спо-

¹² Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», статистичний звіт тресту «Західшахтобуд» по капітальному будівництву за 1953 р., арк. 35 зв.; пояснювальні записки до річних звітів комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1954 р., арк. 23; 1955 р., арк. 37; 1956 р., арк. 35; 1957 р., арк. 23; 1958 р., арк. 21; 1959 р., арк. 27; 1960 р., арк. 32.

* Підраховано за даними пояснювальних записок до звітів комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1959 р., арк. 27 і 1960 р., арк. 32.

¹³ Г. М. Кривошея. Діяльність Комуністичної партії України по розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну у 1956 р. — Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР, К., 1960, стор. 45.

¹⁴ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», статзвіт тресту «Західшахтобуд» за 1953 р., арк. 35—35 зв.; пояснювальні записки до звітів тресту «Західшахтобуд» за 1950 р.; арк. 30; 1951 р., арк. 24—25; 1952 р., арк. 40; комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1955 р., арк. 37; 1956 р., арк. 35; 1957 р., арк. 18.

¹⁵ Там же, пояснювальні записки до звітів комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1958 р., арк. 16; 1959 р., арк. 20; 1960 р., арк. 18; комбінату «Укрзахідвугілля» за 1961 р., арк. 75.

¹⁶ Там же, пояснювальні записки до звітів комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1956 р., арк. 3; 1959 р., арк. 4; 1960 р., арк. 18; комбінату «Укрзахідвугілля» за 1961 р., арк. 75.

¹⁷ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідвугілля» за 1962 р., табл. 31—32; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1906 арк. 46.

руджував шахти,— 3821¹⁸. У 1967 р. безпосередньо на підземних роботах було зайнято 19572 чол.¹⁹. На початок 1962 р. чисельність всіх трудящих в системі комбінату «Укрзахідвугілля» досягла понад 30 тис. чол.²⁰ і до 1967 р. залишалась майже незмінною.

У цей період остаточно стабілізувався і склад робітничих кадрів — за сім років з підприємств тресту «Нововолинськвугілля» за власним бажанням вибуло всього 3687 чол.²¹ У 50-ті ж роки, коли робітничі колективи ще формувалися, для них характерною була плінність кадрів, особливо серед будівельників. Так, за 1953 р. на підприємствах і будовах тресту «Західшахтобуд» з прийнятих 4435 робітників звільнилось 2973, у 1954 р.— 3432, або 34%, а наприкінці 1955 р. питома вага тих, що залишили роботу, дорівнювала 79%²². 1956 р. плінність робочої сили становила 23%, у 1957 р.— 29%²³, в 1959 р. вона зменшилась у порівнянні з 1958 р. на 20%²⁴. Основними причинами її були відсутність належних умов праці, незадовільне житлово-побутове забезпечення, а також слабка підготовка необхідних спеціалістів з числа робітників.

Від цього негативного явища слід відрізнити природний в ході освоєння басейну процес, коли шахтобудівники після закінчення обсягу робіт на споруджуваних об'єктах переходили на інші будови. Певна частина залишалась працювати на шахтах, що стали до ладу. Так, у 1960 р. на експлуатаційні роботи було переведено 2,9 тис. чол.²⁵

В стабілізації і зміцненні робітничих кадрів басейну важливу роль відіграли заходи Комуністичної партії та Радянського уряду, зокрема постанови ЦК КПРС і КП України, прийняті у 1956 р. з питань поліпшення шахтного будівництва й розвитку вугільної промисловості в Українській РСР. Ці рішення стали конкретною програмою роботи партійних і господарських органів басейну по прискоренню будівництва шахт, житла, культурно-побутових об'єктів, упорядкування заробітної плати та вдосконалення організації праці й набору робітників.

За постановою ЦК КП України, в лютому 1957 р. у райкомах партії вугільних районів (Іваничівському Волинської області, Забузькому, Сокальському та Великомоствіському Львівської) були створені промислові відділи, на які покладалось безпосереднє партійне керівництво спорудженням та експлуатацією шахт. Важливим заходом було поповнення, зміцнення існуючих партійних організацій та створення нових на підприємствах басейну. Зокрема, в 1956 р. у волинській його частині було утворено 6 таких організацій, на Львівщині — 3, в яких налічувалось 114 комуністів. 1957 р. в басейні виникло 5 нових парторганізацій²⁶.

ЦК КП України, Львівський та Волинський обкоми партії надіслали на роботу у вугільні райони значну кількість комуністів. Так, в

¹⁸ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідвугілля» за 1962 р., табл. 32, 64.

¹⁹ Там же, звіт відділу кадрів комбінату за 1967 р.

²⁰ Там же, пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідвугілля» за 1962 р., табл. 31.

²¹ Там же, звіт відділу кадрів комбінату «Укрзахідвугілля» за 1967 р.

²² Там же, статистичний звіт тресту «Західшахтобуд» за 1953 р., арк. 35 зв.; пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1954 р., арк. 23; звіт відділу кадрів комбінату «Укрзахідвугілля» за 1967 р.

²³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1908, арк. 249.

²⁴ Архів Львівської обласної ради профспілок, ф. 1, оп. 2, спр. 330, арк. 28.

²⁵ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1960 р., арк. 32.

²⁶ Г. М. Кривошея. Розвиток Львівсько-Волинського вугільного басейну (1956—1960 рр.),— УІЖ, 1960, № 6, стор. 77.

грудні 1956 р. зі Львова виїхало 20 кадрових робітників-комуністів, у 1956—1957 рр. на підприємства і шахти Волині, за рішенням республіканської та обласної парторганізацій, прибули 88 членів КПРС²⁷.

Очолити відповідальні підготовчі та видобувні дільниці, посланці партії відіграли провідну роль у згуртуванні робітничих колективів.

Уже в 1948 р. з Донбасу у Львівсько-Волинський басейн були направлені 330 кваліфікованих робітників²⁸, у 1955 р.— 280²⁹, а наприкінці 1956 р. згідно з наказом Міністерства вугільної промисловості УРСР на шахти Львівщини і Волині прибули ще 150 шахтарів³⁰. Вони й стали тим основним ядром, навколо якого згуртовувались і формувались нові колективи. За їх допомогою недосвідчена ще тоді молодь оволодівала гірничими професіями.

Склад робітників басейну багатонаціональний. Понад 70% становлять українці, 20% — росіяни, 8% — трудящі інших національностей (поляки, литовці, молдавани, народності Кавказу, Поволжя та ін.)^{*}. Всього на шахтах Львівщини і Волині пліч-о-пліч працюють представники 53 національностей і народностей Радянського Союзу. Це яскравий приклад торжества політики КПРС з національного питання.

Активну участь в процесі створення виробничих колективів брала молодь, яка прибувала на будови басейну за комсомольськими путівками, а також юнаки, демобілізовані з лав Радянської Армії. В 1956 р. ці дві категорії складали близько 17% (2007 чол.) всіх прийнятих на роботу в тому році³¹. До будівництва і промислового освоєння шахт залучались комсомольці з різних районів УРСР, серед них переважала молодь західних областей.

Перший зліт молодих будівників Львівсько-Волинського вугільного басейну у м. Соколі (червень 1956 р.) відзначив, що на будовах трудяться понад 5 тис. молодих робітників³². 1958 р. на діючих шахтах та інших підприємствах тресту «Нововолинськвугілля» налічувалося 45 комсомольсько-молодіжних бригад та змін, більшість яких становили місцеві жителі³³. У 1958 р. комсомольськими будовами стали великомостівські шахти №№ 5, 7, 8. Руками молоді споруджена була також шахта № 8 «Нововолинська» — Комсомольська ім. В. І. Леніна.

Кадрові робітничі колективи поповнювали колишні воїни, демобілізовані з Радянської Армії. В 1956 р. їх прибуло на будови 1600 чол.³⁴ Згодом чимало з них стали відомі як передові шахтарі не лише в басейні, але й за його межами. Це — колишній прикордонник, а нині Герой Соціалістичної Праці, бригадир комплексної прохідницької бригади М. Кирилов, Л. Закомарко — бригадир прохідників з Великомостівської шахти № 8 та інші.

На початку 1962 р. на підприємствах тресту «Червоноградвугілля» (львівська частина басейну) працювали 9214 чол. З них 110 чол. (1,2%) віком до 20 років, 4068 (44,2%) — від 20 до 30, 3316 (35%) — від 30 до

²⁷ Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР, стор. 40.

²⁸ Волинський обласний державний архів, ф. Р-361, оп. 1, спр. 18, арк. 67, 72—95; Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 11, арк. 38.

²⁹ Ф. З а с т а в н и й. Край вугілля, нафти і газу, Львів, 1961, стор. 27.

³⁰ УІЖ, 1960, № 6, стор. 83.

^{*} Підраховано за даними відділу кадрів комбінату «Укрзахідвугілля» за 1968 р.

³¹ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1956 р., арк. 35.

³² «Шахтобудівник», 21 червня 1956 р.

³³ «Шахтобудівник», 16 серпня, 1958 р.

³⁴ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», пояснювальна записка до звіту комбінату «Укрзахідшахтобуд» за 1956 р., арк. 35.

40, 1316 (14%) — від 40 до 50 і 404 чол. (4,4%) — понад 50 років³⁵. Більшість гірників на окремих об'єктах — це люди, яким немає ще сорока. Так, за даними на квітень 1962 р. робітники віком 20—30 років складали 54% колективу Великомоствської шахти № 3, № 5 — 67%, № 2 — 45%³⁶. У 1967 р. з 12 864 працівників підприємств гірничої промисловості тресту «Червоноградвугілля» 10 355, тобто 80%, були молодші 40 років. Нині переважна більшість робітників — кадрові. Так, у 1967—1968 рр. на всіх шахтах басейну понад 85% їх мали виробничий стаж п'ять і більше років³⁷.

Створенню і зміцненню робітничих колективів особливо сприяла планомірна й цілеспрямована професійно-технічна підготовка кадрів. У басейні створено мережу учбово-курсівих комбінатів, гірничо-промислових шкіл, технікумів, а також школи передових методів праці, виробничо-технічні курси, де робітники оволодівають новою технікою, спеціальностями, зв'язаними з автоматизацією виробничих процесів, знайомляться з прогресивними методами праці. Протягом шести років (1955—1960) в учбово-курсівій мережі комбінату «Укрзахідшахтобуду» набули нових професій 10559 чол., підвищили свою кваліфікацію — 9060. Серед них 1924 прохідники, 253 машиністи шахтної вентиляції, 118 машиністів комбайну ШБМ-2 та інші³⁸. У 1961—1962 рр. на підприємствах комбінату «Укрзахідвугілля» цю систему підготовки пройшли 25 484 чол.³⁹. Ефективною формою підвищення фахового рівня робітників стали народні університети технічного прогресу, створені в 1965—1966 рр.

Професійно-технічне навчання, широка пропаганда наукових досягнень, обмін досвідом з трудящими інших вугільних басейнів тощо сприяють творчій активності гірників. Так, за 1960—1966 рр. тільки по тресту «Червоноградвугілля» було впроваджено у виробництво близько 4 тис. пропозицій робітників, інженерно-технічних працівників, що заощадило 65 млн. крб. Десятки раціоналізаторських пропозицій знайшли застосування за межами басейну.

Таким чином, за відносно короткий час у Львівсько-Волинському вугільному басейні сформувався передовий загін робітників — шахтарів, шахтобудівників, інженерно-технічних працівників, для яких характерні високий професіоналізм і риси нового в побуті. Серед гірників країни вони першими почали боротьбу за почесне звання ударників і колективів комуністичної праці. Його завоювали три шахти, 71 дільниця. Багато тисяч шахтарів, чимало виробничих колективів за самовіддану працю відзначено урядовими нагородами.

³⁵ Довідка відділу кадрів тресту «Червоноградвугілля» від 10 квітня 1962 р.

³⁶ М. П. Ковальський. Формування робітничих кадрів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну (1950—1962 рр.).— Тези доповідей та повідомлень першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського університету, Кривий Ріг, 1964, стор. 9.

³⁷ Підраховано за даними відділу кадрів комбінату «Укрзахідвугілля» за 1967 р.
³⁸ Поточний архів комбінату «Укрзахідвугілля», відділ робітничих кадрів, спр. 15; Листування з будуправлінням про організацію навчання робітників за 1960 р., арк. 29—30.

³⁹ Там же, пояснювальні записки до звітів комбінату «Укрзахідвугілля» за 1961 р., арк. 149; 1962 р., арк. 137.

НЕВІДОМА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

В діяльності багатьох братств України в кінці XVI—XVIII ст. були досить виразні реформаційні тенденції, прагнення обмежити засилля духовництва в суспільно-політичному та культурному житті¹. Ряд братств у містах Галичини, Холмщини, Підляшшя, частково також на Правобережжі відстоювали виборність парафіяльного причту і церковної ієрархії. В цьому їх підтримувала значна частина православних шляхтичів, які прагнули посилити свій вплив на церковні справи. Певні кола духовництва йшли на союз з поміркованою течією в братствах, водночас борючись з антиклерикальними виступами найбільш послідовних братських діячів. Такий союз був, однак, вимушеним. З часом православна й уніатська ієрархія щораз активніше виступала проти будь-якого втручання світських людей у церковне управління. В тих умовах дуже актуальним ставало питання про порядок виборів духовних сановників, насамперед єпископів. Виявом заінтересованості українських суспільно-політичних діячів цією проблемою є, зокрема, до останнього часу невідомий науковцям нарис історії Львівської православної єпархії, який зберігся серед матеріалів єпархіального архіву².

Пам'ятка має латинську назву: «*Origo et vita episcoporum ritus Graeci Leopoliensium*» («Походження і життя львівських єпископів грецького обряду»). Як відомо, в добу феодалізму під релігійною оболонкою нерідко виступали чисто світські угруповання, течії, соціальні рухи. До того ж, в умовах відсутності на Україні власної державності церковні установи виконували певні функції державно-політичної організації. Недивно, отже, що твір, присвячений історії єпископів, порушує і вузлові проблеми суспільно-політичної та ідеологічної боротьби на Україні.

«*Origo et vita*» написано польською мовою, лише окремі вислови і речення латинською й українською. Проте за своїм змістом це, безперечно, пам'ятка української історіографії. В той час деякі з її представників і ряд письменників користувалися церковнослов'янською, латинською, польською мовами, щоб дати відсіч іноземним публіцистам. Слід мати на увазі, що у добу феодалізму серед панівних класів вживання в писемності іноземних мов було загальноприйнято*.

Виклад матеріалу групується навколо біографій окремих діячів на

¹ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966, стор. 84—87.

² ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 31.

* Академік АН СРСР В. В. Виноградов писав з цього приводу: «Серед загальних закономірностей розвитку літературних мов народів Заходу і Сходу відзначається насамперед одна закономірність, властива добі феодалізму...— це вживання як писемно-літературної мови не своєї, а чужої мови. Такою літературною мовою у народів іранських і тюркських довго вважалася класична арабська мова, у японців і китайців — класична китайська, у германських і західнослов'янських — латинська, у південних і східних слов'ян — мова старослов'янська (староболгарська), у Прибалтиці та Чехії — німецька» (В. В. Виноградов. Различия между закономерностями развития славянских языков в донациональную и национальную эпохи, М., 1963, стор. 10).

зразок житій. Оскільки латинське «vita» відповідає старослов'янському «житіє», надалі назву пам'ятки перекладаємо так: «Житія львівських єпископів грецького обряду».

У тексті їх є певні вказівки про час написання і про особу автора. Він був ще юнаком і служив у Львівській канцелярії, очевидно, гродський або земський*, коли обирали на львівську єпископську кафедру Арсенія Желиборського у 1641 р. Минуло багато років після цієї події, перш ніж автор вирішив описати її, додавши також короткі відомості про інших львівських єпископів — попередників і наступників Арсенія Желиборського. Із згадки про намір назвати єпископів, які «після нього наступили»³, видно, що це писалося вже після смерті Арсенія (1662 р.) і Афанасія (1666 р.) Желиборських.

Далі в розділі про Гедєона Балабана сказано, що споруджену ним єпископську резиденцію зруйновано «коронним неприятелием, особливо турками»⁴. Отже, «Origo et vita» було створено вже після розгрому львівської єпископської кафедри під час облоги міста турками і військом П. Дорошенка в 1672 р. Не виключена можливість, що твір писався в час, коли точилась боротьба за єпископію між Євстахієм Свистельницьким та Йосипом (до посвячення Іваном) Шумлянським, яка закінчилася в 1674 р. перемогою останнього⁵. Не випадково, мабуть, підкреслено, що Арсен Балабан був шляхтичем Львівського повіту, а Арсен (до висвячення — Андрій) Желиборський — «terrigena», уродженець тієї землі, де став єпископом. Очевидно, тут відбита позиція шляхти Львівської єпархії, яка в 1667 р. не бажала, щоб кафедру очолив Антоній Винницький, походженням з шляхтичів Перемишльської землі. Однак, підкреслюючи, що вибори повинні проводитись в кафедральній церкві Юра, автор схилився на бік обраного саме там у січні 1668 р. Антонієвого ставленика Є. Свистельницького. (Вибори Шумлянського відбулися у січні 1667 р. під час шляхетського сеймика в Галичі)⁶. В усякому разі, найбільш імовірно, що автор «Житій» — представник середньозаможної або дрібної української шляхти з Львівської землі.

Історію львівської єпархії він починає від прийняття на Русі християнства, причому датує цю подію 980 р. Йому не вдалося знайти надійного документа, щоб встановити, чи в найдавніші часи Львів мав єпископську кафедру, чи, можливо, входив до Галицької митрополії, яку, мовляв, «князь Лев заснував на зразок Київської, надавши великі земські маєтки». Висловлюючи припущення про наявність тут єпископства, автор посилається на згадку в привілеї князя Лева Даниловича для львівської Миколаївської церкви, де сказано, що «духовний тієї церкви має засідати в капітулі, або соборі на другому місці після єпископа (не говориться — після митрополита)». Додатковим аргументом є слова польського історика Мацея Стрийковського про Львів, як «голову всієї Русі», і його розповідь про те, що король Казімір вивіз 1340 р. з львівських замків до Польщі скарби галицько-волинських князів («два золоті хрести, оздоблені численними коштовностями, причому в одному був замкнений кусочок з дерева, на якому висів Христос, дві золоті корони, прикрашені численними дорогими перлами, золоте сидло, золото-

* Текст пам'ятки написано чітким писарським почерком, деякі літери й лігатури нагадують форми, характерні для гуманістичної мінускули. Можливо, що перед нами — автограф. В такому разі доцільно було б провести розшуки в львівських гродських і земських актах, щоб знайти записи, зроблені тією ж рукою.

³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 31, арк. 91.

⁴ Там же, арк. 93.

⁵ М. Андрусіак. Józef Szumlański pierwszy biskup unicki lwowski, Lwów, 1934, стор. 60.

⁶ Там же, стор. 27—28, 30; М. Андрусіак. Боротьба за єпископську кафедру. Записки чина Василя Великого, т. 6, вип. 1—2, Жовква, 1936, стор. 88.

тканий одяг з перлами і дорогоцінним камінням⁷. Отже, із згаданого привілею церкви св. Миколи та з того, які великі й безцінні князівські скарби були в цьому місті — славній колись столиці Руського князівства, повинно виходити, що львівська земля, крім інших прерогатив, мала й єпископство»⁸.

Дослідження сучасних істориків не підтверджують існування львівської єпархії вже в XIII ст., а грамоту Лева Даниловича 1229 р., яка мусила б документувати її наявність, ще Денис Зубрицький визнав підробленою⁹. Проте цілком можливо, що після заснування за князя Юрія Львовича галицької митрополії, яка існувала (з перервами) з XIV — по першу половину XV ст., митрополити перебували найчастіше у Львові — найбільшому місті князівства. В XVII ст. про цю митрополію не пам'ятали. Автор «Житій» знає лише, що до 1539 р. при львівській церкві Юра мав резиденцію намісник київського митрополита, а від 1539 р. у місті вже був православний єпископ Макар Тучапський, «перший єпископ львівський, галицький і Кам'янця-Подільського, обраний вільними голосами православних дієцезіянів»*. До обрання Тучапський мав бути неодруженим «світським духовним, на той час львівським намісником київського митрополита»**. Складач «Житій» знайомився з привілеєм, виданим Тучапському у грудні 1539 р.¹⁰, проте нічого не говорить про боротьбу православного населення з католицьким архієпископом, який намагався не допустити утворення у Львові православної єпископської кафедри. Очевидно, авторові (scriptori) були невідомі документи про ці події***. Також «за давністю часу» йому не вдалося довідатися, де був похований Макарій — чи в Галичі на Крилосі, чи у львівській церкві святого Юра.

На думку автора, наступником Тучапського був Онисифор Дівочка, який «після недовгого правління в тій єпархії перейшов на київську митрополію», і тоді «всілякого стану дієцезіяни» обрали на посаду єпископа шляхтича львівського повіту Марка Балабана (чернече ім'я — Арсен). Дат ніяких не дається, мабуть, писалося це на підставі переказів. Твердження, що О. Дівочка займав таку посаду у Львові є, очевидно, дослівно складача: Марко-Арсен Балабан дістав привілей на успадкування єпископства ще за життя Тучапського і на єпископа був висвячений 1549 р., а Онисифор Дівочка став митрополитом 1579 р.

Далі упорядник «Житій» коротко зупиняється на таких подіях:

⁷ M. Strykowski. Kronika, t. 2, Warszawa, 1846, стор. 20. Розповідь М. Стрийковського ґрунтується на повідомленні визначного польського історика XV ст. Яна Длугоша (IX кн. «Хроніки»). Слово «sella» він переклав як «сідло», хоч Длугош надавав йому значення, властивого класичній латині: трон, престол. Про вивезення з Львова престолу галицько-волинських князів згадує й український Густинський літопис з покликом на польських істориків Мартіна Кромера та Мартіна Бельського, які також використовували «Хроніку» Длугоша. Останній запозичив цей епізод з так званого Річника Траски (Monumenta Poloniae Historica, ed. A. Bielowski, t. 2, Lwów, 1872, стор. 860).

⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 31, арк. 91.

⁹ Я. Ісаєвич. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 1, стор. 55.

* Тобто самим населенням єпархії (dioecesis — латинська назва єпархії).

** За іншими даними, Макарій був львівським мішанином, можливо з шляхетської родини (І. Крип'якевич. Львівська Русь. — Записки НТШ, т. 79, стор. 31).

¹⁰ Supplementum ad historica Russiae monumenta, (Дополнения к актам историческим, относящимся к России), СПб., 1848, № 55, стор. 142—143.

*** Відомий лист від 1538 р. до митрополита київського, де розповідається про те, з якими труднощами здобувався привілей на єпископію для Макарія, причому католицький архієпископ кілька разів наказував його вбити, а коли Макарій їхав до київського митрополита висвячуватися, доводилося забезпечувати Тучапському збройний ескорт, «аби архиєпискуп, або которий людський пан не догонил, а не казал его забити» (Акты Западной России, т. 2, стор. 359).

обрання єпископом Арсенієвого сина Гедеона (до посвячення — Григорія) Балабана, конфлікт останнього з іншим претендентом — Лопаткою (Іван Лопатка-Осталовський), внесення Гедеоном до Володимирських гродських книг протесту проти підписання Іпатієм Потієм і Кирилом Терлецьким унії з Ватіканом, призначення Балабана патріаршим екзархом. Зовнішній вигляд цього діяча автор описує на підставі надгробного пам'ятника: «Високий був на зріст, гарно збудований і відзначався поважністю, відповідною його літам. Видно це з його зображення, подібного до монумента в Унівській церкві, біля стіни...»¹¹. Там, де автор говорить про конфлікт єпископа з братством, відчувається його солідарність з братчиками, проте він цінує те, що Балабан активно виступив проти унії. Коли уніатські ієрархи, приїхавши на синод до Львова*, хотіли захопити братську церкву, Балабан негайно прибув до міста, зірвав уніатські печатки з церковних дверей, заявивши, що він тут пастир, і не допустить нікого втручатись до його пастви. «І при великому скупченні людей відправляв (молебінь.— Я. І.) як єпископ». Уніати були змушені служити свою «мшу» не в церкві, а в католицькому костьолі.

Для дослідників історії львівських пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва має певне значення згадка, що Балабан «справив... до Юра гарну катанетазму, тобто намісні образи — Деїсус з апостолами, а також спорудив вигідну й оздоблену, добре збудовану резиденцію (sugiat), тобто покої для єпископського мешкання там же на горі при церкві..., де раніше була тільки одна хатинка (tuguriolum)».

Далі відзначено участь Балабана в «календарному» спорі, коли православних згідно з новим григоріанським календарем змушували мати свята одночасно з католиками. Як свідчить автор, саме в той час Балабан підписав (за посередництва Костянтина Острозького «та інших панів») угоду з католицьким архієпископом Дмитром Соліковським, «активовану за підписом рук обох сторін до Варшавських гродських книг»**. На цій підставі, за твердженням «Житій», супротивники Балабана закидали, що він також погодився на унію, проте єпископ, мовляв, «мав надійні докази, що бланкет був даний не на унію, а на щось інше»***.

Нарешті відзначено споріднення Балабанів з шляхетськими родами (в тому числі з польським великим коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, який загинув у Цецорській битві), описано герб Балабана і вказано місце його поховання.

Після смерті єпископа було два претенденти на владитство: небіж покійного — унівський архімандрит Ісая Балабан і Євстахій Тисаровський (Тейсарівський), світська особа. Побоюючись, щоб єпископство,

¹¹ ЦДІА у Львові, ф. 201, оп. 4 б, стр. 31, арк. 93.

* Маються на увазі події 1604 р., коли братства разом з Балабаном дали рішучу відсіч спробам уніатської верхівки захопити львівські церкви (І. Рудович. Коротка історія галицько-львівської єпархії, Жовква, 1902, стор. 35).

** Йдеться про угоду від 15 лютого 1585 р., за якою Соліковський зобов'язався не примушувати православних під свою юрисдикцію, а Балабан брав назад свої скарги на незаконні дії Соліковського (Акты Западной России, т. 3, стор. 291, № 147).

*** За версією самого Балабана, бланки за його та інших єпископів підписами були дані не тоді, а на єпископських з'їздах в Бресті (1590 р.) і Сокалі (1594 р.) Кирило-Вітерлецькому для складання скарг про тяжке становище православної церкви. Оповідання про бланки, повторене відтак в «Апокрисисі» і «Пересторозі», як показав І. Я. Франко, невірне. Балабан давав їх Терлецькому саме у зв'язку з підготовкою унії. Лише в першій половині 1595 р. Балабан перейшов з табору прихильників унії на бік її супротивників (І. Франко. Рец. на кн. Описание документов ахрива западно-русских униатских митрополитов.— Твори, т. 19, К., 1956, стор. 664; його ж. Z dziejów synodu brzeskiego 1496 r.— „Kwartalnik Historyczny” 1895, № 1, стор. 16—17).

«переходячи від Балабана до Балабана, не стало немов би ленним»¹², дієцезіяни одностайно стали на бік Тисаровського. В цьому їх підтримав навіть племінник Гедеона, рогатинський староста і ротмістр Василь Балабан.

Євстахій Тисаровський як єпископ прийняв ім'я Єремії. Коли Петро Могила став митрополитом, він приїхав до Львова, і «другого чи третього дня після свята св. Юрія 1633 року» Тисаровський з іншими ієрархами висвятив його в братській церкві Успення, «в присутності дуже багатьох людей різного стану, якнайурочистіше і славно». Могила виїхав з Львова в супроводі дуже пишної (*wspaniała*) процесії, причому перед ним їхав архидиякон на гарному білому коні. Урочисті церемонії, пов'язані з перебуванням митрополита у місті, справили велике враження. Вони підбадьорювали православних, сприяли їх згуртуванню в боротьбі проти наступу католицизму. Автор «Житій» підкреслює, що Петро Могила зумів повернути загарбаний уніатами київський Софійський собор і реставрував його.

Про Тисаровського відзначено, що це був «спокійний пастир, задовольнявся малим». До Львова приїжджав лише один раз на рік (на храмове свято св. Юрія), а приймав відвідувачів у своєму маєтку в с. Жовчові, де постійно мешкав і помер 1641 р. Оскільки укладач не знайшов більш ніякого гідного уваги факту з історії правління цього «спокійного пастиря», можна зробити висновок, що Тисаровський був менш енергійним діячем, ніж його попередник. Напевно, він не наважувався подібно до Балабана увійти в конфлікт з провідними братствами, насамперед з ставропігією. Він також мусив рахуватися з тим, що саме при сприянні братств здобув перевагу над іншим претендентом на єпископську кафедру.

Духовенство і шляхтичі після похорону Єремії Тисаровського зібрались в сільській церкві і обрали єпископом «молодого, але здібного» шляхтича Андрія Желиборського, який прийняв ім'я Арсенія*. Акт виборів («елекції») було скріплено підписами й печатками всіх учасників¹³. Однак київський митрополит Петро Могила вирішив, що такі вибори можуть похитнути його авторитет і надіслав до Львова свого намісника, ігумена монастиря Луцької братської церкви Леонтія (Шитика-Залеського), «людину поважну і вчену» (*gravem et doctum virum*). Останній, зупинившись у Львові, розіслав по всій епархії універсали від імені Могилы, закликаючи шляхтичів, духовенство і членів братств збиратися на нову елекцію. Леонтій звернувся до прибулих з промовою про заслуги померлого єпископа і про те, яким має бути його наступник. Потім намісник запропонував обрати маршалка й приступити до головування. Шляхтичі й частина духовенства почали сперечатись, вважаючи «порушенням вольності» скасування жовчівських виборів і проведення нових. Різні промовці висловлювали різні думки (*varii... varie disserabant*). Тоді Леонтій став переконувати, що авторитет елекції лише зросте, якщо її проводити в катедрі** за схваленням митрополита і згідно з старовинними звичаями, а не списувати (акт виборів) по селах, або в якихось домах, дворах і місцях приватних зібрань. На-

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 31, арк.93.

* Кандидатура Андрія-Арсенія була прийнятна також і для Львівського братства, яке підтримувало дружні взаємини з родиною Желиборських. 1615 р. братство надрукувало «Лямент на погреб вічної пам'яті благородного і побожного Григорія Желиборського» (400 лет русского книгопечатания, т. I, М., 1964, стор. 75). Цей Григорій, можливо, був дядьком Андрія-Арсенія, батько якого мав на ім'я Степан, як і Григорій брат. Правда, з «Ляменту» видно, що батька Григорія і Степана Желиборських звали Андрієм, а Арсенійового діда — Павлом. Можливо, однак, це був дід по матері.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 31, арк. 94.

** Катедра — кафедральний собор.

решті виборці піддалися на його намови, в тому числі батько Андрія — Степан Желиборський, людина авторитетна в шляхетському середовищі. Першим кандидатом на єпископство було обрано двадцятитрирічного Арсена Желиборського, другим — Данила Балабана. Відспівавши «Достойно єсть», виборці ухвалили і надалі збиратися для голосування у катедрі. Незабаром Петро Могила дав свою рекомендацію першому з кандидатів, а тоді «коштом старого пана Желиборського постаралися здобути привілей від короля Владислава IV». Іншими словами, королю та вищим сановникам було дано відповідно великі хабарі. З іншого джерела відомо, що лише львівський католицький архієпископ Ахаций Гроховський взяв три тисячі талярів*.

Автор «Житій» підкреслює, що «на тій елекції після духовних перше місце в подачі голосів мало братство львівське церкви Успенія яко ставропігіяни патріарха константинопольського». Дійсно, на виборчому акті спершу йдуть підписи церковної верхівки, далі — діячів Львівського ставропігійського братства, а вже за ними — православних шляхтичів і намісників протопопів, представників парафіяльного духовництва і братств¹⁴. В «Житіях» порядок голосування описано на підставі спогадів самого автора. Щодо якостей новообраного отця Арсенія Желиборського, то автор вважає, що він дуже підходив для цієї посади. Після початкової школи вивчав «humaniога», потім служив при дворі короля Владислава IV, «де кілька років перебував при вельможному надвірному коронному маршалі Казановському**». В передбаченні виборів (*Ze był electem auspicatus*) відкликаний звідти»¹⁵.

На цьому рукопис обривається. Невідомо, чи він взагалі не був закінчений, чи, можливо, перед нами неповна копія. Доводиться шкодувати, що в «Житіях» немає опису дальшої діяльності Арсенія Желиборського, який пізніше заснував друкарню¹⁶, а в роки визвольної війни українського народу надавав політичну підтримку урядові Богдана Хмельницького. Певним доповненням «Житій» в цьому відношенні є панегірик Г. Бутовича «Еводія» (Львів, 1642) і проповідь Тараса Прокоповича на похороні Желиборського, опублікована 1665 р. польською мовою Михайлом Сльозкою***. Ця проповідь належить до поширеного в той час жанру посмертних панегіриків, присвячених вихвалянню заслуг окремих знатних осіб і їх родин. На відміну від твору Тараса Прокоповича, «Житія», хоч і містять біографічні матеріали, аж ніяк не є панегіриком. Це — історико-публіцистичний твір, провідною темою якого було обґрунтування принципу виборності церковної ієрархії не лише духовенством, але й світськими людьми. Тут пропагується такий порядок голосування, який застосовувався шляхтою на сеймах та сеймиках. Взагалі, автор — виразник інтересів шляхти, яка прагнула мати вплив на справи церковного управління, хоч і не добивалась повного підпорядкування духовенства, на противагу найбільш рішучим діячам братств. Таким чином, пам'ятка характеризує суспільно-політичні погляди того

* Про це писав канцлер литовський Альбрехт Станіслав Радзівілл в своїх мемуарах.

¹⁴ А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, Львов, 1874, стор. 87—89.

** Адам Казановський (1599—1649 рр.), фаворит короля Владислава IV, був з 1637 р. коронним підкоморієм і сandomирським каштеляном, а надвірним коронним маршалком став лише з 1643 р. Коли розпочалась зизвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, А. Казановський на конвокаційному сеймі 1648 р. вимагав мирного розв'язання конфлікту Речі Посполитої з запорізьким козацтвом.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 31, арк. 97.

¹⁶ Книга і друкарство на Україні, К., 1965, стор. 68, 64.

*** Автор має намір присвятити творові Тараса Прокоповича окрему розвідку.

угруповання українських феодалів, яке йшло на союз з братствами. З другого боку, тут можна знайти також цінні матеріали про рівень історичних знань освічених представників суспільства.

Автор має уявлення про основні факти політичного життя Галичини, починаючи з часів Володимира Святославовича, і не є наївним хроністом, що без будь-якої перевірки записує різні випадкові звістки. Хоч історія, напевне, не була його основною професією, він непогано володіє методом історичного дослідження (в розумінні тогочасної науки). Заслужують на увагу висновки, зроблені на підставі знайомства з матеріальними пам'ятками. Для дослідників історії українського мистецтва й архітектури мають цінність повідомлення про пам'ятки, що давно вже не існують: палацик на Святоюрській горі, створені наприкінці XVI — на початку XVII ст. ікони в церкві Юра, портретна скульптура Гедеона Балабана над його гробницею в Уневі. Цікаві й побутові подорожбиці в описах подій, очевидцем яких був автор. Він користувався також спогадами сучасників, історичними працями (зокрема, хронікою Матвія Стрийковського, особливо популярною на Україні і в Білорусії), архівними документами. Є прямі поклики на такі акти: грамоту князя Лева Даниловича львівській церкві Миколи, королівський привілей Макарієві Тучапському (1539 р.), угоду між Г. Балабаном і Д. Соліковським (1585 р.), декрет київського митрополита Михайла Рогози з приводу спору між львівським братством та Гедеоном Балабаном. Отже, документи єпархіального архіву вже в XVII ст. використовувались не лише як доказовий матеріал у судових процесах, але й для написання історичних праць.

В окремих випадках автор робить власні припущення, зіставляючи різні джерела. Звичайно, застосовувані ним методи аналізу джерел не завжди досконалі. Проте він не вдається до навмисних перекручень, не вміщує ніде вигаданих для підтримки власних концепцій актів та промов літературного характеру, що було типовим для праць XVII—XVIII ст. Якщо численні пам'ятки того часу стоять на межі історіографії та художньої літератури, то «Життя львівських єпископів грецького обряду» — суто історіографічний твір. Знайомство з ним збагачує наші уявлення про стан української історичної науки доби феодалізму.

Соратники В. І. Леніна на Україні

Г. І. ПЕТРОВСЬКИЙ

Життя і діяльність видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровського привертає увагу багатьох дослідників¹. Природно, що в полі їх зору і ті надзвичайно глибокі і багатогранні зв'язки, які єднали Г. І. Петровського з В. І. Леніним. Проте ця тема ще далеко не вичерпана. У даному повідомленні зроблено спробу пролити світло лише на окремі сторінки, присвячені їх дружнім взаєминам і тісному співробітництву, переважно в думський період діяльності Г. І. Петровського.

Перша зустріч його з В. І. Леніним відбулася під час Краківської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками, яка розпочала свою роботу 26 грудня 1912 р. Коли Григорій Іванович з'явився на квартирі Ульянових, по вул. Любомирського, він зразу ж справив на господарів приємне враження. «Бадаєв і Петровський ніяковіли, але відразу було видно — справжні, надійні пролетарі, на яких можна покластися»², — писала згодом у своїх спогадах Н. К. Крупська. З першої ж зустрічі сподобався Петровський і Володимиру Іллічу. «Можна, справді ж бо можна з такими людьми побудувати робітничу партію, хоч труднощі неймовірно великі», — ділився він своїми думками у листі до О. М. Горького³, написаному в дні роботи наради.

Поряд з іншими питаннями Краківська нарада приділила велику увагу становищу в соціал-демократичній фракції Думи і роботі депутатів-більшовиків. Зокрема, підкреслено, що фракція підпорядковується партії в особі її центральних органів. На відміну від парламентаріїв II Інтернаціоналу, депутати-більшовики працювали під постійним керівництвом і контролем партії.

Нарада вітала «енергійну діяльність с.-д. депутатів IV Думи»⁴. Тут же було чітко окреслено коло їх завдань, причому особливо акцентувалося на важливості позадумської діяльності. В особистих розмовах з кожним депутатом В. І. Ленін цікавився їх підготовкою, вмінням працювати над собою, зв'язками з робітничими масами. Зокрема, Володимир Ілліч розпитував Г. І. Петровського про те, як він готується до виступів перед робітниками, чи складає конспекти доповідей і т. ін.⁵

На Краківській нараді глибоко обговорювалися питання, зв'язані з виданням «Правди», зверталася увага на ряд серйозних помилок редакції. Депутатів-більшовиків нарада зобов'язала взяти активну участь в її роботі. Підкреслювалася, зокрема, необхідність «вузької керівної колегії (що веде всю справу), в яку обов'язково увійшов би принаймні

¹ Григорій Іванович Петровський, К., 1961; Сердце, отданное людям. Рассказ о жизни и деятельности Г. И. Петровского, М., 1964; Ф. Бега, В. Александров. Петровский, М., 1963; А. Меленевський, Г. Курій. Григорій Іванович Петровський, К., 1968; та інші.

² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 192.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 42—43.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 272.

⁵ Г. І. Петровський. З революційного минулого, К., 1959, стор. 5—6.

один представник шестірки»⁶. Цим представником більшовицької шестірки і став незабаром Г. І. Петровський. Тут же його було кооптовано й до складу ЦК РСДРП.

Під час наради Ленін твердо і водночас з великим тактом вказав чотирьом більшовицьким депутатам — О. Є. Бадаєву, Г. І. Петровському, Ф. М. Самойлову та М. Р. Шагову на їх помилку, яка виявилась у даній ними згоді співробітничати одночасно в «Правде» і в ліквідаторській газеті «Луч» і у їх фактичному сприянні ліквідаторським проектам об'єднання обох газет. Нарада запропонувала депутатам-більшовикам негайно виступити з офіційною заявою про вихід з числа співробітників «Луча» і припинити будь-які переговори щодо злиття його з «Правдой».

22 січня 1913 р. на квартирі Г. І. Петровського зібралися члени Російського бюро ЦК і працівники редакції «Правды». Вони заслухали доповідь про рішення ЦК партії та Краківської наради реорганізувати редакцію газети. Очолив її Я. М. Свердлов. У складі створеної редакційної «трійки» були: Г. І. Петровський, який став членом редколегії газети, М. Р. Шагов та О. Є. Бадаєв, що увійшли до її господарської комісії. 30 січня і 1 лютого в «Правде» і «Луче» було опубліковано заяву чотирьох депутатів-більшовиків про їх цілковитий розрив з ліквідаторським органом.

В. І. Ленін неодноразово наголошував на важливості різкого поліпшення діяльності «Правды» в обстановці піднесення робітничого руху. «Саме в «Дне»*, — підкреслював він 9 лютого в листі до Свердлова, Петровського та інших членів оновленої редакції, — і його постановці тепер *гвоздь* становища. Не добившись реформи і правильної постановки тут, ми прийдемо до банкрутства і матеріального і політичного. «День» є необхідний організаційний засіб для згуртування і піднесення руху»⁷.

Реорганізація газети йшла успішно, і в цьому була велика заслуга депутатів-більшовиків, зокрема Петровського. «Правда» забиравала майже весь наш час», — згадував він згодом⁸. У січні—лютому 1913 р. на її сторінках публікувалася серія статей під заголовком: «Враження соціал-демократичних депутатів з місць». 8 лютого на першій полосі з'явилася стаття Г. І. Петровського «Відповідь читачу з «Луча». В. І. Ленін з радістю вітав рішучий поворот у роботі редакції. У листах від 19 та 21 лютого 1913 р. він поздоровляв її співробітників «з величезним поліпшенням в усьому веденні газети» і посилав «тисячу привітів, поздоровлень і побажань успіху». Зокрема, Володимир Ілліч високо оцінив виступи більшовицьких депутатів на сторінках «Правды». «Чудові виступи номерів*, — писав він. — Поздоровляю від душі»⁹.

Коли були написані ці листи, Я. М. Свердлов у редакції вже не працював — 10 лютого його заарештували на квартирі Петровського. Проте депутатська «трійка» зуміла поставити справу так, що і після арешту Свердлова газета продовжувала поліпшуватися. 16 лютого Н. К. Крупська писала Російському бюро ЦК: «Дуже раді, що ви не занепали духом, хоча за А. (Я. М. Свердлова — Л. Н.) прикро до чорта... Дуже радує, що номери так взяли за «День»¹⁰.

⁶ Цит. за кн. Ленин и «Правда» 1912—1914 годов, М., 1962, стор. 101.

* «День» — умовна назва «Правды».

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 49.

⁸ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 56.

* «Номерами» в конспіративному листуванні іменувалися члени більшовицької фракції IV Державної думи.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 53, 52.

¹⁰ Цит. за кн. Ленин и «Правда» 1912—1914 гг., стор. 111.

В. І. Ленін кілька разів висловлював своє задоволення з приводу діяльності більшовицьких депутатів і, зокрема їх участі в «Правде». «А робітники пішли хороші,— зазначав він у листі до О. М. Горького в другій половині лютого 1913 р.— У нас тепер шестірка в Думі куріальних депутатів так повертатися стали для *позадумської* роботи, що любо. Ось де закріплять люди робітничу партію, справжню!»¹¹. Ще через два місяці Ленін пише: «З величезним задоволенням бачу участь... депутата Петровського і Бадаєва в «Правде». Чудово, що вдається налагоджувати таке співробітництво»¹².

Краківська нарада на пропозицію В. І. Леніна ухвалила рішення про необхідність виступити в Думі з національного питання. Володимир Ілліч погодився скласти проект промови, але просив Григорія Івановича зібрати необхідні матеріали. Невдовзі про збирання інформації з цією метою оголосила «Правда». З свого боку, 30 березня 1913 р. Петровський виступив на сторінках більшовицького органу з відкритим листом «Товаришам українцям». «Сподіваюсь,— писав він,— що товариші українці докладуть всіх необхідних зусиль до того, щоб виступ у Державній думі на їх захист був по можливості солідно обґрунтований»¹³.

Повідомлення про факти національних утисків надходили у соціал-демократичну фракцію у дуже великій кількості. Разом з секретарем фракції Петровський переглядав їх і відправляв у Краків. «Коли Володимир Ілліч прислав мені готову промову,— згадував він,— то в мене ще знайшлись матеріали, які я вже сам використовував, вставляючи в ленінський текст»¹⁴.

Ленінський рукопис думської промови, яку виголосив Г. І. Петровський 20 травня 1913 р., досі не виявлено. Текст її був опублікований 22 травня у «Правде». Пересилаючи рукопис Петровському, Н. К. Крупська у листі на ім'я Подвойського від 18 квітня 1913 р. підкреслила, що ця промова «надзвичайно важлива за принципіальним наступом проти вульгарної культурно-національної автономії. Треба усіх зусиль докласти, щоб вона була прочитана повністю»¹⁵. Цю вказівку Петровський виконав, незважаючи на протидію меншовиків, з одного боку, і шалене цькування його правого більшістю Думи, з другого.

На початку виступу більшовицького депутата в залі стояв такий шум, що головуєчий М. Родзянко протягом п'яти хвилин сім разів брався за свій дзвінок. І все-таки Петровський примусив себе слухати і виголосив промову до кінця. Він говорив про утиски, яких зазнають пригноблені нації в Росії, навівши численні приклади переслідувань української мови й культури. Шовіністична національна політика царського уряду, підкреслив Григорій Іванович, об'єднала навколо себе всі правлячі класи суспільства, не виключаючи й «опозицію» в особі прогресистів і кадетів. «Кадети обдурюють народ у своїй ліберально-буржуазній пресі, коли називають себе демократами і водночас боронять ідею пануючої нації»,— гнівно говорив він. Глибоко і ґрунтовно виклавши більшовицьку програму з національного питання, Петровський наголосив на необхідності визнання за кожною нацією права на самовизначення, з одного боку, і повного злиття пролетарів усіх національностей в боротьбі за соціалізм, проти буржуазії і поміщиків, що розпа-

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 57—58.

¹² Цит. за кн.: Ленин и «Правда» 1912—1914 гг., стор. 121—122.

¹³ «Правда», № 75, 30 березня (12 квітня) 1913 р.

¹⁴ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 68.

¹⁵ Большевикская фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов, М., 1938, стор. 574. В тексті листа замість «культурно-національної автономії» помилково дано «культури національної автономії».

люють ворожнечу між народами, з другого. «Національному шовінізмові, інтернаціональному об'єднанню капіталу робітники протиставляють своє інтернаціональне об'єднання боротьби проти капіталізму, проти буржуазії; об'єднанню всіх експлуататорів — об'єднання експлуатованих», — говорив з думської трибуни більшовицький депутат¹⁶.

Виступ Г. І. Петровського мав величезний резонанс, як свідчить хоча б те, що «спростовувати» наведені ним факти, кинулися реакціонери — чорносотенець Савенко, один з найбільших українських поміщиків октябрист Скоропадський, катеринославський куркуль Макогон і навіть сам голова Думи Родзянко. Але своїми висловлюваннями вони тільки ще глибше виявили ту прірву, яка існувала в підході до національного питання у робітничого класу країни, з одного боку, і у правлячих класів, з другого. Робітники і трудове селянство України рішуче виступили на захист свого депутата. Коли Родзянко заявив з думської трибуни, що викладати в школах України рідною мовою неможливо, бо, мовляв, української мови взагалі не існує, селяни Катеринославської губернії звернулися через Г. І. Петровського в «Правду» з протестом проти цієї вихватки. Їх лист, який підписали 1790 чол., був опублікований українською мовою в «Правді» 22 червня 1913 р.

Як підкреслив у своїх спогадах Г. І. Петровський, «Володимир Іллєч при нашій наступній зустрічі сказав, що був дуже задоволений моїм виступом у Думі»¹⁷. Ленін згадує цей виступ в статті «Кадети про українське питання», «Давно вже вказувалося і в пресі і з думської трибуни, напр., у промові с.-д. Петровського, на цілковиту непристойність, реакційність і нахабність виступів деяких впливових кадетів (з п. Струве на чолі) в українському питанні», — так починається стаття¹⁸.

23 вересня — 1 жовтня 1913 р. у Пороніні відбулася нова нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. В обговоренні особливу увагу було приділено доповідям з місць, національному питанню, думській роботі і, зокрема, становищу в соціал-демократичній фракції, страйковому рухові і т. п. Г. І. Петровський доповідав про стан партійної роботи і робітничого руху в Донецькому басейні, де він незадовго перед тим побував. Оскільки протоколи наради, як відомо, не збереглися, спогади Петровського про неї становлять особливий інтерес. Вони свідчать, зокрема, про те велике місце, яке відводилось національному питанню. За словами Григорія Івановича, «Володимир Іллєч у доповіді на нараді дав блискучу критику всіх ухилів від програми партії з національного питання, в тому числі і неправильних позицій польських соціал-демократів, на чолі яких стояла Роза Люксембург»¹⁹. Ленін просив депутатів-більшовиків забезпечити його матеріалами для підготовки нового думського виступу з цього ж питання. Г. І. Петровському особисто він радив під час відвідань України націлювати місцевих більшовиків на боротьбу проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Володимир Іллєч виявляв виняткову увагу до всіх учасників наради. «У дні напруженої роботи наради, — згадував Петровський, — В. І. Ленін знаходив можливість організувати для нас і відпочинок. Ми ходили у невелике курортне містечко — Закопане. Володимир Іллєч жартував, сперечався, любив пограти в шахи. Але й під час відпочинку він завжди пам'ятав про головне — про революційну роботу. Він розпитував нас, який черговий вкладний аркуш дати у «Правду», як краще спря-

¹⁶ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 81—84.

¹⁷ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. 1900—1922 годы, М., 1963, стор. 121.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 229.

¹⁹ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 71.

мувати роботу редакції. Мені він запропонував з'їздити до М. Горького і попросити його стати ближче до «Правды», організувати навколо неї пролетарських письменників і допомагати газеті матеріально»²⁰.

Важливого значення надавалось становищу всередині думської соціал-демократичної фракції. Користуючись своєю випадковою перевагою в один голос, члени фракції — меншовики всіляко порушували елементарні права депутатів-більшовиків. Висловивши якнайрішучіший протест з приводу таких дій меншовицької семірки, нарада підкреслила, що єдність соціал-демократичної фракції можна зберегти лише при умові повної рівноправності обох її частин. Ленін спільно з більшовицькою шестіркою виробив текст «Заяви» меншовицьким депутатам, яку вирішено було опублікувати в разі відхилення ними вимоги про рівноправність обох частин фракції. Оголосивши на першому ж її засіданні 16 жовтня 1913 р. цей ультиматум і не доставши задовільної відповіді, депутати-більшовики залишили засідання і надрукували «Заяву» в газеті «За правду»²¹.

На сторінках ліквідааторської преси думська семірка зчинила страшний галас, звинувачуючи більшовиків у розкольніцьких діях, у порушенні єдності робітничого руху. Гідну відповідь подібним демагогічним заявам дав В. І. Ленін. «Крики семірки про єдність,— писав він,— нагадують відомий анекдот: семеро хочуть «об'єднатися» з шістьма, як людина «об'єднується» з шматком хліба. Вона його *з'їдає*»²². Ленін рішуче став на захист більшовицьких депутатів, підкресливши, що «*понад дві третини* робітників Росії поділяють погляди і напрям *шести* робітничих (куріальних) депутатів IV Думи... На їх стороні *п е р е в а ж н а б і л ь ш і с ь* свідомих робітників, що беруть участь у політичному житті»²³.

27 жовтня 1913 р. відбулося перше, організаційне засідання нової, більшовицької фракції IV Державної думи. «Про це,— згадує Петровський,— ми послали телеграму Леніну. Він був дуже радий і, зібравши членів ЦК, урочисто відзначив відокремлення від меншовиків і утворення самостійної більшовицької фракції в Думі»²⁴. За пропозицією В. І. Леніна вона дістала назву «Російська соціал-демократична робітнича фракція».

29 листопада 1913 р. Володимир Іллєч виступив на сторінках газети «За правду» із статтею «Кадет Маклаков і с.-д. Петровський». Приводом для цього став виступ Г. І. Петровського в Думі 22 листопада 1913 р., коли обговорювався Наказ про захист свободи слова депутатів. Григорій Іванович з обуренням говорив про те, що, виступаючи ще зовсім недавно на захист недоторканності депутатських промов, кадети в особі доповідача, міністра внутрішніх справ Маклакова, тепер взяли на себе роль катів думської свободи. Розцінивши доповідь як «реакційний замах з метою затиснути рота думській демократії»²⁵, Петровський назвав Маклакова ренегатом, «нерозумним міністром» і був за це позбавлений слова.

Цей звичайний в стінах Думи інцидент не пройшов повз увагу Володимира Іллєча. Пригвоздивши до ганебного стовпа В. Маклакова, який провів у Думі з допомогою октябристів і правих найреакційніший наказ проти опозиції, до складу якої формально зараховувала себе і

²⁰ О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания, стор. 122.

²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 393—395.

²² Там же, стор. 397.

²³ Там же, стор. 406.

²⁴ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 8.

²⁵ Г. И. Петровский. Речи и статьи периода IV Государственной думы, 1912—1914, ч. I, Харьков, 1930, стор. 88.

кадетська партія, він підкреслив: «С.-д. Петровський тисячу раз мав рацію в своїх різких відзивах про отакого політиканських справ майстра... С.-д. Петровський,— писав він далі,— виконував обов'язок демократа, борючись з душителем думської свободи п. В. Маклаковим. Не може бути свободи на Русі, поки широкі маси демократії не навчаться зневажати панів В. Маклакових, а так само партії, що порожують таких рицарів»²⁶.

На Поронінській нараді В. І. Ленін висловив свою стурбованість з приводу захоплення ліквідаторами ревельської організації РСДРП і примиренської, розпливчастої лінії газети «Кійр». Після наради Володимир Ілліч запропонував Петровському поїхати в Естонію і по можливості виправити становище. Із цим завданням Григорій Іванович успішно справився²⁷.

2—4 квітня 1914 р. у Кракові під керівництвом В. І. Леніна проходили засідання ЦК РСДРП. В їх роботі брав участь і Г. І. Петровський. Велике місце в програмі засідань зайняло питання про підготовку до Дня робітничої преси, який вперше відзначався у 1914 р. Згідно з ухваленими тут рішеннями депутати-більшовики закликали з сторінок «Правды» всіх робітників і робітниць Росії широко відзначити це свято. З проханням відгукнутися на нього Г. І. Петровський звернувся до діячів міжнародного робітничого руху²⁸. Відрахувавши в «залізний фонд» «Правды» свій односторонній заробіток, депутати-більшовики сприяли успіху кампанії по збиранню коштів на користь робітничої газети, яка сколихнула широкі кола пролетарів Росії.

Під час квітневих засідань ЦК РСДРП В. І. Ленін домовився з Петровським про підготовку ще одного думського виступу з національного питання, який було вирішено приурочити до обговорення бюджету на 1914 рік. Проект промови написав В. І. Ленін і надіслав його Петровському у фракцію. На жаль, три сторінки цього рукопису загубилися і досі не знайдені. Виголосити промову не вдалося внаслідок того, що 22 квітня ліві депутати були виключені з Думи на 15 засідань у зв'язку з обструкцією голові Ради міністрів Горемікіну²⁹.

Велике враження справив в Думі і в усій країні написаний В. І. Леніним законопроект про національну рівноправність, який опублікувала газета «Путь правды» 28 березня 1914 р.³⁰ Як відзначав Г. І. Петровський, Володимир Ілліч надавав велике значення цьому законопроектові³¹. Але з тієї ж причини внести його в Думу не вдалося.

Приділяючи виняткову увагу викриттю столипінської аграрної політики, В. І. Ленін підготував для Петровського ще й виступ у такому плані. «Обговорюючи з Володимиром Іллічем промову в аграрному питанні,— згадував Г. І. Петровський,— ми мали на меті розвинути її так, щоб закінчити пропозицією селянству організувати селянські комітети на предмет обговорення питання про відібрання помі-

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 451—452.

²⁷ Докладніше про це див.: А. Меленевський, Г. Курій. Назв. праця. стор. 111—112.

²⁸ «Исторический архив», 1959, № 4, стор. 44.

²⁹ Ленінський проект промови («До питання про національну політику») у повному вигляді вперше був опублікований у журналі «Пролетарская революция», за 1924 р., № 3. Добірка документів «В. І. Ленін — керівник більшовицької фракції IV Державної думи» виїшла з передмовою Петровського. Проте у примітці редакції стаття «До питання про національну політику» помилково ототожнювалася з ленінським проектом думського виступу Петровського 20 травня 1913 р. (див. там же, стор. 233—234).

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 151—152.

³¹ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 73.

щицької землі на користь селян і взагалі про націоналізацію всієї землі. При цьому Володимир Ілліч говорив, що після того, як будуть зачеплені інтереси найдикішого реакційного дворянства, фракції потрібно буде підготуватися до арешту»³².

Петровський виголосив цю промову на засіданні Думи 28 травня 1914 р. при обговоренні доповіді бюджетної комісії по кошторису департаменту державного земельного майна на 1914 рік. Він різко і гнів-но викривав столипінську аграрну політику царизму, широко розрекламовану урядом і правими партіями як політика «розкріпачення». З численними фактами в руках, підібраними В. І. Леніним, депутат-більшовик говорив з думської трибуни: «Все те, що було в кріпосництві, у більшій частині зараз збереглося в російському селі: уцілів саме той злиднений, розорений, закабалений селянин, який не може далі виносити того режиму, який ви вихваляєте». Він підкреслив, що селяни «неминуче повинні прагнути до безплатного переходу в їх руки всіх поміщицьких земель, бо такий єдиний для них вихід»³³.

Промова Г. І. Петровського в аграрному питанні цікава ще в одному відношенні. Оскільки зберігся її ленінський проект, вона дає уявлення про методику підготовки більшовицьких депутатів до своїх виступів у Думі. Відомо, що згідно з 140-м параграфом думського наказу читати промову не дозволялося; можна було лише користуватися записками. Отже, маючи підготовлений В. І. Леніним проект, доповідачі повинні були ще чимало попрацювати, щоб вільно говорити з трибуни і водночас максимально точно передавати ленінську думку. Зіставлення тексту виступу Г. І. Петровського з написаним Леніним проектом свідчить, що Григорій Іванович передавав його зміст своїми словами, але робив це настільки майстерно, що всі ленінські думки, факти, приклади були донесені до читача.

Коли почалася перша світова війна, буржуазні парламентарії усіх воюючих країн пішли на поводу у своїх урядів. Тільки РСДР-фракція, за словами В. І. Леніна, пішла «з протестом проти війни в саму гущу робітничого класу...»³⁴. Широка антивоєнна діяльність депутатів-більшовиків настільки налякала царський уряд, що він вдався до явного порушення власного законодавства, заарештувавши їх і поставивши перед судом. Під час процесу над більшовицькою фракцією Думи, який відбувся 10—13 лютого 1915 р., обвинувальний матеріал становили відібрані у депутатів тези Леніна «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» і маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». Як вказав В. І. Ленін в брошурі «Соціалізм і війна», в ході розгляду цієї справи відкрилась вражаюча картина широкої антивоєнної агітації партії. «Суд показав, що члени РСДРФ після початку війни об'їхали з метою пропаганди майже всю Росію, що Муранов, Петровський, Бадаєв та ін. влаштовували численні робітничі збори, на яких ухвалювались резолюції проти війни і т. п.»³⁵. Депутати-більшовики, підкреслив Володимир Ілліч, зуміли лишитися революціонерами до кінця і за найтяжчих обставин виконали свій обов'язок соціалістів і інтернаціоналістів.

³² «Пролетарская революция», 1924, № 3, стор. 227.

³³ Большевицкая фракция IV Государственной думы, стор. 343. Цікава доля ленінського рукопису цієї промови. В перших трьох виданнях Творів В. І. Леніна і в збірнику документів «Большевицкая фракция IV Государственной думы» цей проект друкувався за рукописом, в якому не вистачало чотирьох сторінок всередині і кінці. Чотири сторінки було знайдено в 1941 р., і наступні видання Творів пропуску уже не мають. Проте кінець ленінського тексту не виявлений досі. На жаль, і Петровському не вдалося виголосити свою промову до кінця.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 280.

³⁵ Там же, стор. 281—282.

Як голова РСДР-фракції Г. І. Петровський виявив під час суду велику мужність. Незважаючи на те, що депутатам загрожували військовим трибуналом і смертною карою, він заявив: «У той же період часу (в листопаді) я одержав резолюцію Центрального Комітету... і, крім того, мені були передані резолюції робітників з семи пунктів про ставлення робітників до війни, які збігаються зі ставленням Центрального Комітету». У своїй статті «Що довів суд над РСДР-Фракцією», В. І. Ленін підкреслив: «Ця заява робить честь Петровському»³⁶. В період, коли шовінізм навколо був дуже сильний, депутати-більшовики вважали своїм обов'язком відгородитися від нього і на суді. З гордістю за партію, яка виховала таких мужніх борців, Володимир Ілліч писав про те, що вони «пишались не пустою красномовністю, не «вхожістю» в буржуазні, інтелігентські салони, не діловою спритністю «європейського» адвоката і парламентарія, а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста і організатора. Піднятися вище — до звання впливового в «громадянстві» депутата або міністра — такий *на ділі* був смисл «європейського» (читай: лакейського) «соціалістичного» парламентаризму. Спуститися нижче — допомогти просвітити і об'єднати експлуатованих і пригноблених — ось який лозунг висунутий зразками Муранова і Петровського»³⁷.

Засудженого на довічне заслання і поселення в Сибіру Петровського повернула до активного політичного життя Лютнева революція. Наприкінці червня 1917 р. він приїхав до Петрограда. Я. М. Свердлов, з яким Григорій Іванович зустрівся в редакції «Правды», запропонував зразу ж їхати на квартиру Єлізарових (вул. Широка), де жив у той час Ленін. Володимир Ілліч дуже зрадів зустрічі, міцно обняв і розцілував Петровського. Докладно розпитував про роботу більшовиків в Якутії, цікавився планами на майбутнє. У липні 1917 р. за пропозицією В. І. Леніна Петровський був направлений як представник ЦК РСДРП у Катеринослав і Донбас.

В середині листопада 1917 р. Григорій Іванович приїхав у Петроград, щоб за дорученням місцевих партійних і радянських організацій поставити питання про націоналізацію вугільної і металургійної промисловості Донбасу. Та йому довелося залишитися тут довше, ніж він сподівався. 17 листопада за рекомендацією В. І. Леніна Петровського було призначено наркомом внутрішніх справ.

Великою школою для Г. І. Петровського стали засідання Раднаркому, які відбувалися під керівництвом Володимира Ілліча. За спогадами Петровського, вони завжди проходили з великим піднесенням, у діловій, робочій, винятково товариській обстановці. «Всі вважали обов'язком відстоювати свою точку зору, сперечатися, коли було потрібно, і кожен знав, що Ленін завжди уважно вислухає товариша, завжди визнає його правоту, якщо той обґрунтує свою точку зору незаперечними аргументами. Ленін завжди заохочував ініціативу кожного наркома, кожного працівника»³⁸⁻³⁹.

Про надзвичайну уважність Володимира Ілліча до думки працівників, про винятковий його такт у розв'язанні складних питань свідчить один ленінський документ, що відноситься до 1921 р. коли Г. І. Петровський працював на посту голови ВУЦВК. В період крутого переходу до нової економічної політики в Політбюро ЦК КП(б)У не було повної

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 142.

³⁷ Там же, стор. 143.

³⁸⁻³⁹ Г. І. Петровський. Великі роки, К., 1957, стор. 139.

ясності в питанні заміни продрозверстки продподатком; зокрема, не було єдиної думки щодо розмірів останнього і строків переходу до нього. Складність тут полягала в тому, що продрозверстка з урожаю 1920 р. на Україні була виконана лише на 40%.

В обстановці, що створилася, Г. І. Петровський звернувся за консультацією до В. І. Леніна і запропонував на його розсуд такі два варіанти розв'язання цієї проблеми для України: 1) єдиний продподаток за десятичним обкладенням від 3 до 5 пудів з десятини, що дасть близько 120 млн. пудів, і введення його негайно та 2) встановити суму податку в 130 млн. пудів і вводити його з нового урожаю; продрозверстку скоротити на 20% й дозволити тим, хто виконав її, пускати лишки в обіг⁴⁰. Одержавши телефонограму Петровського, Ленін негайно направив її в комісію, яка розробляла практичні заходи по проведенню продподатку, з таким листом:

«Зараз говорив з Петровським. У них ЦВК сьогодні о 8 год. вечора. Просять відповіді.

Я умовився з ним так: він відкладе рішення УкрЦВКу до завтра, якщо до 8 год. вечора сьогодні не одержить від мене (або від Вас) телефонограми. А я попрошу Вас негайно розглянути у Вашій комісії їх питання, і якщо прийдете до безспірного рішення, то Ви повідомите про це рішення у Харків по телефону до 8 год. вечора.

NB

NB

NB

//Я стою за 1-е рішення: 120. Податок негайно і т. д.//

Ленін»⁴¹.

Схиляючись до першого варіанту, Ленін нікому його не нав'язував, залишаючи остаточне розв'язання на розсуд авторитетного партійного органу, бажаючи, водночас, подати оперативну допомогу Україні.

Трудащі республіки плекали надію побачити В. І. Леніна на V Всеукраїнському з'їзді Рад, який відкрився в лютому 1921 р. Проте через хворобу Володимир Ілліч приїхати не зміг. Він надіслав з'їздові телеграму такого змісту: «Товариші! Від усієї душі шлю привітання V Всеукраїнському з'їздові Рад. Висловлюю глибоку певність, що союз незаможних селян і українських робітників укріпить Радянську Україну і зміцнить Українську республіку, всупереч усім перешкодам та підступам ворогів.

Прошу тов. Петровського передати мій жаль, що ніяк не можу прийняти пропозицію з'їзду і приїхати особисто. Сподіваюся все ж, що в недалекому майбутньому мені вдасться відвідати Радянську Україну. Бажаю з'їздові успіху в зміцненні влади робітників і селян і відбудові господарства.

Ваш Ленін»⁴².

Всі наведені вище факти — лише окремі епізоди багаторічної дружби, яка єднала Г. І. Петровського з В. І. Леніним. Історія цього надзвичайно плідного співробітництва ще чекає на своїх дослідників.

Л. П. НАГОРНА

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 380.

⁴¹ В. І. Ленін. ПСС, т. 52, стор. 113.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 119.

Зачітки

В. Н. ХОМЕНКО КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ТА ОПОРТУНІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО Й ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО

На сучасному етапі розвитку національно-визвольного руху правильне тлумачення співвідношення між національним і інтернаціональним має актуальне значення.

В. І. Ленін в передмові до праці «Статистика і соціологія» писав, що «питання, якому присвячені нариси, — про значення і роль національних рухів, про співвідношення національного і інтернаціонального — викликає... особливий інтерес. Найчастіше і найбільше хвилює міркувань в цьому питанні є відсутність історичної точки зору і конкретності»¹. Це ленінське положення набуває особливої значимості в наші дні, коли світовий революційний процес діалектично поєднує в собі будівництво соціалізму і комунізму, робітничий та національно-визвольний рух народів.

Дотримання принципу єдності національного й інтернаціонального є однією з найважливіших проблем, від якої залежить згуртованість міжнародного комуністичного руху, бо «поза боротьбою за розв'язання національних завдань, у відриві від насущних інтересів трудящих мас кожної країни не може бути й мови про виконання інтернаціональних обов'язків. Водночас успішне здійснення національних завдань неможливе без активної участі кожного загону комуністичного руху у розв'язанні загальних проблем»².

Як зазначено в Документі, прийнятому міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.) «національна й інтернаціональна відповідальність кожної комуністичної і робітничої партії нероздільні. Марксистсько-ленінці є одночасно і патріотами, і інтернаціоналістами, вони відкидають і національну вузькість, і заперечення або недооцінку національних інтересів...»³.

Сучасні буржуазні соціологи своїми антинауковими концепціями національного й інтернаціонального намагаються заплутати питання національних та інтернаціональних відносин, стають на шлях заперечення об'єктивних закономірностей національно-визвольних революцій. Метафізичне роз'єднання цих категорій — основний методологічний прийом буржуазних ідеологів, спрямований на те, щоб підірвати інтернаціональний характер антиімперіалістичної боротьби народів колоній та молодих країн, втиснути її у вузькі рамки націоналізму, надати риси ізоляваності, стихійності. Вони прагнуть ізолювати національно-визвольний рух від світової системи соціалізму, відвернути революційні сили сучасності

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 251.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 57.

³ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 294.

від боротьби за національне й соціальне визволення. Ідеологи імперіалізму стають на шлях фальсифікації ленінської національної політики, перекидають характер відносин між соціалістичними націями. Так, професор політичних наук Лондонського університету Л. Шаніро, «досліджуючи» свободу національностей в СРСР, пише: «Проблема була не вирішеною в 1917 р., коли Ленін зруйнував стару владу для нової. Вона є невідомою сьогодні, коли минуло 50 років після перемоги більшовиків»⁴. Об'єктом критичних вправ буржуазних фальсифікаторів національної політики КПРС часто служить Радянська Україна, яку вони намагаються зобразити як «жертву колоніальної експансії з боку більшовицької Росії», що нібито позбавила цю республіку державного суверенітету, а український народ — як національність, що зазнає постійного пригнічення з боку союзної держави. Перекидаючи факти, вони силкуються довести, що національні інтереси українців йдуть в розріз з політикою Комуністичної партії, основою якої є, мовляв, «русифікація», підкорення національних інтересів класовим, що ніяк не відповідає прагненням України та інших союзних республік. Саме так твердять зарубіжні фальсифікатори радянської національної політики В. Аллен, Дж. Лоуренс, К. Меннінг, Р. Пейпс, Р. Саллівант, Ю. Борис.

Всі їхні «дослідження» жалюгідно виглядають на фоні величезних успіхів радянської України та інших радянських республік в усіх галузях господарського і культурного будівництва, непорушної, перевіреної віками, дружби українського народу з російським та іншими народами нашої країни, небувалого розквіту соціалістичних націй, які впевнено, єдиним фронтом крокують до світлих вершин комунізму.

У соціалістичному суспільстві зближення та всебічне співробітництво націй, взаємна допомога і дружба є важливою умовою їх неухильного економічного та культурного розвитку. В свою чергу без прогресивного розвитку радянських соціалістичних націй неможливе їх зближення. Це єдиний діалектичний процес.

Характерною рисою буржуазних концепцій національного і міжнародного є абстрактність, невизначеність, повний відрив від соціально-економічних умов життя суспільства. Так, американський професор політичних наук Д. Колеман вважає основним компонентом націоналізму «усвідомлення приналежності до спільної групи»⁵.

Подібне визначення нічого не з'ясовує, бо воно відірване від справжніх рушійних сил національно-визвольного руху, джерело яких слід шукати насамперед у соціально-економічних факторах.

Крайнім виразом абстрактності є семантична концепція національного і міжнародного, представники якої не визнають за цими категоріями ніякого об'єктивного змісту. Так, американський семантик К. Райт, взявши в основу своїх суджень семіотику Ч. Морріса, вважає націоналізм і міжнароднізм лише символами, що не мають соціального значення⁶. Подібної точки зору дотримується й англійський соціолог Г. Спіро⁷.

Марксизм-ленізм учить, що національне питання є частиною загального питання боротьби трудящих проти соціального гніту, проти імперіалізму, питання соціалістичної революції і диктатури пролетаріату. На-

⁴ The Unresolved question of the Russian Revolution by Leonard Shapiro.— "Weekly news", may 5, 1967, стор. 34.

⁵ The Politics of African Nationalism challenge to American Policy George W. Shapherd, New York, 1962, стор. 6.

⁶ Исторический материализм и социальная философия современной буржуазии, М., 1960, стор. 491.

⁷ Herbert Spiro. Politics in Africa. Prospects South of Sahara, New York, 1962, стор. 12.

ціонально-визвольний рух кожної країни є нині частиною загальної боротьби табору миру, демократії й соціалізму проти антидемократичного табору реакції та війни.

Одним з основних напрямків сучасної буржуазної соціології в трактуванні національного є біологічна концепція, прибічники якої тлумачать, ніби передумови соціальних конфліктів містяться в самій природі людини. До цієї концепції вдаються неофрейдисти, які абсолютизують негативні інстинкти, що, на їх думку, виливаються в горезвісний «едипів комплекс», який ніби-то лежить в основі конфліктів між білими й чорними. Елементи біологізму властиві й африканській націоналістичній ідеології.

Біологічне тлумачення національного позбавлене наукової основи. Насправді люди всіх рас мають однакові розумові здібності, рівні потенціальні можливості щодо економічного та політичного розвитку.

За сучасних умов поширеною є психологічна концепція, характерною особливістю якої в трактуванні національного є абсолютизація цієї категорії, зведення її до психологічних факторів, повний відрив національних відносин від соціально-економічних умов суспільного життя. Представники цього напрямку сучасної буржуазної соціології Г. Кон і У. Сокольський вважають, що «основним інгредієнтом націоналізму є «воля до утворення нації»⁸. А професор політичних наук Гарвардського університету Р. Емерсон приходить до висновку, що «націоналізм сам по собі, можливо, є переможною силою в сучасному світі»⁹. Подібні ідеї розвиває А. Тойнбі. В ряді своїх статей він, гіперболізуючи національний фактор у житті народів, приходить до висновку, ніби в наш вік націоналізм здобуває перевагу над комунізмом. Одним з представників цієї течії є відомий американський психолог Л. Дуб. За його теорією націоналізм — це психічне почуття, властиве агресивній природі людини. Ось чому боротьбу американських негрів за свої громадянські права він вважає одним із засобів, за допомогою якого чорні «реалізують свої агресивні імпульси», «ворожість до білих людей»¹⁰. Нині буржуазні дослідники намагаються довести, ніби націоналізм має цінність лише тоді, коли він «пов'язаний з релігійним почуттям», «стає релігією або її заміником»¹¹. Цього погляду дотримуються і буржуазні ідеологи арабського націоналізму, відносячи його до «духовного руху», що повинен «збігатися з релігією»¹².

Ігнорування класового фактора в трактуванні національного служить ідеологам імперіалізму засобом перекидання суті та цілей сучасних національно-визвольних революцій та їх закономірностей.

Так, Г. Кон, У. Сокольський — автори праці «Африканський націоналізм у XX столітті» ігнорують зв'язок між визвольною антиімперіалістичною боротьбою широких мас, з одного боку, і формуванням національної самосвідомості народів та національних держав, з другого. Вихідну, вирішальну причину зародження і розвитку націоналізму автори вбачають в «Ідеї — силі», «відповідному стані духу», в «активно діючій волі людей», що утворюють націю¹³. Ця ідеалістична точка зору на природу національного, метафізичний відрив його від інтернаціонального, пере-

⁸ H. Kohn and W. Sokolsky. African Nationalism in the twentieth century, Toronto—New York—London, van Nostrand, 1965, стр. 9.

⁹ From Empire to Nation. The Rise to self-assertion of Asian and African Peoples. R. Emerson. Cambridge, Massachusetts, 1960, стр. 169.

¹⁰ Patriotism and Nationalism. Their Psychological Foundations by Lonard W. Doob. New Haven and London, 1964, стр. 263, 264.

¹¹ Nationalism: A. Religion. New-York. Macmillan, 1960, стр. 2.

¹² Arab Nationalism. A. Antology Selected and Edited with and Introduction by Sylvia G. Haim. Berkeley—Los Angeles, 1962, стр. 168.

¹³ H. Kohn and W. Sokolsky. Назв. праця, стр. 9.

більшення його ролі в національному русі приводить їх до реакційних висновків. Про це свідчить «аналіз» положення в Гані, якому присвячено спеціальний розділ. Тут жодного слова не сказано про поляризацію класових сил, їх боротьбу за вибір шляху, розвитку, замовчуються неоколонізаторські підступи імперіалістів. Основну причину труднощів, що їх переживає країна, автори вбачають у «відсутності зрілої національної свідомості»¹⁴. А звідси випливає висновок про необґрунтованість звинувачень імперіалістичних держав в їх реакційних підступах щодо народів африканських країн.

Перекручуючи природу національного, буржуазні теоретики твердять, що саме колоніалізм породив і розвинув націоналізм¹⁵.

Так, Р. Емерсон вважає, що націоналізм «колоніальний» має більш демократичні основи, ніж той, що виник у неоколоніальних країнах¹⁶. Він характеризує колоніалізм як «школу для демократії»¹⁷. Реакційність цих тверджень очевидна. Відомо, що колоніалізм мимовільно сприяв пробудженню у поневолених ним народів національної свідомості. Цей процес був реакцією на насильства і знущення, на образу національної гідності. Національна свідомість була властива більшості народів африканського континенту здавна. Про це свідчить існування там у минулому розвинутих держав з високим для свого часу рівнем культури.

Психологізація національного, його абсолютизація — це антинауковий прийом, за допомогою якого буржуазні соціологи перекручують цю категорію, пристосовують її до своїх класових інтересів. Ним користувався відомий французький історик і соціолог Е. Ренан, який намагався звести національне до психічного, зображав націю як «психологічний феномен»¹⁸.

Сучасні ідеологи імперіалізму повторюють і розвивають ці ідеї, висунувши концепцію етноцентризму — категорії, що ніби включає в себе психологічні та біологічні елементи і визначає національні особливості життя народів як вирішальний фактор суспільного розвитку. Згідно з їхніми твердженнями, посилення інтернаціональних зв'язків порушує етноцентризм, а отже, призводить до міжнаціональних конфліктів. Таке перекидання національних відносин має своєю метою обійти соціально-економічні аспекти взаємовідносин між імперіалістичними країнами Заходу та народами молодих країн.

Кожному неупередженому досліднику повинно бути ясно, що націоналізм сам по собі, поза конкретними соціально-економічними умовами, не може стати причиною утворення націй та держав. Хоч він, як відомо, відіграє велику роль у сучасних національно-визвольних революціях у країнах Азії, Африки і Латинської Америки, являючи собою значну рушійну силу в прискоренні процесу національного відродження, проте сам він не є чимсь безумовним, бо його виникнення зумовлене соціально-економічними факторами життя народів залежних країн.

Націоналістична ідеологія не може бути зведена лише до психологічних факторів. Основним у її виникненні не є усвідомлення духовних зв'язків даною групою індивідуумів, хоч, звичайно, воно і відіграє певну роль у формуванні національних особливостей людей. До всіх тих, хто стає на шлях містифікації національного, цілком резонно вжити вислів К. Маркса про те, що «нема нічого легшого, як вигадувати містичні причини, тобто фрази, в тих випадках, коли бракує здорового розуму»¹⁹.

¹⁴ H. Kohn and W. Sokolsky. Назв. праця, стор. 41.

¹⁵ The New Nations of West Africa. Edited by Robert Thlobald, New York, 1960, стор. 41.

¹⁶ R. Emerson. Назв. праця, стор. 238.

¹⁷ Там же, стор. 228.

¹⁸ The Politics of African Nationalism Challenge to American Policy, стор. 6.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 387.

Марксизм-ленінізм розглядає національне у нерозривному зв'язку з класовим, хоч, звичайно, не зводить увесь зміст національного до класового.

Національна свідомість не існує у чистому вигляді, не є чимось абсолютним, вона пов'язана з соціально-економічними умовами життя суспільства. Не може бути однакової свідомості у землевласника-експлуататора і малоземельного фелаха, у представника національної буржуазії і поденщика. Національне як категорія не є чимось постійним. Його зміст змінюється із зміною соціально-економічних відносин.

Боротьба за економічну незалежність висунула питання про вибір шляху розвитку, що привело до поляризації класових сил. Класові інтереси трудящих, необхідність глибоких соціально-економічних перетворень виступають тепер на перший план.

Абсолютизуючи національний фактор, буржуазні теоретики намагаються спростувати інтернаціональний характер марксистсько-ленінського вчення. Таку спробу робить, зокрема, професор історії Пенсільванського університету в США А. Уайтекер. Досліджуючи проблеми Латинської Америки, він вважає головною небезпекою, що загрожує континентові, так званий «марксистський націоналізм». Відвернути цю небезпеку на його думку, можна «католицьким націоналізмом»²⁰. З Уайтекером перегукуються сучасні ревiзiонiсти, якi виступають з тезою «національного комунізму» і зустрічають захоплення і схвалення з боку антикомуністів.

Як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС т. Л. І. Брежнєв на міжнародній нараді комуністичних та робітничих партій у Москві, «об'єднуючою ознакою «лівого» і правого опортунізму нерідко є поступки націоналізмові, а іноді і прямий перехід на націоналістичні позиції»²¹.

Абсолютизація національного приводить буржуазних соціологів до виправдання найзухвалішого буржуазного націоналізму, великодержавного шовінізму.

Відрив національного від інтернаціонального веде до розпорошення сил у революційному русі, до ізоляції окремих націй, країн від загального потоку боротьби за національну незалежність, за будівництво нового суспільного ладу. «Хто став на точку зору націоналізму,— писав В. І. Ленін,— той, природно, доходить до бажання оточити китайською стіною свою національність..., того не бентежить навіть, що своєю тактикою роз'єднання і роздроблення він перетворює в ніщо великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов»²².

Буржуазні соціологи, перекинувши марксистсько-ленінське вчення про національне питання, про необхідність відрізнати націоналізм пригноблених націй від націоналізму гноблячих, про наявність у першому прогресивного, демократичного змісту, твердять, що «підтримка комуністами прогресивного змісту націоналізму — це метод проникнення комунізму в Африку та в молоді країни інших континентів, тактичний прийом Радянського Союзу та інших комуністичних країн»²³.

Безглуздість подібних перекинувань марксизму говорить сама за себе. Діалектичне поєднання національного й інтернаціонального у бо-

²⁰ Nationalism and Religion in Argentina and Uruguay by Arthur P. Waitaker. "Religion, Revolution and Reform", New York, Washington, 1964, стор. 87.

²¹ Л. І. Брежнєв. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби, К., 1969, стор. 25.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 461.

²³ Communism in Africa. Moscow's first steps by David Z. Morison.— "Problems of Communism", 1961, № 6, стор. 8.

ротьбі за національне і соціальне визволення народів — одна з найважливіших рис марксизму-ленінізму.

Сучасні буржуазні соціологи ведуть шалені атаки на принципи пролетарського інтернаціоналізму. Вони намагаються довести неспроможність перекрутити їх справжню суть. Водночас, змушені зважати на об'єктивну тенденцію до інтернаціоналізації суспільного життя народів, вони прагнуть протиставити пролетарському інтернаціоналізму свій «інтернаціоналізм», пристосовуючи його до егоїстичних принципів міжнародного імперіалізму. Вони намагаються під фальшивим лозунгом захисту національних і інтернаціональних інтересів народів створити цілу систему імперіалістичних об'єднань, спрямованих проти світового революційного руху. Слово «інтернаціоналізм», очищене від класових моментів, відірване від марксистсько-ленінської ідеології, стало модним серед ідейних апологетів буржуазії, які намагаються видати різні імперіалістичні союзи за прогресивні об'єднання, що нібито відповідають інтересам усіх народів.

Так, видаючи себе за поборників інтернаціоналізму, американські соціологи Чарльз А. Томсон, Уолтер Г. Левс та інші апологети імперіалізму твердять, що прогресивний розвиток країн, які звільнились від колоніальної залежності можливий лише в разі, коли вони стануть «повними учасниками вільної світової співдружності», тобто будуть втягнуті в орбіту капіталізму. Економічно розвинені країни повинні сприяти «гармонійному об'єднанню нових націй у зразкову світову співдружність»²⁴.

Ігноруючи діалектику національного й інтернаціонального, буржуазні соціологи та їх однодумці з табору реформістів, правих соціалістів у своїй проповіді надкласового інтернаціоналізму відкидають національне як категорію, що нібито у наш вік уже не має ніякого значення.

Англійський соціолог Х. Монтегю, наприклад, намагається довести застарілість національних держав, посиляючись при цьому на існування нових міжнародних інститутів як, наприклад, НАТО, Європейська економічна спілка, Євратом та ін., що повинні в майбутньому утворити унітарний європейський державний орган. Він вважає «дивним і критичним парадоксом ХХ століття» нерозуміння народами того, що «національний суверенітет є концепція, яка вийшла з ужитку». Метою цих поглядів є щоб переконати народи всіх країн відмовитись від національного, а, отже, від державного суверенітету, дозволити безкарно грабувати й експлуатувати себе американським та іншим монополіям.

Ігнорування національного, перекручення природи інтернаціонального породжують ідеї космополітизму за допомогою яких американські імперіалісти та їх спільники намагаються обґрунтувати ідеї свого світового панування. Космополітизм у поєднанні з шовінізмом досяг свого апогею в агресії США у В'єтнамі. Американські пропагандисти прагнуть довести, ніби США ведуть війну в інтересах як в'єтнамського, так і американського народів. Цей прийом розрахований на заперечення інтернаціонального характеру національно-визвольного руху, на підрив принципів пролетарського інтернаціоналізму. Роблячи ставку на націоналізм і сепаратизм, імперіалістичні сили намагаються внутрішньо послабити країни, що розвиваються, протиставити їх одну одній, утруднити їх контакти з соціалістичним світом.

Практика національно-визвольної боротьби, успіхи країн соціалістичної співдружності у будівництві соціалізму й комунізму спростовують всі суб'єктивно-ідеалістичні вигадки ідеологів імперіалізму в тлумаченні національних відносин.

²⁴ Charles A. Thomson Walter T. Laves. Cultural Relations and U. S. Foreign Policy. Bloomington, 1963, стр. 148—149.

Наша соціалістична Вітчизна, що успішно будує комунізм і служить опорою революційних, прогресивних сил світу, цементує єдність усіх потоків світового революційного процесу, підтверджує вірність, життєвість принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Сучасні буржуазні соціологи та їх ідейні союзники — опортуністи у своїх дослідженнях категорій національного й інтернаціонального демонструють кризу сучасної буржуазної ідеології, її неспроможність відповісти на актуальні питання сучасного життя. Тільки марксистсько-ленінське вчення дає можливість з наукових позицій визначити перспективи національно-визвольних революцій, методи боротьби проти останнього експлуататорського ладу на землі, за торжество соціалізму і комунізму.

Це знаходить своє втілення у дальшому розвитку світового революційного процесу, у тісному союзі світової системи соціалізму та міжнародного комуністичного руху з національно-визвольною боротьбою народів.

«Комуністи, — вказується в Документі Московської Наради, — підтверджують свою солідарність з боротьбою народів Азії, Африки та Латинської Америки за незалежність і національний суверенітет, за визволення від усякого роду економічної та політичної гегемонії імперіалістичних кіл, ...за встановлення відносин, які б сприяли вільному розвитку кожного народу»²⁵.

²⁵ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 289.

М. С. СКОПЕЦЬ
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ДОБОРОМ
І ПІДГОТОВКОЮ КАДРІВ
РАДЯНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ УРСР
В 1943—1945 рр.

Історичний розвиток СРСР показує, що на всіх етапах соціалістичного будівництва та збройного захисту завоювань Жовтня, Ради виступали послідовними провідниками політики ленінської партії, волі трудового народу. Всебічну перевірку вони витримали у грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Комуністична партія приділяла Радам велику увагу протягом усього періоду війни і, зокрема, відновленню та розгортанню їх діяльності у визволених від ворога районах. Центральне місце в партійному керівництві роботою Рад у той період займали добір, підготовка та виховання кадрів радянських працівників.

Уже в перші дні боїв, коли Червона Армія тимчасово відступала під натиском переважаючих сил противника, партія і уряд України вжили заходів для збереження радянських кадрів. У зв'язку з окупацією території республіки багато з них було відкликано у розпорядження РНК УРСР і ЦК КП(б)У, а потім відряджено для роботи в Москву, Саратов, Ташкент, Чкалов, Сталінград, Алма-Ату, Челябінськ, Уфу, Омськ, Новосибірськ та інші міста Радянського Союзу¹. Частина працівників залишили в тилу ворога для зміцнення партизанських загонів і партійного підпілля.

Після Сталінградської битви, коли розпочалося масове вигнання німецько-фашистських загарбників з радянської землі, ЦК КП(б)У та РНК

¹ ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 449, арк. 1—9; спр. 549, арк. 1—48, 121, 125—153.

УРСР багато зусиль доклали до збирання керівних кадрів. На облік взяли всіх евакуйованих у східні райони країни працівників, що були у розпорядженні ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, і створили для кожної області України оперативні групи по 60—100 чол. У жовтні 1942 р. вони тимчасово перейшли у підпорядкування військових рад Воронежського, Південно-Західного, Донського, Південного і Сталінградського фронтів².

В ході визволення України Червоною Армією, оперативні групи відразу ж відновлювали органи радянського державного ладу і в першу чергу — Ради депутатів трудящих. Обкоми та облвиконкоми розгорнули роботу по відновленню Радянської влади в районах. З цією метою задовго до визволення Харківської області обласний комітет партії та облвиконком організували 4 групи по 120—240 чол. Поряд з партійними керівниками до них входило 8 голів виконкомів районних Рад, 5 відповідальних працівників радянського апарату та ін.³

У перших числах січня 1944 р. виконком Житомирської облради направив 26 чол.⁴ у райони області на посади виконуючих обов'язки голів виконкомів міських та районних Рад, а на Полтавщині було відряджено — 170 чол.⁵ на радянську роботу. У ряді областей республіки радянські органи комплектувалися з активних учасників партизанських загонів і з'єднань, а також з підпільників. Так було на Чернігівщині⁶, Сумщині⁷ та в інших місцях.

Близько 100 тис. колишніх партизанів стали партійними, радянськими і господарськими керівниками⁸. У доборі кадрів велику допомогу республіці подав ЦК ВКП(б). Лише у січні—лютому 1943 р. з східних районів країни виїхало на Україну близько 5 тис. працівників⁹. На початку 1943 р. в Москві й Саратові було створено резерв партійних, радянських і господарських кадрів. ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР відбирали з цього контингенту людей для роботи по відновленню органів влади. Лише до 10 жовтня з резерву було направлено в 9 областей УРСР 3484 радянських працівників¹⁰.

Проте досвідчених людей все ж таки не вистачало. Якщо наприкінці 1943 р. у Ворошилоградській області були підібрані голови, їх заступники та секретарі всіх міських і районних Рад, то відділи облвиконкому і виконкоми районних Рад вдалося укомплектувати лише на 79%; в Житомирській — на 74,4%¹¹, у Сумській — на 60%¹². У 25 райвиконкомах Київщини на той час налічувалось 243 керівних радянських працівників, що становило 40% необхідної кількості¹³.

Значно зменшилася кількість депутатів. Так, на початку 1944 р. з 93 депутатів Полтавської облради за місцем обрання працювало 44 чол., Сумської — 37 з 81. На Житомирщині з 78 посланців трудящих в облас-

² ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 491, арк. 95—96; спр. 552, арк. 4—45, 59, 65—67, 71; спр. 665, арк. 1, 44—47; спр. 395, арк. 171; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 324, арк. 3—5.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 162, арк. 15—17.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 934, арк. 115.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 336, арк. 22.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 654, арк. 151; спр. 936, арк. 207.

⁷ М. О. Буцько. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4, 1965, стор. 202.

⁸ М. О. Буцько. Назв. праця, стор. 203.

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. II, К., 1968, стор. 426.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 127, арк. 22.

¹¹ Там же, од. зб. 741, арк. 128.

¹² Там же, арк. 109.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. II, стор. 432.

ній Раді приступило до виконання обов'язків 22 чол., у міських і районних Радах з 1546 — 374, а в сільських і селищних з 10 621 — 4 404 чол.¹⁴

На 1 січня 1944 р. у 17 областях УРСР в обласних Радах за місцем обрання працювало лише 535 чол. з 1414¹⁵. Всього по Україні за час війни вибуло з різних причин понад 60% складу місцевих органів влади, а по західних областях — понад 80%¹⁶. У 1944—1945 рр. кількість депутатів дещо збільшилася за рахунок демобілізованих і тих, що повернулись з евакуації. В середині 1945 р. в обласних Радах вони становили близько 50%, у міських і районних — 20—28%, селищних і сільських — близько 40% від загальної кількості обранців народу¹⁷.

Звичайно, при відновленні тих місцевих Рад, які не мали необхідного кількісного складу, дотримуватись всіх конституційних вимог було неможливо. Виходячи з цього, ЦК КП(б)У постановою від 1 квітня 1944 р. «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» встановив такий порядок відновлення: там, де залишилися депутати обласної, міської, районної, селищної і сільської ланки, за рахунок їх створити керівні органи відповідних Рад. А там де вони відсутні, або в силу різних причин не могли ввійти до цих органів — поновити склад Рад за рахунок місцевого активу, який виявив себе в боротьбі з окупантами, довів свою безмежну відданість Батьківщині. Склад виконкомів цих Рад затверджувався виконкомом і обласними, міськими та районними комітетами партії¹⁸.

До керівництва радянською роботою прийшли нові люди, які не мали відповідного досвіду. Так, по Київській області було висунуто на керівні пости в сільради: по Новошепелицькому району 44% кадрів від усього складу, по Сквирському — 70%, Макарівському — 56%, у Харківській області вперше було обрано головами райвиконкомів близько 50%, міськвиконкомів — 100%, міських райвиконкомів — 70%, сільських Рад — 60%¹⁹. На Чернігівщині на кінець 1944 р. з 772 голів сільрад стаж радянської роботи до 6 місяців мали 270 чол., до одного року — 323, від одного до трьох років — 143, від трьох до п'яти — 16 чол.²⁰. У Вінницькій області серед 1185 керівників сільських Рад на початку 1945 р. було 554 чол. з піврічним стажем, 349 — до 1 року, 123 — від одного до трьох, 157 — понад три роки²¹. Всього по Україні з 11 030 голів сільських Рад 8370 чол., або 75% від загальної кількості, виконували ці функції вперше²².

Зміни у складі керівних працівників висунули на порядок денний невідкладну справу підготовки та перепідготовки людей, які прийшли вперше на радянську роботу. Без ґрунтовного вивчення її форм і методів обізнаності з законодавством нові кадри не зуміли б успішно розв'язувати величезні завдання, які постали перед Радами УРСР під час війни.

У статті «Робота Рад в умовах війни» М. І. Калінін писав, що за своїм обсягом і багатогранністю вона велика і відповідальна. Добір кадрів, їх виховання і найкраще пристосування до відповідної діяльності на місцях вимагає неослабної уваги. Війна ще більше піднесла значення ра-

¹⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 741, арк. 43—44, 109, 130.

¹⁵ Там же, од. зб. 280, арк. 4.

¹⁶ Там же, од. зб. 782, арк. 2.

¹⁷ Підрахунки зроблені на основі матеріалів ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 741, арк. 185; оп. 14, од. зб. 1429, арк. 24, 40, 46, 75.

¹⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 295, арк. 112—115.

¹⁹ «Известия», 11 січня 1945 р.

²⁰ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 812, арк. 1.

²¹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1429, арк. 46.

²² Там же, оп. 18, од. зб. 741, арк. 186.

йонних організацій, бо вони безпосередньо відповідали за стан сільськогосподарства, яке постачало фронт і тил продовольством, за роботу місцевої промисловості, що стала постачальником оборонної промисловості²³.

Комуністична партія і Радянський уряд у цих умовах розробили широку програму підготовки і перепідготовки радянських кадрів. В м. Саратові були створені курси при ЦК КП(б)У для керівних партійних, радянських, комсомольських, пропагандистських кадрів, газетних працівників. На партійному і радянському відділеннях за шестимісячною програмою навчалось 200 чол.²⁴. 5 квітня 1944 р. було відкрито шестимісячні партійні курси у Києві²⁵. Сталінський обласний комітет партії рекомендував на них 53 чол.²⁶, Харківський — 76 чол.²⁷ та ін. Всього тут навчалось 458 слухачів²⁸. На базі цих курсів у січні 1945 р. почала діяти річна республіканська партійна школа²⁹. Особливу увагу виявила Комуністична партія України до забезпечення радянськими кадрами західних областей республіки. Лише з Волинської області у Київській партійній школі навчалось 18 чол.³⁰, з Львівської — 20³¹.

Підготовка радянських працівників для західних областей у Харкові проходила на тримісячних курсах. Тут готували заступників голів та завідуючих відділами райвиконкомів, курси були розраховані на 200 слухачів. У 1945 р. передбачалось випустити 600 чол.³², в тому числі для роботи у Волинській, Львівській, Станіславській, Тернопільській областях — по 93 чол., Дрогобицькій — 78, Ізмаїльській — 33, Ровенській — 81, Чернівецькій — 36 чол.³³

Якщо у першому скликанні навчалось 183 слухачі, то в другому — 306. Серед них з кадрів районної ланки — 74 чол., сільської (голів та секретарів сільрад) — 106³⁴. У третьому скликанні з 297 курсантів було понад 200 радянських працівників сільської і районної ланок³⁵.

Одночасно з підготовкою радянських кадрів з місцевого активу велику допомогу в забезпеченні ними подавав ЦК КП(б)У. За 1944 і 1945 р. на постійну роботу в 9 західних областей УРСР було направлено 6104 чол.³⁶

У навчанні та марксистсько-ленінському загартуванні партійних, радянських і господарських працівників значну роль відіграли однорічні вечірні університети марксизму-ленінізму, організовані міськкомрами партії у жовтні 1944 р. Вже на кінець 1945 р. вони функціонували в 26 містах України.³⁷

Так, у Київському вечірньому університеті у жовтні 1944 р. на трьох факультетах (історичному, філософському та економічному) на-

²³ М. И. Калинин. Вопросы советского строительства, М., 1958, стор. 670—676.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 139-а, арк. 4, 16—17.

²⁵ Там же, ф. 175, оп. 175, од. зб. 1, арк. 1.

²⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 414, арк. 12.

²⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 662, арк. 176.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 175, оп. 175, од. зб. 7, арк. 1—18; од. зб. 8, арк. 1—53.

²⁹ Є. В. Сафонова. Підготовка і марксистсько-ленінське виховання партійно-радянських кадрів у визволених районах України.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, стор. 216—217.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 5, арк. 9.

³¹ Там же, оп. 18, од. зб. 809, арк. 10.

³² Там же, ф. 234, оп. 7, од. зб. 2, арк. 1; ф. 1, оп. 145, од. зб. 431, арк. 16—17.

³³ Там же, ф. 1, оп. 145, од. зб. 431, арк. 92.

³⁴ Там же, ф. 234, оп. 1, од. зб. 8, арк. 44.

³⁵ Там же, арк. 9—10.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 20, од. зб. 68, арк. 75.

³⁷ Є. В. Сафонова. Назв. праця, стор. 220—221.

вчалося близько 500 чол.³⁸, у Полтавському — 90, Запорізькому й Одеському — по 230³⁹.

Найпоширенішою формою підготовки радянських працівників низової ланки були короткотермінові курси (шестимісячні, три- і двомісячні, півторамісячні, двотижневі), вечірні районні партійні школи та постійнодіючі семінари. Весною 1944 р. у 18 областях України працювали шестимісячні курси. Уже через рік слухачами їх були 1505 працівників міськкомів, райкомів, міських і районних Рад депутатів трудящих⁴⁰. В окремих областях України у 1944 р. діяли курси голів сільських Рад. Так, у Дніпропетровській області на них навчалося 45⁴¹, в Чернігівській — 60 чол.⁴². У березні того ж року за 125-годинною програмою працювали тритижневі курси голів сільрад Київщини, де було 728 слухачів, у тому числі в Білій Церкві — 230, Корсуні — 191, Звенигородці — 183, Каневі — 124 чол.⁴³ Значну роботу здійснили Львівський обком КП України та облвиконком. Завдяки цьому 20 радянських працівників навчалися у Республіканській партійній школі, 77 — на Харківських тримісячних курсах, решта — на шестимісячних і десятиденних у Львові (слухачами останніх були голови, заступники голів та секретарі сільських Рад — 1050 чол.)⁴⁴. У Чернівцях з листопада 1944 р. працювали тримісячні (для районної ланки), а з січня 1945 р. — шестимісячні курси⁴⁵. Півторамісячні (для голів і секретарів сільрад Волинської області) закінчили у Луцьку в 1944—1945 рр. 277 чол., а двотижневі — 773 чол.⁴⁶

У 1944 і на початку 1945 рр. у республіці діяли 912 вечірніх партійних шкіл, де навчалося близько 28 тис. партійних, радянських і комсомольських працівників⁴⁷.

Важливу роль у підготовці радянських кадрів відіграли також постійнодіючі одно-, дво- і триденні семінари. Тут голови, секретарі та інструктори виконкомів районних і сільських Рад депутатів трудящих вивчали Конституції СРСР та УРСР, радянське законодавство, планування роботи комітетів і протокольне господарство, статут сільськогосподарської артілі, податкову політику та завдання місцевих Рад щодо правильного її проведення. Головна ж увага приділялась обміну досвідом роботи. Так, Сталінський облвиконком у травні 1944 р. провів триденний семінар секретарів міськрайвиконкомів, на якому були порушені питання щодо ролі і завдань постійнодіючих комісій і квартальних комітетів. Такі семінари організували Краматорська і Дебальцевська міськради, Селідовський та Старобешівський райвиконкоми⁴⁸.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, Комуністична партія і Радянський уряд зуміли в найкоротший строк поповнити ряди радянських кадрів, значною мірою забезпечити місцеві органи державної влади кваліфікованими працівниками. Це мало надзвичайно велике значення у відбудові зруйнованого народного господарства України, в задоволенні потреб фронту, переможному завершенні Вітчизняної війни і дальшому зміцненні й розквіті радянської державності у післявоєнний період.

³⁸ «Радянська Україна», 7 жовтня 1944 р.

³⁹ «Правда України», 12 листопада 1944 р., 31 січня 1945 р.; «Радянська Україна», 8 грудня 1944 р.

⁴⁰ М. О. Буцько. Назв. праця, стор. 212.

⁴¹ ЦДАЖР та СБ УРСР, ф. Р-4553, оп. 1, спр. 27, арк. 82.

⁴² Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 584, арк. 62.

⁴³ Київський обласний державний архів, ф. Р-880, оп. 11, спр. 840, арк. 165, 168.

⁴⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 809, арк. 11.

⁴⁵ «Правда України», 9 січня 1945 р.

⁴⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 5, арк. 10, 11; «Радянська Україна», 10 лютого 1945 р.

⁴⁷ М. О. Буцько. Назв. праця, стор. 212.

⁴⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1429, арк. 17—18, 20—21.

В. І. ДРИГАЛКІН
ДО БІОГРАФІЇ КНЯЗЯ
ЯРОСЛАВА МУДРОГО

За життя Ярослава Мудрого Давньоруська держава досягла найбільшої могутності. Сучасники називали великого київського князя царем, як самого візантійського

імператора. Величезний міжнародний авторитет Київської держави примушував монархів Західної Європи встановлювати з нею тісні контакти. З Ярославом намагалися поріднитися королівські династії Франції, Угорщини, Норвегії, Данії тощо. В другому десятиріччі XI ст. Ярослав одружився з шведською принцесою Інгігердою. Про цей шлюб написано багато праць. Проте як в старій, так і новітній історіографії Київської Русі щодо одружень Ярослава існує ряд спірних питань.

У минулому столітті С. М. Соловйов висловив цілком слушне припущення, що Ярослав вступав у шлюбні зв'язки двічі: спочатку з Анною, потім з Інгігердою-Іриною, з якою він побрався наприкінці свого князювання в Новгороді у віці близько 40 років. Не може бути, зауважував історик, щоб він не одружувався до цього¹. Такої ж думки дотримувався і М. С. Грушевський². У наш час її поділяють В. В. Мавродін³ та ін.

Проте більшість дослідників схильні ототожнювати Анну та Інгігерду, вважаючи, що шведська принцеса, яка при хрещенні прийняла ім'я Ірини, в чернецтві була названа Анною. Це, в свою чергу, зумовило появу ще одного спірного питання: за браком певних історичних даних у дослідників немає єдиної думки про місце поховання Інгігерди. Одні вважають, що вона похована в Новгороді⁴, інші — в Києві⁵.

Різниця в свідченнях зумовлена застарілими відомостями. За новітніми даними можна внести корективи у це питання.

У давньоруських літописах, які розповідають про події XI ст., немає свідчень про дружину Ярослава — Анну. Невідомо, де вона померла, де і коли її поховали. Ім'я її вперше зустрічається в новгородських літописах під 1439 р. («Того же лета владыка Евфимий позлати гроб князя Владимира, внука великому князю Владимиру, и матери его Анны, и подписал, и память устави творити на всякое лето месяца октября в 4 день...»)⁶ і 1653 р. Під цим роком міститься розповідь про перенесення її останків з Корсунської паперти в соборну церкву святої Софії: «Августа в 13 день в субботу до обедни в Великом Новеграде перенесли мощи благоверного князя Владимира и мати его благоверную княгиню Анны, ис паперти от владычня двора что словет Корсунская в церковь в Софею премудрость Божию и положиша благоверного князя на правой страны, а благоверную княгиню Анну на левыя страны возле входов церковных и над ними устроиша комары каменные, сии речь своды»⁷.

¹ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 1, т. 1, М., 1959, стор. 324, прим. 323.

² Н. Грушевський. Історія України — Руси, т. 2, Львів, 1905, стор. 32 і Генеалогічна табл. № 1.

³ В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 374.

⁴ Н. М. Карамзин. История государства российского, кн. 1, т. 2, Спб., 1842, ствп. 16, прим. 34; М. Толстой. Святые и древности Великого Новгорода, М., 1862, стор. 22; В. Н. Бернадский. Господин Великий Новгород. Очерки по истории Новгорода, М.—Л., 1936, стор. 12; А. И. Семенов. Новгородский Софийский собор — исторический памятник XI века, Новгород, 1958, стор. 7.

⁵ В. В. Мавродин. Назв. праця, стор. 376; С. О. Висоцький. Загадка саркофага.— Наука і культура, К., 1967, стор. 216—217.

⁶ Новгородские летописи, Спб., 1879, стор. 271—272.

⁷ М. Н. Тихомиров. Новгородский хронограф 17 в.— Новгородский исторический сборник, Новгород, 1940, вип. 7. стор. 85, 88. М. М. Карамзин зазначає, що

Ім'я Ірини згадується тільки в «Слове о законе и благодати» Іларіона, в якому він, користуючись формою риторичного звернення, промовляє до покійного Володимира Святославовича і говорить про дружину Ярослава, як про живу: «К сему же виждь и благоверную сноху твою Ерину, виждь внуки твоа и правнуки, како живут, како храними суть господем, како благоверіе держат по преданію твоему, како в святыха церкви чыстят, како славят Христа, како поклоняются имени его»⁸.

Під 1050 р. «Повість временних літ» фіксує кончину дружини Ярослава, не зазначаючи її імені («Преставися жена Ярославля княгыни») ⁹.

Таким чином, за руськими джерелами, дружин Ярослава звали Анна та Ірина, Анна мала сина Володимира і була похована в Новгороді. Джерела не дають підстав ототожнювати згадані імена, вони могли належати різним жінкам.

Цікаві відомості про дружину князя подають іноземні хроніки. Як видно з «Хеймскрінгли», складеної близько 1230 р. ісландцем Сноррі Стурлусоном, у 1018 р. дочку шведського короля Олафа Ейріксона Інгігерду оголосили нареченою норвезького короля Олафа Харальдсона (Товстого або Святого) ¹⁰, у минулому вікінга, який після багатьох походів, повернувшись додому, у 1016 р. завоював норвезьку корону ¹¹. Він повинен був насамперед запобігти нападові Олафа Шведського на Норвегію. З цією метою у Швецію вирушило посольство. Олаф Норвезький виявив бажання одружитися з Інгігердою. Та шведський король про це навіть і слухати не хотів. Під час дуже бурхливих народних зборів, під тиском народу, який не хотів війни з Норвегією, він мусив погодитися на пропозицію Олафа Харальдсона, щоб зберегти мир, та незабаром король порушив своє слово. Виявилось, що князь Ярослав Мудрий запросив руки його дочки, і Олаф Ейріксон не відмовив йому. Наступної весни з Новгорода прибуло посольство за Інгігердою. Вона дала згоду на шлюб з Ярославом і в супроводі великого почту виїхала на Русь ¹². Далі «Хеймскрінгла» розповідає багато інших подробиць з життя дружини Ярослава.

Проте скандинавські саги, в яких описуються події на Русі першої половини XI ст., згадують тільки одну княгиню — Інгігерду, а з дітей її та Ярослава називають Володимира, Всеволода та Hálte (Holti) ¹³. Хто такий Hálte — невідомо*.

Про жінку Ярослава пишуть також німецькі хроністи Адам Бременський і Тітмар Мерзебурзький. Перший свідчить, що князь одружився з Інгігердою у 1019 р. ¹⁴ Другий розповідає про неї, а можливо про коло південної стіни Софійського собору в Новгороді стояла домовина Анни з написом «Святая благоверная княгиня Анна, мать Св. благоверн. Кн. Владимира Ярославича, Королевна Шведская, Олава первого Шведского короля дочь, называлась в своей земли Ингерда, которая прежде была невеста Олава, Короля Норвежского, потом супруга Ярослава Владимировича Новгородского и Киевского; преставилась в лето от с. м. 6599, от. Р. X. 1051; положены мощи ея в Новгородском Софійском соборе» (див. «История государства российского», кн. 1, т. 2, ствп. 16, прим. 34).

⁸ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця 18 ст.), К., 1967, стор. 46—47.

⁹ Повесть временных лет. Подготовка текста Д. С. Лихачева (далі — ПВЛ), ч. 1, М.—Л., 1950, стор. 104.

¹⁰ Heimskringla the Olaf-sagas by Snorre Sturlason. Translated by Samuel Laing. Notes by John Beveridge, London and Toronto (далі — Heimskringla), с. 95, стор. 209—210.

¹¹ А. Я. Гуревич. Походы викингов, М., 1966, стор. 123.

¹² Heimskringla, с. 95, стор. 209—210.

¹³ Там же, стор. 210.

* Hálte — це, мабуть, перший син Ярослава Ілля (М. М. Карамзін). Назв. праця, ствп. 15, прим. 33).

¹⁴ В. Т. Пашуто. Внешняя политика Древней Руси, М., 1968, стор. 419 і 428. З цього приводу існує багато припущень науковців, що Ярослав узяв шлюб з Інгігердою значно раніше або пізніше 1019 р.

Анну, у зв'язку з подіями 1018 р., коли польський князь Болеслав I, захопивши того року Київ, послав у Новгород посольство з метою обміняти свою дочку, яка перебувала в руках Ярослава, на дружину, мачуху і сестер останнього¹⁵.

Таким чином, порівнюючи руські та іноземні джерела, можна припустити, що Анна та Інгігерда (Ірина, яку згадує Іларіон) — це одна особа, оскільки Володимир у літописах фігурує як син Анни, а в скандинавських сагах — Інгігерди*. Проте засновуватись на відомостях лише писемних джерел не можна. У вирішенні цього питання великої ваги набувають археологічні та антропологічні дані.

Незадовго до початку Великої Вітчизняної війни спеціальна комісія, очолювана проф. В. В. Гінзбургом, розкрила в Новгороді домовину Анни і в Києві — саркофаг Ярослава Мудрого, в якому були виявлені рештки жіночого скелета. Проведені тоді ж антропологічні дослідження скелета Анни дозволили встановити, що вона померла у віці 30—35 років¹⁶. Дочка шведського короля Інгігерда, за скандинавськими сагами, померла у 50—60 років¹⁷.

На підставі порівняння згадок писемних джерел і висновків антропологів було доведено, що Ярослав дійсно одружувався двічі: з Анною, потім — Інгігердою. Антропологічні дані жіночого скелета з саркофага Ярослава вказували, що небіжчиця мала 50—60 років. Останнє, а також північний тип черепа нагадали про Інгігерду¹⁸. Проте треба було довести, що саме її поховали в Софійському соборі в Києві. Адже поховання могло належати якійсь іншій жінці, невідомій нам.

У березні 1964 р. спеціальна комісія знову досліджувала князівський саркофаг. При протиранні його дна з західного боку, куди звичайно кладуть головами небіжчиків за слов'янським звичаєм, чітко виступили два червонувато-бурих півкола, тобто, поза всяким сумнівом відбитки спин. Таким шляхом здобуто доказ, що прах Інгігерди спочивав у Києві. Щоправда, відбитки могли належати попередньому похованню, але С. О. Висоцький переконливо довів, що саркофаг, виготовлений VI ст. у Візантійській імперії, перед тим як потрапити до Києва, використовувався у господарстві, і тому сліди першого поховання були б змиті¹⁹.

Ці археологічні дослідження підтверджують слушність запису німецького мандрівника Е. Ласоти про те, що 1594 р. у Софійському соборі в Києві йому довелося бачити гробницю Ярослава та його дружини. У своєму щоденнику Е. Ласота писав, що про це він дізнався від киян²⁰. Мабуть, кияни мали якісь неznані нам відомості про Інгігерду. Важко припустити, щоб в саркофазі великого київського князя був похований хтось інший, крім його дружини. Ярослав помер у 1054 р., Інгі-

¹⁵ Thietmar von Merzeburg, Chronik, Berlin, 1962, L. 8, стор. 33; М. М. Ільїн висловив припущення, що полоненою дружиною могла бути перша жінка Ярослава Анна (Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источник. (Опыт анализа), М., 1957, стор. 116).

* Це й дало привід багатьом дослідникам твердити, що Інгігерда в чернецтві була названа Анною.

¹⁶ В. В. Гинзбург. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерды. — Краткие сообщения института истории материальной культуры (далі — КСИИМК), т. 7, М. — Л., 1940, стор. 64—65.

¹⁷ Е. А. Рыдзевская. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе. — КСИИМК, т. 7, стор. 71.

¹⁸ В. В. Гинзбург. Назв. праця, стор. 64—65.

¹⁹ С. О. Висоцький. Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії. — Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 148—151.

²⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874, стор. 17.

герда — раніше. Не виключена можливість, що її могила була десь в іншому місці, а потім після смерті Ярослава останки княгині перенесли в саркофаг чоловіка.

Отже, за свідченнями розглянутих джерел, можна думати, що Анну поховали в Новгороді, а Інгігерду — в Києві.

Що ж до Володимира, сина Ярослава, то його матір'ю була Інгігерда, оскільки князь одружився з нею 1019 р. (можливо, й раніше), а Володимир народився 1020 р.²¹ і усе життя залишався новгородським князем. Новгородці добре знали і пам'ятали також іншого Володимира Святославича та його дружину Анну. Перша жінка Ярослава — теж Анна — була досить відома в Новгороді, тут добре знали й Інгігерду.

Отже, можна припустити, що ім'я Анни було ототожнене з іменем Інгігерди. Сталося це в XV ст. Потім літописна звістка про першу дружину ввійшла до напису на домовині. Очевидно, в той же час з'явилися й ікони із зображенням Анни, згадувані М. М. Карамзіним. Вони зберігались в новгородському архієрейському будинку. Ім'я її занесли до Софійського письмового уставу від 5 вересня і 4 жовтня²². Потім ці відомості потрапили також на сторінки наукових праць.

Нові дані джерел і насамперед археологічні дослідження спростували міркування багатьох науковців про те, що Анна та Інгігерда-Ірина — це одна й та ж особа. У Ярослава Мудрого було дві жінки: перша — Анна, могила якої в Новгороді, друга — Інгігерда, що померла у 1050 або 1051 р. і похована в Софійському соборі у Києві.

²¹ ПВЛ, ч. 1, стор. 99.

²² Н. М. Карамзин. Назв. праця, ствп. 16, прим. 34.

Н. В. КОМАРЕНКО
РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК
М. Є. РЕДІН

Серед істориків, які в перші роки Радянської влади були в числі борців за становлення радянської історичної науки, слід назвати ім'я вченого комуніста професора

М. Є. Редіна. Життя й діяльність його не висвітлювалися в літературі. Матеріали про М. Є. Редіна зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (м. Харків)¹.

Микола Єгорович Редін народився 24 вересня 1902 р. у м. Харкові в інтелігентській сім'ї. Батько його, Єгор Кузьмич, був професором і одним із засновників кафедри історії мистецтв Харківського університету, мати — викладала музику. 16-річним юнаком після закінчення гімназії М. Редін почав свою трудову біографію, працюючи педагогом та викладачем в установах народної освіти. Працю він поєднував з навчанням у Харківському інституті народної освіти (1920—1923 рр.). У ці ж роки працював завідуючим історичним відділом музею Слобідської України (Харків) і інспектором Головлітосвіти.

Після закінчення соціально-економічного відділення Харківського інституту народної освіти М. Редін протягом 1924—1925 рр. викладав історію СРСР на робітфаках вузів Харкова. Водночас він веде наукову роботу на кафедрі історії Росії. Таким чином, свій шлях історика Микола Єгорович розпочав на початку 20-х років, коли радянська історична наука переживала складний період свого становлення, що не могло не позначитися і на творчості історика.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 6750, арк. 1—3.

Перші друковані праці М. Редіна — переважно рецензії на літературу з питань освіти в республіці — з'явилися, коли йому було 20 років². Серед них привертає увагу розгляд першого номера очолюваного академіком С. Ф. Ольденбургом журналу літератури, науки й мистецтва «Восток» (виходив у Петрограді з 1922 р.). У своїх рецензіях Редін показав себе уважним дослідником та старанним істориком, аналізуючи оригінальний матеріал із сходознавства.

Першою дослідницькою історичною працею Редіна була стаття «Індустріалізація і кооперування» (1927 р.)³. В ній роз'яснювалась політика партії з найважливіших питань господарського будівництва, директиви XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію. Спираючись на вчення В. І. Леніна про будівництво соціалізму в країні, автор обстоював генеральну лінію партії від нападок опортуністів, які скотилися на троцькістські позиції й заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР, захищав тезу про те, що соціалістичні паростки на селі повинні розвиватися одночасно з розвитком індустріалізації.

У цьому ж році Микола Єгорович опублікував рецензію на три томну працю П. Христюка «Нариси історії класової боротьби та соціалізму» (т. I, вид. 2-е, 1926, 210 с.; т. II, вид. 2-е, 1927, 292 с.; т. III, вид. 1-е, 1925, 275 с.)⁴.

Автор рецензії зазначив, що П. Христюк замість аналізу виробничих відносин, тобто відносин людей у процесі спільної праці, поклав в основу форму обміну, не спромігся розкрити періодизацію історичного процесу за соціально-економічними формаціями через те, що всі класові суспільства з грошовим обміном вважав ідентичними.

З історико-партійної тематики Редін опублікував 1928 р. статтю «Паростки соціалізму на селі»⁵, присвячену рішенням XV з'їзду ВКП(б). В ній показано дальший наступ на капіталістичні елементи в сільському господарстві, дається цікавий цифровий матеріал про зростання колективних господарств у країні, розвиток машинно-тракторних станцій, стан кооперативної роботи. Але прикро, що автор навіть не згадав про виникнення й діяльність радгоспів.

Значний науковий інтерес становить історіографічна праця Редіна в журналі «Літопис революції», в якій дано огляд літератури з питань історії робітничого руху за період від кріпацтва до 1917 р. включно⁶.

М. Є. Редін цілком слушно зауважував, що тема робітничого руху на Україні до Жовтневої соціалістичної революції не привертала спеціальної уваги дослідників української історії, а праці, що подекуди з'являлися, написані були з буржуазно-націоналістичних позицій. Саме тому з історії України викреслювалася історія її пролетаріату та інтернаціональне значення його революційних виступів. Автор відзначав нерівномірність розробки різних періодів цієї складної й багатогранної теми, робив спробу дати певну періодизацію робітничого руху на Україні. Проаналізувавши праці з даної проблеми, він зробив вірний висновок, що дослідження цілого комплексу питань історії робітничого руху на Україні не вийшло ще з стадії попереднього збирання матеріалів, вивчення й узагальнення яких ще попереду.

Але не можна погодитися з помилковим твердженням М. Є. Редіна

² «Путь просвещения», 1922, № 3, стор. 247—249; № 4, стор. 242—243; № 6, стор. 221—223; 1924, № 2, стор. 192—193.

³ «Більшовик України», 1927, № 5, стор. 55—67.

⁴ «Більшовик України», 1927, № 14, стор. 72—78.

⁵ «Більшовик України», 1928, № 2, стор. 9—26.

⁶ М. Редін. Огляд літератури з історії робітничого руху на Україні.— «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 279—289; № 3, стор. 289—303.

про те, що на той час були вже докладно вивчені селянські рухи на Україні.

Діяльність М. Є. Редіна як історіографа характеризує і його розгорнута рецензія на два істпартівських збірники, присвячені історії пролетарської революції на Україні⁷. Рецензент відзначив їх величезну цінність як першоджерел, оскільки в них надруковано спогади безпосередніх учасників подій та архівні документи. Історик високо оцінює величезну корисну роботу місцевих істпартвідділів по збиранню й упорядкуванню матеріалів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Спільним недоліком збірників історіограф вважав відсутність навіть згадок про специфічні риси і особливості підготовки пролетарських мас України до Жовтневої соціалістичної революції, поверхове висвітлення саме цього процесу, як загальноросійського.

Тема боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні все більше привертала увагу М. Є. Редіна і стала однією з провідних в його наукових дослідженнях. Так, у 1928 р. на сторінках «Літопису революції» він виступав з великою статтею про страйки залізничників України в 1918 р. Вона починається ґрунтовним історіографічним вступом, в якому автор аналізує літературу про всеукраїнський залізничний страйк, дає детальну характеристику архівних матеріалів з теми, спрямовує увагу дослідників на з'ясування проблеми: залізничні страйки як важливий крок на шляху до відновлення й зміцнення Радянської влади на Україні в 1918 р. Розробляючи проблему страйку, він на основі нових архівних документів переглядає раніше висловлені ним положення й поглиблює їх⁸.

Період, коли працював М. Є. Редін, був часом гарячих дискусій серед радянських істориків. І це природно: йшов процес боротьби старої генерації істориків, серед яких не всі стали на марксистські позиції, з молодими кадрами істориків-марксистів. На першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів, що відбулася в Москві в грудні 1928 — січні 1929 рр., однією з провідних проблем, що обговорювалися, була проблема російського імперіалізму. М. Є. Редін був активним учасником цієї конференції, брав участь у дискусії з приводу доповіді Н. Н. Ванага про характер російського імперіалізму⁹. Він висловився проти зловживання кількісними підрахунками питомої ваги чужоземних капіталів у різних галузях народного господарства Росії, а також наголосив на пруському типі розвитку капіталізму в російському сільському господарстві¹⁰. Це положення історик широко розгорнув у монографічному дослідженні, присвяченому розробці лєнінської теоретичної спадщини про два типи розвитку капіталізму в сільському господарстві¹¹.

Ця праця, написана в історико-економічному аспекті, становила актуальне й корисне наукове дослідження, бо правильне розуміння цієї проблеми мало не лише історичне, а й політичне значення.

Поряд з позитивними сторонами, книга має ряд істотних недоліків.

⁷ Н. Редін. Октябрьские сборники. «1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний», Харьков, 1927, 381 с.; Октябрь на Одессине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября, Одесса, 1927, 492 с.; «Літопис революції», 1928, № 1, стор. 297—320.

⁸ М. Редін. До історії всеукраїнського залізничного страйку 1918 р.—«Літопис революції», 1928, № 5, стор. 168—193; № 6, стор. 25—60; М. Редін. Всеукраїнський страйк залізничників 1918 р., Харків, 1929; М. Редін. Чотири документи епохи скоропадщини.—«Літопис революції», 1930, № 1, стор. 242—264.

⁹ Про це мова йде у кн. К. Н. Тарновский. Советская историография российского империализма, М., 1964, стор. 33—44.

¹⁰ Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов, изд. 2, т. I, М., 1930, стор. 346—348.

¹¹ М. Редін. Ленінове вчення про два типи розвитку капіталізму в сільському господарстві. Проти економічної платформи яворщини, Харків, 1930.

Так, наприклад, з поля зору автора майже зовсім випало важливе питання про наявність у суспільстві кожної соціально-економічної формації двох основних антагоністичних класів. Автор допустив грубу помилку, твердячи, ніби В. І. Ленін до революції 1905 р. спеціально не виділяв аграрного питання, як одного з основних питань російської дійсності.

1929 р. був для історика одним з самих плодотворних. Він виступив з цікавими методологічними й історіографічними працями, критичними статтями та оглядами, присвяченими різним питанням вітчизняної історії. Певною частиною його великого дослідження історії робітничого класу став критичний огляд праці М. Балабанова «Нариси з історії робітничого руху на Україні» (Харків, 1928 р.)¹². На думку М. Є. Редіна, праця М. Балабанова мала важливе значення. У своїй рецензії автор висловив про неї ряд критичних зауважень, думки з приводу методології й методу написання історії робітничого руху на Україні.

Цього ж року Микола Єгорович у співавторстві з проф. В. І. Веретенніковим закінчив ще одне дослідження історіографічного характеру — огляд праць з історії Росії, написаних науковцями країни за десятиріччя після Жовтня (1917—1927 рр.)¹³. Увагу М. Є. Редіна привернули саме праці, присвячені історії Росії другої половини XIX ст. Він визначав три етапи в дослідженні цієї проблеми і вважав, що більш плодотворним був період, що почався з 1922—1923 рр., коли з теми з'явилися праці М. М. Покровського, М. М. Попова, М. Балабанова та ін. Великого значення надавав Редін і мемуарній літературі, яка у великій кількості друкувалася після революції й мала певне наукове значення. Огляд Редіна — це визначення тих шляхів, якими йшли науковці в дослідженні даного періоду. Особливо автор наголосив на необхідності написання історії народів СРСР силами науковців всіх союзних республік, на потребі створити єдиний організаційний центр для цієї роботи.

1929 р. датована рецензія Редіна на твір М. М. Покровського — «Октябрьская революция. Сборник статей 1917—1927 гг.»¹⁴ Молодий дослідник з великою повагою ставився до наукової діяльності визначного історика, високо оцінював його праці. Творчий доробок М. М. Покровського з питань розвитку зовнішньої і внутрішньої політики російського самодержавства зацікавив Редіна і він написав велику статтю про значення праць М. М. Покровського в дослідженні історії колоніальної і зовнішньої політики царської Росії¹⁵.

Працюючи над темою про боротьбу за Радянську владу на Україні, Редін цікавився і таким її аспектом, як боротьба ворожих робітничому класові сил під час денікінщини за вплив на пролетарські маси. У статті про існування і діяльність створеної з ініціативи ворожих пролетарським силам організації під проводом інженера К. Кірсти¹⁶, він спростував жалюгідні спроби опортуністів змалювати кірстовщину, як продукт настроїв, що склалися серед робітників внаслідок здійснення керівної ро-

¹² М. Редін. До методології історії пролетаріату України.— «Літопис революції», 1929, № 2, стор. 265—272.

¹³ В. І. Веретенніков, М. Є. Редін. Праці з історії Росії та України за 1917—1927 роки. Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917—1927). Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917—1927 роки. Склала бібліографічна комісія науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Дм. Багалія в Харкові, р. 1929, Харків, 1930, стор. 34—39.

¹⁴ Н. Редін. В борьбе за ленинскую историю Октября.— «Літопис революції», 1929, № 5—6, стор. 344—350.

¹⁵ Н. Редін. М. Н. Покровский как историк колониальной и внешней политики самодержавия.— «Историк-марксист», 1932, № 3 (25), стор. 37—59.

¹⁶ М. Редін. Легенда про кірстовщину.— «Літопис революції», 1931, № 1—2, стор. 19—66.

лі правлячої Комуністичної партії. На численних прикладах і фактах він довів, що ця контрреволюційна організація не мала ніякого успіху серед робітників, проіснувала тільки 7 днів. Автор обґрунтовує необхідність вивчати історію робітничого класу України періоду громадянської війни.

Багато сил віддавав М. Є. Редін вихованню партійно-господарського активу та майбутніх викладачів історії в Комуністичному університеті ім. Артема та у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), був агітатором, виступав з доповідями перед робітничою і студентською аудиторією.

Беручи участь в обговоренні питань про нові форми й методи викладання історичних дисциплін в нашій країні, Микола Єгорович виступав з статтями, в яких висловлював свої думки щодо складання нових програм і підручників з історії, підготовки кадрів істориків-марксистів¹⁷. У дискусії на сторінках союзної періодики з приводу викладання історичних дисциплін у вузах країни він порушив питання про викладання курсу суспільствознавства, наголошуючи на ретельному вивченні кожної соціально-економічної формації.

Першою спробою дати марксистський курс історії України був вихід у світ у 1932 р. «Історії України» (том I, Передкапіталістична доба). Загалом ця праця хибувала на ряд істотних недоліків головним чином, методичного та методологічного характеру. Одним з її авторів був і М. Є. Редін, який написав перший розділ «Початки класового суспільства та складання феодалістичних відносин». У висвітленні історії Київської Русі він допустив помилки, суть яких зводилася до неправильного розуміння ним її соціально-економічного устрою. Але поряд з цим, він висловив правильне твердження про те, що Київська Русь була однією з перших східно-слов'янських державних організацій. Тобто тут М. Є. Редін в оцінці Київської Русі майже наближався до сучасного тлумачення історичного значення цього періоду вітчизняної історії.

М. Є. Редін взяв участь у написанні проекту програми історії України, що був виданий у 1934 р. Інститутом історії ВУАМЛІН і НКО УРСР. Проект був складений на основі постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР і ЦК КП(б)У про викладання громадянської історії в школі. Завданням запропонованого курсу історії України було вивчення історичного процесу України в історико-хронологічній послідовності. В основу проекту програми автори прагнули покласти спільність історичного процесу України й Росії, єдність боротьби трудящих України і народів Росії проти експлуататорських класів, за перемогу пролетарської революції¹⁸. Програма ця не була позбавлена істотних недоліків, наявність яких переважно пояснюється рівнем розвитку наукових знань з історії в той час.

За редакцією М. Є. Редіна вийшло близько 10 видань; його лекції з історії феодалізму в Західній та Східній Європі видано окремими брошурами.

За плідотворну науково-педагогічну діяльність М. Є. Редіну було присвоєно вчене звання професора. У 1928 р. він вступив до лав Комуністичної партії. Микола Єгорович в 1928—1934 рр. очолював кафедру

¹⁷ Н. Редін. К вопросу о преподавании «истории развития общественных форм». — «Историк-марксист», 1927, т. 6, стор. 202—205; його ж. За більшовицький поворот у викладанні історії. — «Більшовик України», 1931, № 11, стор. 66—94.

¹⁸ Скубицький Т. Т., Редін М. Г., Шерман Г. М. Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів, за редакцією Скубицького. НКО допущено до вжитку на історичних факультетах держ. ун-тів та педінститутів, К., 1934, 64 с. (В деяких друкованих і архівних матеріалах, а також у спогадах тих, хто знав М. Є. Редіна, помилково величають його по-батькові як Григорович або Георгійович).

історії СРСР Харківського ІНО, а також Харківського університету. Останні три роки свого життя провів у місті Алма-Аті. Помер у 1938 р. у селищі Ягідному, в 80 км від Магадана.

Праці з історії Миколи Єгоровича Редіна мають певне наукове значення: вони лишили помітний слід у розвитку української радянської історіографії 20-х — на початку 30-х років.

С. І. КОМАРНИЦЬКИЙ

В. І. ЧАПАЄВ НА БУКОВИНІ

Серед народів Радянського Союзу широко відоме ім'я легендарного героя громадянської війни В. І. Чапаєва. Але, мабуть, не всі знають,

що Чапаєв перебував деякий час на Буковині.

У період першої світової війни Буковина й Галичина були стратегічно важливим театром воєнних дій російської армії. Саме тут і зароджувалось військово мистецтво майбутнього полководця. У 1915—1916 рр. Василь Іванович служив у першій роті першого батальйону 326-го піхотного Белгородського полку 82-ї піхотної дивізії¹. Полк у 1915 р. вів запеклі бої на Тернопільщині, а наприкінці лютого 1916 р. був кинутий у фланговий прорив оборони австрійської армії на Буковині. З жорстокими боями він просувався по селах Звенячин, Ржавинці, Юрківці, Малинці, Колінківці, Топорівці, Садгора, форсував р. Прут. У Карпатах полк проходив через Вижниці, Яблуниці і Усть-Путилі (Чернівецької області), Кути (Івано-Франківської області).

У Центральному державному воєнно-історичному архіві СРСР зберігаються документи про відзнаки В. І. Чапаєва у цих операціях. Так, у наказі № 44 по 326-му полку значиться: «...за бої 5—8 травня 1915 р. на річці Прут унтер-офіцер Василь Іванович Чапаєв нагороджується георгіївською медаллю 4-го ступеня за № 140150...». З червня 1916 р. наказом по Белгородському полку за № 169 старшому унтер-офіцеру 1-ї роти Чапаєву за відмінну поведінку й тверде знання службових обов'язків було присвоєно звання фельдфебеля².

В складі своєї частини Василь Іванович 5 червня 1916 р. прибув у Чернівці. Зараз у краєзнавчому музеї експонується фотокопія списку воїнів російської армії (накази по XI армійському корпусу від 23 і 25 жовтня 1916 р.), нагороджених орденами й медалями за мужність і хоробрість під час воєнних дій 14, 15, 16 червня, 14, 15 і 21 липня 1916 р. Серед них — перше за списком прізвище В. І. Чапаєва, якого за виявлену мужність у боях 14—16 червня у містечку Кути відзначили георгіївським хрестом II ступеня.

В одному з боїв на Буковині (на території нинішнього Путильського району) в серпні 1916 р. В. І. Чапаєва було поранено. Лютнева революція 1917 р. застала його в Саратові в госпіталі, де він лікувався після поранення. Однак залишатися осторонь великих подій Василь Іванович не міг. У місті Ніколаєвську (нині Пугачов Саратовської області) у вересні 1917 р. він вступив в ряди Комуністичної партії.

Про бойовий шлях В. І. Чапаєва, його участь у боротьбі за перемогу Жовтневої революції і утвердження Радянської влади відомо з історичної літератури.

¹ Центральний державний воєнно-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2935, оп. 1, спр. 210, арк. 58; Чернівецький краєзнавчий музей, фонди, інв. 12520—VII—7816/1—2.

² Там же, спр. 202, арк. 6.

Радянський народ пам'ятає безстрашного, відважного героя. Його ім'я з любов'ю згадують і на Буковині. Літні люди розповідають молоді про його подвиги. Образ Чапаєва запаливав на боротьбу хотинських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

В січні—лютому 1944 р. на території Сокирянського району діяв партизанський загін ім. Чапаєва під командуванням І. К. Примака, який пройшов славний бойовий шлях від Київщини до Карпат, завдаючи фашистам відчутних ударів.

Зі спогадами про свого командира часто виступає колишній чапаєвець, нині пенсіонер І. М. Скрипников, що живе в Сокирянах Чернівецької області. Ім'ям героя на Буковині названо чотири колгоспи, десятки вулиць в містах і селах краю. А у Колінківцях на Хотинщині і Котелевому Новоселицького району споруджено пам'ятники В. І. Чапаєву.

Легендарний герой громадянської війни живе в серцях буковинців, його слава лине й понині від Карпат до Уралу.

П. Я. НОМЕРОВСЬКИЙ
СТОРІНКА БОРЬОБИ МОЛОДІ
КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
ЗА СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Робітничий клас капіталістичних країн у гострій класовій боротьбі здобув для себе ряд прав. Проте багато з них не поширюються на молодь. Зокрема, праця молодих робітників на 25—50% оплачується

нижче, ніж дорослих, хоча вони й виконують рівну за обсягом роботу і мають однакову кваліфікацію. Серед молоді (від 15 до 25 років) також значний процент безробітних, наприклад, у Канаді він удвоє вищий, ніж серед робітників 25—34-річного віку¹. Подібна ж картина спостерігається і в США, де питома вага безробітної молоді зросла з 34% (1950 р.) до 44% (1965 р.) від загальної кількості безробітних². В особливо скрутному становищі перебуває та частина молоді, яка, закінчивши середню школу, не має професії. Це стає значною перешкодою під час влаштування на роботу.

Дискримінація в оплаті праці та в праві влаштування на роботу, насамперед, стосується молодих жінок. В Англії вони одержують за рівний обсяг виконаної роботи лише 50% від зарплати чоловіків. Вони також не мають рівних можливостей здобути професійно-технічну підготовку. Обмеження робітниць досягли таких розмірів, що цим питанням навіть зацікавився Конгрес тред-юніонів (1962 р.), який у спеціальній хартії «Про робітниць» проголошував рівну оплату з чоловіками відповідно до виконаної роботи, можливість зростання фахового рівня, право на професійне навчання у певних галузях промисловості, піклування про охорону здоров'я тощо. В 1964 р. лейбористські керівники обіцяли трудящим, в разі перемоги на парламентських виборах, провести цю хартію в життя. Але після виборів вони забули про своє слово³.

У країнах капіталу потребує вирішення також питання освіти. Адже в наш час стало справжнім парадоксом те, що у високорозвинутих країнах Заходу налічуються десятки мільйонів дітей, які не мають елементарної освіти. В США, наприклад, незважаючи на офіційно проголошену обов'язкову 12-річну освіту, налічується 23 млн. чол., яким за 18 років,

¹ «Молодой коммунист», 1967, № 4, стор. 96, 97.

² Manpower report of the president. March, 1966, Washington, 1966, стор. 7.

³ «Проблемы мира и социализма», 1967, № 2, стор. 81.

що не закінчили й 8 класів. До того ж, школам найбагатшої капіталістичної країни для нормального функціонування потрібно на $\frac{1}{3}$ вчителів більше, ніж вони мають. У країні також не вистачає 140 тис. шкільних аудиторій⁴. Висока плата за навчання у вищих учбових закладах капіталістичних країн стає нездоланною перешкодою для мільйонів трудящих. Тому там в університетах навчаються переважно діти заможних, а вихідці з робітничих сімей становлять незначний процент.

Ідеологи буржуазії докладають усіх зусиль до того, щоб відвернути увагу молоді капіталістичних країн від політики, від боротьби за свої права. Для морального й фізичного розбещення молоді вони не гребують ніякими засобами. Майже цілодобово з екранів телевізорів та кінотеатрів не сходять різні кінобойовики, які пропагують американський спосіб життя — насильство, вбивство, грабіжництво, секс тощо. Не в усіх країнах капіталу належним чином ведеться боротьба з наркоманією. Так, лише в одному штаті Нью-Йорк з офіційно зареєстрованих 20 тис. наркоманів третина припадає на молодь⁵. Всіляко заохочується також втягнення її у тенета релігії.

Ніби підсумовуючи прояв глибокої кризи буржуазної моралі, особливо серед молоді, видавець американського журналу «31С Уік» — Уільям Ніколе писав: «Люди занепокоєні тим, що якимось чином під тиском нових соціальних і економічних сил наша стара мораль зазнає краху. Докази цього ви знаходите кожного дня в повідомленнях газет про зростання кількості злочинців, поширення дитячої злочинності, алкоголізму, наркоманії і психічних захворювань. Це підтверджується і нашими поспішними пошуками національної мети, чогось такого, що могло б оживити наше життя»⁶.

Але «мовчазне покоління», як нещодавно буржуазна преса називала молодь свого суспільства, дедалі активніше включається в політичну боротьбу. Воно протестує проти існуючого суспільного ладу, реакційної політики своїх урядів, солідаризується з прогресивними рухами. Так, наприклад, у 1963 р., коли спалахнули бурхливі демонстрації негрів у Бірмінгемі, їх підтримала американська молодь⁷. Серед неї поширюються пісні протесту проти дискримінації негрів, сотні юнаків і дівчат під час відпусток їдуть на південь і організують «школи свободи», де навчають негритянських дітей грамоті. Перед виборами вони реєструють доросле негритянське населення, щоб занести до списків виборців. Сотні американських юнаків, протестуючи проти несправедливої війни у В'єтнамі, прилюдно спалюють призовні свідоцтва. Багато з них тікають від призову до американської армії на територію Канади. Висловлюючи занепокоєння таким ставленням американської молоді до війни у В'єтнамі, американський президент Л. Джонсон якось сказав: «Мені хотілося б, щоб молодь Америки виявила такий же ентузіазм в зв'язку з війною, як молодь Німеччини робила це під час війни Гітлера». Так він дуже виразно схарактеризував війну, яку ведуть США проти в'єтнамського народу, провівши паралель між сучасною Америкою і гітлерівською Німеччиною. Активну участь у боротьбі проти війни у В'єтнамі бере молодь Англії, Італії і Франції. Крім того, англійська молодь виступає за ліквідацію політики апартеїду в ПАР і Родезії. Бельгійська молодь протестує проти розміщення в країні штаб-квартири НАТО.

Стривожені такими діями молоді, ідеологи буржуазії докладають максимум зусиль, щоб переконати її у перевагах «вільного світу». З цією метою в школах і вузах США запроваджено спеціальні «курси

⁴ С. Рухович. Мораль бізнеса, М., 1966, стор. 9.

⁵ «За рубежом», 1963, № 37, стор. 24.

⁶ «Молодой коммунист», 1967, № 4, стор. 100.

⁷ «Литературная газета», 9 травня 1967 р.

антикомунізму»⁸. Щоб зміцнити американський патріотизм, повсюдно створюються воєнізовані організації школярів і студентів. Преса, радіо, телебачення і кіно широко висвітлюють «героїзм» якні в джунглях В'єтнаму і т. ін.

Нині значною частиною молоді капіталістичних країн дедалі більше оволодівають ідеї марксизму-ленінізму. У багатьох країнах (Англія, Франція, Італія тощо) вона навіть створила свої молодіжні комуністичні організації, яким всебічну підтримку подає також несоюзна молодь. Останнім часом буржуазна преса з тривогою відзначає, що в країнах капіталу проходить омолодження складу компартій. Взагалі опитування, проведене буржуазною газетою «Фігаро», показало, що молодь Франції вважає КПФ найсправедливішою партією.

Велику заінтересованість ідеями комунізму виявляє і молодь США, багато кращих представників якої вступило в Компартію. Її керівники часто зустрічаються з студентською молоддю країни на її запрошення і викладають основні моменти політичної лінії партії. Характеризуючи молодь, яка поповнила ряди компартії США, її Генеральний секретар Гес Холл відзначав: «Незважаючи на молодість (багатьом з них немає й 23 років), вони дуже досвідчені. Були в тюрмах, керували масовою боротьбою. Молодь завжди швидко зростає в політичному відношенні, коли бере участь у боротьбі. Ми впевнені, що це невід'ємна частина партії, нашого народу»⁹.

Про піклування компартій за долю молодого покоління свідчить те, що боротьба за його права і належне місце в суспільстві посідає значне місце в їх політичній діяльності. Так, Французька компартія, висуваючи свою передвиборну програму на обговорення трудящих, закликала запровадити в країні загальне обов'язкове навчання, організувати професіональне навчання молоді незалежно від статі, встановити світський характер школи тощо. Комуністична партія Канади веде широку боротьбу за право молоді на працю, медичне обслуговування, збільшення тривалості відпустки і т. д.

Викриваючи реакційну ідейку буржуазних писак про духовну «кризу» сучасної молоді, Л. І. Брежнєв у виступі на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій відзначав, що юнаки і дівчата активно борються проти імперіалістичних війн, проти мілітаризації буржуазного суспільства, проти спроб буржуазії урізати демократичні права трудящих¹⁰.

І немає ніякого сумніву, що молоде покоління країн, де ще панує капітал і несправедливі суспільні відносини між людьми, братиме активну участь у прогресивному перетворенні своїх країн, у боротьбі за встановлення соціальної справедливості і гуманних стосунків між людьми.

⁸ «Правда», 17 березня 1969 р.

⁹ «Молодой коммунист», 1967, № 4, стор. 103.

¹⁰ «Правда», 8 червня 1969 р.

Повертаячись до надрукованого

ПРОБЛЕМА ВЛАДИ В ТЕОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ КЛАСОВИХ СУСПІЛЬСТВ

Стаття В. В. Лапіна «Про шляхи становлення класових суспільств»¹ порушує ряд принципових питань методології та методу дослідження складних проблем історичного процесу. Незважаючи на неточність деяких його тверджень, пошуки автора — крок вперед у праці радянських дослідників. В. В. Лапін обмежує свої наукові інтереси стародавнім світом, проте питання генезису класових суспільств це питання і сучасності, бо ще сьогодні відбувається перехід частини населення земної кулі від родоплеменних відносин до класового суспільства. К. Іванов підрахував, що у 80 країнах і островних колоніальних володіннях з населенням в 120 млн. чол. переважають родоплеменні відносини². Інший дослідник вважає, що на цьому ступені розвитку перебуває приблизно 6—10% населення земної кулі, тобто 250—350 млн. людей³. Отже, питання генезису класових суспільств має актуальне значення не тільки для історико-теоретичного дослідження, але й для сучасної політики.

Значний інтерес викликають спроби автора дати класифікацію матеріальних і соціальних умов виникнення класового суспільства. Він звертає увагу дослідників на необхідність розглянути в усій сукупності такі передумови виникнення класових суспільств як роль знарядь праці, фізико-географічні умови, виникнення суспільного поділу праці, умови для виникнення обміну продуктами суспільного виробництва, густоту народонаселення, форми общинної власності, етнічний, расовий фактор. Не всі вони мають однакове значення для процесу становлення класових суспільств, проте намагання обмежити дослідження лише деякими з них позбавляє можливості глибоко й всебічно вивчати складний процес історичного прогресу. Автор статті не дає підстави зробити висновок, що він знайшов чи врахував всі передумови. Тут ще непочатий край роботи для багатьох дослідників і не тільки істориків, але й фахівців суміжних галузей знання.

До 7 матеріальних і соціальних умов виникнення класового суспільства, перелічених В. В. Лапіним, необхідно додати ще таку передумову як процес розвитку влади.

Влада це суспільні відносини, які існують і в базисі і в надбудові. Вона потрібна перш за все для суспільного виробництва — джерела існування людства. Щоб здійснювати спільну працю, необхідна влада не тільки над людьми, але й людей над природою. Праця — є «насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоїть як сила природи»⁴. Ось чому суспільні відносини влади зароджуються з виникненням праці. Суспільство, як довів К. Маркс, — «продукт взаємодіяння людей»⁵. З виникненням первісного суспільства виникають первісні суспільні відносини влади. Її економічною основою є спільна власність.

Сама власність виступає в усіх формаціях як економічна влада. Розглядаючи економічну владу буржуазії, К. Маркс писав: «Власність, в усякому разі, теж являє собою свого рода владу. Економісти, наприклад, називають капітал «владою над чужою працею».

«Отже, перед нами два види влади: з одного боку — влада власності, тобто власників, а з другого боку — політична влада — влада державна»⁶. Так само Маркс розглядає власність, коли аналізує феодальний спосіб виробництва: «відношення власності повинне в той же час виступати як безпосереднє відношення панування і поневолення...»⁷. Власність, таким чином, виступає одночасно і як певна форма відносин привласнення і як суспільні відносини економічної влади. І перше і друге — явища базисні, а право власності — явище надбудовне, як і державна влада над економікою.

¹ УІЖ. 1969, № 8, стор. 34—45.

² «Международная жизнь», 1964, № 12, стор. 18.

³ И. Л. Андреев. Община и социальные процессы в освобождающейся Африке. — «Вопросы философии», 1965, № 8, стор. 57.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 387.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 287.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, частина II, стор. 325.

Економічна влада — це явище, «що торкається найглибших основ повсякденного людського життя...»⁸. Вона виникає задовго до держави, державної чи іншої політичної влади, як компонент виробничих відносин. Оскільки в первісному ладі, в родоплеменних союзах панує спільна власність, там існує колективна економічна влада.

Не можна всебічно вивчити процес розвитку людського суспільства, окремих соціально-економічних формацій, переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, не досліджуючи процес розвитку і зміни суспільних відносин влади, і в першу чергу економічної влади.

Влада, по-перше, це суспільні відносини базису і надбудови. По-друге — це відносини між об'єктом і суб'єктом, детерміновані матеріальними умовами життя суспільства. Третє, що характеризує владу в усякому суспільстві — це примусовість. В. І. Ленін писав: «...примусова влада є у всякому людському співжитті, і в родовому устрої, і в сім'ї, але держави тут не було... ознака держави — наявність особливого класу осіб, в руках якого зосереджується влада. Громаду, в якій «організацією порядку» завідували б по черзі всі члени її, ніхто, розуміється, не міг би назвати державою»⁹. Примусовість — це не тільки метод, але й об'єктивна властивість усякої влади.

До важливіших властивостей влади належить також авторитет. Коли влада втрачає авторитет, вона опиняється в кризовому стані і себе вичерпує. «Був час, — говорив В. І. Ленін, — коли держави не було», коли саме суспільство, дисципліна, розпорядок праці трималися «силою звички, традицій, авторитетом або пошаною, якою користувалися старійшини роду або жінки...»¹⁰.

Отже, оскільки економічна влада виступає в процесі здійснення привласнення, тобто власності, не можна обминати владу, як одну з матеріальних і соціальних передумов розвитку класового суспільства. Коли розглядається процес виникнення класового суспільства, йдеться не тільки про виникнення перших антагоністичних суспільств, заснованих на приватній власності, але й про соціалістичне суспільство, яке теж є класовим, проте не антагоністичним. Адже ж відомо, що частина населення СРСР перейшла до соціалістичного ладу, як до першого в історії свого життя класового суспільства, прямо від родоплеменних відносин.

Друге питання, яке привертає до себе увагу, це перехід від первісного ладу до рабовласницького. В. В. Лапін помиляється, коли твердить, що нібито рабовласницький спосіб виробництва не є продуктом «внутрішнього спонтанного розвитку суспільства і не може бути введений з нього» (стор. 45). І не можна погодитися з тим, що рабовласницької формації нібито не було. Правильно підкреслюючи, що «логічний метод дослідження набуває особливої уваги» (стор. 35), автор не додержується послідовності у використанні цього методу.

Для обґрунтування своїх позицій В. В. Лапін звертає увагу на те, що рабовласницький спосіб добуття матеріальних благ існував й існує в різні часи, в різних формаціях — в докласовій, феодальній, в буржуазній. Він наводить слова К. Маркса: «Рабство є така сама економічна категорія, як і всяка інша... воно завжди входило в число суспільних інститутів різних народів. Сучасні народи зуміли лише замаскувати рабство в своїх власних країнах, а у Новому Світі запровадили його без усякого маскування»¹¹. Ці твердження не можуть бути підставою, щоб заперечувати існування рабовласницької формації. По-перше, Маркс тут розглядає рабство як тільки економічну категорію, подібну до інших («як і всяка інша»), а не як формацію. Класики марксизму-ленізму ніколи не заперечували існування рабовласницької формації, але поруч з цим вони розглядали рабство, рабовласницький спосіб виробництва як таке явище, що фактично існувало в різних формаціях. Теж саме стосується інших категорій. Відомо, що капіталістичне виробництво це товарне виробництво. Проте товарне виробництво існувало і в докапіталістичних формаціях, воно існує і в соціалістичному суспільстві. Як і інші категорії, економічна категорія «товарне виробництво» притаманна різним формаціям. Чи можна на цій підставі відкидати існування буржуазної соціально-економічної формації? — Ні!

В. В. Лапін далі пише: «Слід згадати, що раб не зв'язаний з виробництвом через власність». І намагається обґрунтувати це твердження тим, що раб «сам власність» і ніби «не є носієм виробничих відносин» (стор. 41). З цим погодитися не можна. Хто перетворив виробника в раба, у власність рабовласника? Володар — рабовласник. Що дало йому можливість це зробити? Власність на засоби і знаряддя виробництва, його економічна влада. Вислів, що раб «сам власність» логічно є визнанням, що між рабом і рабовласником існують певні економічні відносини. Адже ж сама власність є економічним відношенням в різних формаціях. Робітник, який продає свою робочу силу буржуа, вільний перейти від одного буржуа до іншого,

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 364.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 381.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 422.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 131—132.

але він змушений продавати її класу капіталістів. Інакше він не зможе існувати. І це викликано не тільки економічним становищем робітника, але й позаекономічним примусом.

Капіталістичне рабство відрізняється від рабства рабовласницького способу виробництва. На це звертає увагу К. Маркс у вищенаведених рядках. Але який логічний висновок з цього? Хіба він дає підставу відкидати наявність рабовласницької формації? Аж ніяк! На доказ своїх тверджень В. В. Лапін пише, що «клас рабовласників формується в межах одного суспільства, а клас рабів — у межах іншого», і далі: «Первісна організація не несе в собі елементів рабовласницьких відносин», «ніякого внутрішнього зв'язку» між цими відносинами і рабовласницькими відносинами «немає» (стор. 45). Але це не так. Раби були вже в первісному суспільстві. Хто був їх володарем, їх владарем? Родоплемінна організація. Тут не було і не могло ще бути приватного рабовласника, але елементи рабовласницьких відносин були, і вже зароджувалась приватна власність. Це ґрунтовно довів Ф. Енгельс в «Анти-Дюрингі». Хто перш за все може скористатися можливостями приватної власності? Хто перш за все може самого раба перетворити в умовах колективної власності племінної організації в приватну власність? Той, хто виконує функції влади, хто може зловживати своїм статусом керівника для того, щоб перетворити спільну владу у владу особисту.

З зародженням приватної власності зароджується клас експлуаторів, який перетворює «...керівництво суспільством в експлуатацію мас...»¹². Це твердження Ф. Енгельса є науково обґрунтованим висновком з глибокого аналізу історії розвитку людського суспільства.

І в класовому суспільстві відбуваються значні зміни в суспільних відносинах влади. Як відомо, влада жінки змінюється владою чоловіка; матріархат — патріархатом. Чоловік встановлює свою деспотичну владу. Це одна з перших форм нерівноправ'я в історії людства.

Перетворюючи керівництво суспільством в експлуатацію мас, панівний клас формує спеціальний прошарок людей, які здійснюють його волю. У своїх класових інтересах панівна верхівка бере на себе місію говорити й діяти від імені всього суспільства і відчужує владу. Першою класовою владою, як правило, була рабовласницька влада, а її знаряддям — рабовласницька держава. К. Маркс зазначав: «Держава була офіційним представником усього суспільства, його зосередженням у видимій корпорації, але вона була такою лише остільки, оскільки вона була державою того класу, який для своєї епохи один представляв усе суспільство: в стародавні часи вона була державою рабовласників — громадян держави, в середні віки — феодалного дворянства, в наш час — буржуазії. Коли вже держава нарешті стає дійсно представником усього суспільства, тоді вона сама себе робить зайвою»¹³.

Держава — це продукт історичного розвитку суспільства на такому ступені, коли воно заплуталось в своїх внутрішніх суперечностях внаслідок розвитку приватної власності і розколу на антагоністичні класи. Виникнення приватної власності свідчить про те, що одна частина суспільства, його меншість грабує переважну більшість населення, привласнюючи собі наслідки праці трударів. В. І. Ленін підкреслював: «Приватна власність — це грабіж, і держава, основана на приватній власності, є держава хижаків, які воюють для дільби здобичі»¹⁴.

Класики марксизму-ленінізму розглядали рабовласництво як першу класову соціально-економічну формацію, що прийшла на зміну первісного ладу. Треба не відкидати реальну наявність рабовласницької формації в історії людства, як це робить В. В. Лапін, а глибоко вивчати ті суперечності в процесі виникнення першої класової формації, які зовні парадоксальні.

Не можна також погодитись з твердженням, що боротьба між рабами і рабовласниками нібито не була «джерелом внутрішнього розвитку» рабовласницької формації і переходу до феодалізму. Саме така боротьба була однією з передумов переходу від рабовласницького ладу до феодального. Боротьба рабів не зводилась лише до повстань. Складовою частиною боротьби рабів проти гнобителів об'єктивно була байдужість до праці. Останнє обумовлювало низьку продуктивність господарства, гальмувало процес розвитку суспільства і вимагало переходу від застосування праці рабів до праці кріпака.

Бажано, щоб журнал продовжив обговорення статті В. В. Лапіна, залучаючи до виступів економістів, етнографів, юристів та інших фахівців суміжних галузей науки. Питання генезису класових суспільств настільки складне і багатогранне, що для глибокого й всебічного вивчення його потрібні колективні зусилля багатьох науковців.

І. Л. БОЛЯСНИЙ

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 277.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 275—276.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 286.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. О. ОВСЯНИЦЬКИЙ

Діяльність парторганізацій України по добору, розстановці і вихованню колгоспних кадрів у роки третьої п'ятирічки

Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, од. зб. 540, 603, 635, 641; ф. 1, оп. 63, од. зб. 140, 398, 439, 444, 484, 490, 648, 654), Кіровоградського (ф. 429, оп. 1, од. зб. 993); Полтавського (ф. 15, оп. 1, од. зб. 3); Сумського (ф. 4, оп. 42, од. зб. 27, 29, 47, 53; ф. 25, оп. 1, од. зб. 66), Харківського (ф. 2, оп. 1, од. зб. 267, 305) обкомів КП України, нариси історії Київської, Волинської, Запорізької обласних партійних організацій, періодичну літературу.

Щоб виконати завдання третьої народногосподарської п'ятирічки необхідно було поліпшити підготовку спеціалістів, підвищити їх кваліфікацію і політичний рівень. XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) підбив підсумки партійної роботи по вихованню і розподілу кадрів, назвав правильний добір їх основним організаційним завданням партії. Тимчасом, на селі у цій справі виявились недоліки. Серйозної шкоди завдала плінність серед керівних колгоспних кадрів, яка часто була невинуватною, мала масовий характер. Так, на Чернігівщині у 1918 сільгоспартіях 1938 р. змінилося 1910 голів колгоспів, 1939 р.— 734 і за перше півріччя 1940 р.— 481. Такі ж факти мали місце у Вінницькій, Одеській, Харківській та інших областях. Лише у 1940 р. в республіці змінилося 39% керівників артілей. За стажем 39% їх працювало близько одного року, 40% — близько двох і 21% — понад три роки.

Питання про плінність керівного складу колгоспів обговорювалося в РНК СРСР і ЦК ВКП(б), РНК УРСР і ЦК КП(б)У, на бюро обкомів і райкомів партії. У січні 1941 р. ЦК КП(б)У провів перевірку роботи з кадрами в парторганізаціях Одеської і Кіровоградської областей. Відзначивши недоліки в цій справі, Центральний Комітет вказав, що відділи кадрів райкомів партії не повинні обмежуватися в своїй діяльності лише вивченням невеликої групи номенклатурних працівників обкому або райкому, а зобов'язані боротися за широкий добір керівників сільського господарства. Відсутність такого підходу створювала труднощі в багатьох областях України. Райкоми партії знали людей лише за анкетами. У Вищедубечанському районі на Київщині наприкінці 1940 р. на одному з засідань бюро РК КП(б)У було затверджено заочно 56 номенклатурних працівників.

Плінність керівних колгоспних кадрів пояснювалася тим, що, по-перше, райкоми партії і райвиконкоми не мали достатнього резерву необхідних працівників, слабо боролися за підготовку їх безпосередньо в колгоспах, а тому часто рекомендували на посаду голови людину, необізану з сільськогосподарським виробництвом. Направляли сюди також людей, які не виправдали себе на інших відповідальних постах. По-друге, сільські територіальні й колгоспні партосередки, а також райкоми партії не приділяли належної уваги виховній роботі серед новообраних керівників артілей, часто займалися надмірним адмініструванням. У 1939 р. в Сумському сільському районі на 27 комуністів голів колгоспів (з 41 чол.) райком наклав партійні стягнення, деякі з них мали по 4—6 стягнень. В переважній більшості ці кадри мали низьку загальну і спеціальну освіту. На 1 січня 1939 р. з 50 тис. голів сільгоспартілей та їх заступників було лише 17,5% з середньою і неповною середньою освітою.

З метою піднесення ідейно-політичного і виробничого рівня колгоспних працівників у роки третьої п'ятирічки для них на базі райпартшкіл були організовані школи підвищення кваліфікації, в районах — постійнодіючі семінари, в областях — обласні курси для керівних кадрів села та ін. Навчалися вони також в технікумах і вузах країни. На початку 1939 р. 27,1% голів колгоспів пройшли певну спеціальну підготовку.

Не менш складне становище у досліджуваній період було з доббором та розподілом спеціалістів сільського господарства. На одного агронома, разом з тими, що працювали і в райземвідділах, МТС та сільгоспартіях, припадало в 1940 р. в середньому по республіці 2,6 колгоспа. Особливо гостра потреба в спеціалістах відчувалася в поліських районах. У Розважівському районі на Київщині на 63 колгоспи налічувалося лише 9 агротехніків, не було жодного агронома з вищою освітою.

Спричинилася до цього недостатня підготовка відповідних кадрів і незадовільний контроль за їх розподілом. Лише одна десята частина спеціалістів сільського господарства, які здобули вищу освіту за роки двох п'ятирічок, працювала безпосередньо на виробництві, решта ж — в різних організаціях та установах. Це пояснювалось тим, що не було вжито заходів для їх заохочення. Зоотехніки, ветеринарні лікарі та інші фахівці одержували низьку зарплату, для них не створювалися нормальні умови праці. Часто зоотехніки, які лишилися в селі, ставали рахівниками, бухгалтерами, статистиками.

Для виправлення становища у 1939 р. в колгоспи, радгоспи, МТС перевели близько 50% спеціалістів з апаратів земельних органів, науково-дослідних інститутів, станцій, учбових закладів. З метою наближення кадрів до виробництва і поліпшення керівництва сільським господарством було перебудовано структуру земельних органів. Згідно з постановою Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У (1939 р.) про поліпшення складання виробничих планів у колгоспах та їх виконання закріпили за сільгоспартіями агрономів і зоотехніків райземвідділів, МТС та інших організацій системи Наркомзему. Ці спеціалісти несли разом з правлінням артлі персональну відповідальність за правильне планування та виконання намічених завдань. Одночасно районному зоотехніку і ветлікару надавалось право в разі безгосподарського ставлення до колгоспної худоби накладати на керівників сільгоспартілі або завідуючих фермами штраф у розмірі до 100 крб., який вони мусили виплатити з власних коштів.

Партійні організації республіки провели значну роботу по підготовці й перепідготовці масових колгоспних кадрів у школах механізаторів, на курсах і семінарах в обласних та районних центрах, при МТС, в школах й агротехнічних гуртках. Тут готувалися молодші агротехніки, керівники тракторних і рілєвних бригад, комбайнери, трактористи, завідуючі фермами, ланкові. У районних центрах і колгоспах створювалися школи передового досвіду, агротехнічні й зоотехнічні гуртки, де рядові колгоспники вивчали найновішу агротехніку і досвід передовиків села.

Навчання масових кадрів для сільського господарства в централізованому порядку забезпечували також облземвідділи, цукробурякотрести, облнаросвіти. Так, Кіровоградський облземвідділ лише за першу половину 1940 р. підготував близько 1 тис. бригадирів, 100 ланкових і 3800 інших спеціалістів. В роки третьої п'ятирічки значних успіхів досягнуто в підготовці кадрів механізаторів, особливо з числа жінок-колгоспниць. В 1940 р. на Україні працювало 45 тис. трактористок.

Водночас парторганізації вжили заходів до поліпшення умов роботи механізаторів. З цією метою були виділені спеціально обладнані для житла причепні фургони, підібрані комплекти інструментів, заправочний інвентар та інші засоби.

У розв'язанні всіх цих завдань партійним організаціям довелося переборювати труднощі, які породжувалися розвитком сільського господарства і були тимчасовими. Комуністи республіки подолали їх і добилися значних зрушень у дальшому піднесенні колгоспного виробництва. За його зростання і поліпшення боролися трудівники соціалістичних ланів на всіх ділянках роботи.

Л. В. ТАРАН

Деякі питання французької буржуазної історіографії і творчий шлях П'єра Ренувена

В умовах загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі критичне вивчення теоретичних та методологічних принципів буржуазної історіографії, висвітлення змісту концепцій окремих представників різних напрямів історичної думки мають не лише чисто наукове, але і важливе соціальне значення.

Автор обрала темою для розгляду еволюцію традиційної французької історіографії, яка панувала в університетській науці Франції з 70-х років XIX ст. до 20-х років XX ст. При цьому вона досліджує не лише загальний напрямок процесів, що відбувалися у французькій історіографії, але й простежує їх конкретний прояв на прикладі діяльності видатного французького історика сучасності П'єра Ренувена.

При написанні статті використано найважливіші французькі періодичні видання з історії¹, ряд праць з методології та методики цієї науки², розглянуто найвизначніші

¹ "Revue d'histoire de la guerre mondiale", 1921—1939; "Revue historique", 1876—1968; "Annales. Economies. Sociétés. Civilisations", 1929—1968; "Revue de Synthèse", 1900—1968; "Pense", 1960—1968; "Cahiers de l'institut Morice Thorez", 1967.

² A la lumière du marxisme, v. I, Paris, 1935; v. II, Paris, 1937; H. Berr. En marge de l'histoire universelle, v. I, Paris, 1934; v. II, Paris, 1953; його ж. La synthèse en histoire. Son rapport avec la synthèse générale, Paris, 1953; M. Bloch. Apologie pour l'histoire, ou métier d'historien, Paris, 1964; J. Bruhat. Destin de l'histoire. Essai sur l'apport du marxisme aux études historiques, Paris, 1949; Etudes l'histoire des relations internationales, Paris, 1966; L. Febvre. Combats pour l'histoire, Paris, 1953;

праці П. Ренувена³, його наукові статті та твори, написані ним у співавторстві. Традиційна історіографія оформилась у Франції в 70-х роках під безпосереднім впливом поразки Франції у франко-прусській війні і Паризької Комуні. Провідними істориками були Г. Моно, Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньйобоса, які групувалися навколо журналу «Revue historique». Прихильники цього напрямку прагнули перетворити історію в строгу, точну науку. Вони засуджували своїх попередників, серед них і видатних французьких істориків, за недостатню роботу над перводжерелами, за скороспілі філософські узагальнення. Такі історичні праці вони вважали «родом літератури», яка, несучи на собі відбиток політичних і релігійних симпатій і антипатій їх авторів, лише шкодила «національному самоусвідомленню» і порушувала «національну єдність» французів.

Історики, що групувалися навколо журналу «Revue historique», закликали своїх колег-дослідників заглибитись у вивчення джерел з метою вилучення з них фактів і об'єктивної розповіді про них. Вони приділяли велику увагу збиранню, виданню, коментуванню джерел, розробці питань буржуазного джерелознавства. Єдино доступним і науковим прихильники цього напрямку вважали розповідь про одиничні факти, яка доводилася ними до абсолюту, а узагальнення, всякі заняття філософією вважалися скоростиглими, а тому шкідливими. Таким чином, позбавлені об'єктивного критерію для відбору фактів, вчені не могли пізнати закономірності історичного розвитку, а їх праці зводилися до переказу подій, найчастіше, політичної історії, в якій творцем ставала особа, герой. Прихильники цього напрямку заперечували за історією всіляку «суспільну користь», можливість на її основі передбачити майбутнє.

В кінці XIX — на початку XX ст. поряд з традиційним напрямком у французькій історіографії став помітний ріст інших тенденцій. Зміщилася національна марксистська і соціалістична історіографія. Широке розповсюдження одержали соціологічні теорії Е. Дюркгейма. Він і його однодумці критикували сучасну їм історичну науку. Анрі Берр, який перебував під сильним впливом Е. Дюркгейма, виступив активним проповідником руху «за історичний синтез» у Франції. Сам А. Берр розрізняв дві сторони в своїй діяльності: боротьбу за зовнішній синтез історичної науки і за внутрішній. Під першим розумілося подолання розп'яченості історичних досліджень, їх хороша організація. А. Берр намагався об'єднати «індивідуалістський народ істориків», він розробив теорію «історичного синтезу», наполягав на пізнанні законів суспільного розвитку. А. Берр був типовим ідеалістом, оскільки вважав головним змістом людської еволюції «зліт розуму», основним фактором історичного розвитку — духовне життя. «Синтез» історії, філософії і соціології, за здійснення якого боровся А. Берр, був синтезом у галузі культури.

Традиційній історіографії у Франції був нанесений більш відчутний удар не стільки самим А. Берром, скільки істориками, об'єднаними навколо журналу «Annales», які зазнали на собі впливу його ідей, а також Ж. Лефевром, що продовжував лінію Ж. Жореса і А. Матьеза. Свій вклад у цю справу зробила і французька школа «географії людщини», представлена П. Відалем-де-ля Бланшом, А. Сорром, А. Деманжоном та іншими. В кінці 20-х років XX ст. під безпосереднім впливом соціальних змін, що відбулися в світі, у Франції виник новий напрямок в історіографії, очолюваний Люс'єном Февром і Марком Блоком, які заснували журнал «Annales d'histoire économique et sociale». Л. Февр і М. Блок, різко критикуючи своїх попередників, заявляли, що історична наука повинна займатися вивченням цивілізацій, тобто всією сукупністю суспільних явищ в їх історичному розвитку. Для цього вони вважали за необхідне встановлення тісних контактів з іншими спорідненими науками. Фундатори «Annales» надавали першочергового значення вивченню соціально-економічного аспекту історії, вважаючи, що це має вирішальне значення для пізнання причин історичних явищ. Вони наполягали на вивченні історії в її зв'язках з географією.

М. Блок і Л. Февр стверджували об'єктивність історичного минулого і можливість його пізнання, доводили цінність теорії для пояснення фактів. Такою теорією була для них плюралістична теорія факторів. Вони високо ставили громадську функ-

його ж. Pour une histoire à part entière, Paris, 1962; "Histoire et historiens depuis cinquante ans", Paris, 1927; "Histoire et débouchés", Paris, 1963; Histoire et ses méthodes, Paris, 1961; "Hommage à Lucien Febvre", 2 v., Paris, 1953; P. Larat. Les Historiens du XIX siècle, v. II, Paris, 1946, v. II, 1947; Ch. V. Langlois et Ch. Seignobos. Introduction aux études historiques, Paris, 1897; Ch. Moraze. Introduction à l'Histoire économique, Paris, 1943; його ж. Essai sur la Civilisation d'occident, Paris, 1950; P. Moreaux. L'Histoire en France au XIX siècle, Paris, 1934; P. Renouvin. Les Assemblées provinciales de 1787, Origines, développements, résultats, Paris, 1921; та ін.

³ P. Renouvin. Les origines immédiates de la guerre (28 juin — 4 août 1914), Paris, 1925; його ж. Les formes du gouvernement de guerre, Paris, 1925; його ж. La crise européenne et la grande guerre (1904—1918), Paris, 1962; його ж. La question d'Extrême-Orient. 1840—1940, Paris, 1946; та ін.

цію історії, рахуючи можливим з її допомогою пояснити сучасне і передбачити майбутнє.

Характерним представником французької історіографії 20-х років є відомий історик П'єр Ренувен.

У 1921 р. вийшла в світ його перша праця «Провінціальні штати 1787 р.», традиційна за темою, структурою, заснована на величезній кількості архівних матеріалів і ретельному вивченні тієї літератури, що вийшла раніше. Але проблематика XVIII ст. не могла надовго прикувати до себе увагу П. Ренувена. З 1922 р. він став вести в Сорбоні семінар по «критичному вивченню джерел з історії світової війни». Був заступником генерального секретаря «Товариства історії війни», заснованого 1918 р., і редактором його друкованого органу — «Revue d'histoire de la guerre mondiale». Товариство було наділене місією захисту офіційної концепції походження війни.

1923 р. вийшла перша праця П. Ренувена — «Вступ до геналогічних таблиць Вільгельма II». П. Ренувен і його співавтор Ш. Аппон «вкривали» в ній версію Вільгельма II про походження війни.

З 1924 р. намітився відхід П. Ренувена від офіційної концепції, який і проявився у праці «Безпосередні причини війни» (1925 р.). З 1929 р. почала виходити публікація «Documents diplomatiques française», у підготовці якої П. Ренувен відіграв велику роль (завершена у 1959 р.). Того ж року П. Ренувен брав участь у створенні «Дипломатичної історії Європи» (1871—1914 pp.), що вийшла під редакцією Озе. Вона цікава тим, що розділи П. Ренувена, в цілому написані за канонами традиційної історіографії, містять в собі деякі елементи синтетичної історії.

Книга П. Ренувена «Європейська криза і велика війна» (1904—1918), що вийшла в 1934 р., відмічена розширенням хронологічних, географічних і проблемних рамок при збереженні політичної орієнтації. Хоч подія в цій праці залишається вирішальною, в ній ясно виявляється тенденція до синтетичної історії. Те ж саме можна сказати і про підручник «Озброєний мир і велика війна» (1871—1919), у створенні якого П. Ренувен приймав участь.

Ж.-Б. Дюрозель вважає поворотним пунктом у еволюції П. Ренувена його працю «Проблема Далекого Сходу» (1840—1940), що вийшла в 1946 р. В ній автор аналізує сили, що впливають на міжнародні відносини. Систематичний виклад свого методу вивчення історії міжнародних відносин П. Ренувен дав уперше у загальному вступі до восьмитомної «Історії міжнародних відносин» (1952—1957).

Питання методики розроблялись ним в ряді праць, і зокрема, в останній великій праці, написаній у співавторстві з Ж.-Б. Дюрозелем «Вступ до історії міжнародних відносин» (1964 р.).

Звернення П. Ренувена до вивчення основ міжнародної політики відбулося під безсумнівним впливом нових ідей, в тому числі і принципів, що пропагувалися «Annales».

П. Ренувен підтримував плюралістичне розуміння рушійних сил історії, серед яких, вважає він, «марно було б намагатися встановити ієрархію». Під такими силами він розуміє географічні, демографічні, економічні і соціальну психологію. П. Ренувен неодноразово підкреслював важливість впливу економічного фактору на міжнародне життя. Але при аналізі конкретних проблем роль цього фактору найчастіше ним припинюється, а наперед висувуються причини ідеалістичного порядку і перебільшується роль особи в історії. Тому можна стверджувати, що творча еволюція, яку проробив П. Ренувен від традиційної історії дипломатії до вивчення історії міжнародних відносин, має скоріше зовнішній характер. Його інтерпретація найважливіших подій міжнародного життя напередодні першої світової війни є об'єктивно апологією типово буржуазної точки зору, яка і властива йому, як людині, що на протязі багатьох десятиліть близько стояла до урядових кіл Франції.

Сорок років свого життя П. Ренувен віддав викладацькій діяльності. Йому властиві прогресивність громадянських поглядів. У жовтні 1967 р. П. Ренувен брав участь у роботі наукового колоквиуму, організованого Інститутом Моріса Тореза на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Деякі з французьких істориків-комуністів зобов'язані йому напрямою своєю творчістю. П. Ренувен брав участь в роботі першої і третьої конференцій радянських і французьких істориків. З 1943 р. і до цього часу він керує діяльністю «Revue historique» — провідного історичного журналу, впливаючи на розвиток і організацію історичної науки у Франції.

На допомогу викладачу історії

МАЙДАНЧИК З ІСТОРІЇ В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ

Багаторічний досвід викладання історії в V—VI класах сільської Глеваської середньої школи Васильківського району на Київщині показав, що застосування наочних посібників значною мірою сприяє підвищенню міцності і якості знань школярів. Учні цих класів особливо погано уявляють собі пам'ятники культури стародавнього світу та доби середньовіччя, оскільки в навколишньому середовищі не бачать подібних речей.

Це наштовхнуло на думку використовувати макети історичних пам'ятників у зменшеному масштабі, розмістивши їх на майданчику перед школою під відкритим небом. Цим можна було розв'язати важливе питання радянської дидактики, яка відзначає, що засоби наочності впливають на органи почуттів—першу ланку нашого пізнання. Пригадувалися ленінські слова: «...Відчуття є дійсно безпосередній зв'язок свідомості з зовнішнім світом, є перетворення енергії зовнішнього подразнення в факт свідомості»¹.

Для створення майданчика використовували шкільні підручники: Ф. П. Коровкіна «Історія стародавнього світу» (К., 1969, таблиця 2, малюнки 34, 35, 120, 148, 158), К. В. Агібалової, Г. М. Донського «Історія середніх віків» (К., 1968, малюнок 15, стор. 29), а також Українську Радянську Енциклопедію (т. 2, стор. 274), Советскую историческую энциклопедию (т. 3, стор. 35), Детскую энциклопедию (статті «Стародавній Схід», «Наша Батьківщина в минулому», «Античний світ»), альбом з стародавньої історії², науково-популярні книжки для дітей³.

Будівельним матеріалом служили цемент (марки 400 або 500), пісок, щебінь, цегла. Розпочали обладнання майданчика із створення рельєфної карти стародавнього Сходу. Виготовляли її з цегли, цегляного щебеню та цементу. В розчині співвідношення цементу до піску було 1 : 3. Поверхня карти встановлювалася під кутом 45°. Довжина її була 2,5 м, ширина 1 м. Передня стінка мала висоту 20 см, задня — 1 м. Для заголовка «Країни стародавнього Сходу» у верхній частині площини карти залишили полосу шириною 20 см.

Складнішим було виготовлення макета єгипетської піраміди. Спочатку учні накреслили план споруди. Лише з'ясувавши справжні розміри піраміди Хеопса, вирішили будувати макет у масштабі 1 : 200. Прагнули не лише відтворити зовнішню форму споруди. В середині обладнали камеру захоронення і підземний хід до неї.

Щоб учні дістали чітке уявлення про справжній розмір споруди, говоримо їм: «Бачите дерево, що біля школи? Його висота 25 м. А піраміда Хеопса дорівнювала шести таким деревам і до кінця XIX ст. вона,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 38.

² Д. Н. Никифоров. Альбом по древней истории, М., 1948, таблиці «Давньоєгипетський сфінкс», «Єгипетська піраміда часу Стародавнього царства», «Вавилонська семиступінчаста башта».

³ О. Грабовський. Загадки історії, К., 1966, стор. 68—71; А. А. Пейкордт, И. А. Шишова. Семь чудес света, М., 1963, стор. 14—46.

зведена фізичною силою тисяч рабів, вважалась найвищою спорудою світу. Лише збудована 1889 р. в Парижі Ейфелева вежа (300 м) перевищила її висоту. Нині до найвищих світових споруд належить телевізійна башта в Москві (525 м)».

Нелегкою справою було виготовлення Сфінкса. Його робили з половинки та щебеню цегли, розчин цементу й піску замішували у співвідношенні 1 : 2. Проти оригіналу фігуру зменшили у 28 разів.

Співставили зображення Сфінкса у різних виданнях, намалювали його вид збоку, спереду, зверху, визначили вісь симетрії. Спочатку збудували фундамент-площадку — $2,4 \times 1$ м. Розміри самого Сфінкса взяли такі: довжина — 2,15 м, висота (з головою) — 96 см, ширина в тазовій частині — 60 см, в площині живота — 46 см, висота тулуба з спинним гребенем — 50 см, висота гребеня — 12 см, задній виступ гребеня від тулуба — 12 см, лапи — довжиною 60 см, шириною — 20 см, висотою — 8 см. На кожній лапі зробили по 4 пальці, по 4 см довжиною кожний, відстань між ними — 1,5—1 см. Відстань між внутрішніми сторонами лап — 22 см. Кожна лапа виступає назовні від тулуба в площині грудей на 4 см. Висота грудей від фундаменту до підборіддя 60 см. Довжина обличчя — 30 см, ширина — 20 см.

Керуючись цими розмірами, накладали на фундамент цеглини, щоб вони з кожного боку були на однаковій віддалі від осі симетрії. Простір між крайніми цеглинами заповнювали щебенем і розчином. Одержану фігуру підправляли штукатуркою.

Під час вивчення культури Межиріччя школярі дізнаються про видатний витвір стародавньої архітектури — Вавилонську семиступінчасту башту. Її макет (у масштабі 1 : 82) учні з захопленням споруджували на нашому майданчику. Використовувався той самий матеріал, що й для виготовлення піраміди. Складність полягала лише у необхідності чіткого виділення кожного ярусу. Кожний ярус робили висотою 14 см, сторону першого квадратного ярусу — 120 см, другого — 105, третього — 90, четвертого — 75, п'ятого — 60, шостого — 45, сьомого — 30 см. Над сьомим ярусом — семигранну башту висотою 20 см, 15 см у діаметрі, з куполом 9 см заввишки. Кожний ярус зовні обкладався цеглинами, а всередині заповнювався щебенем з розчином. Спереду кожного ярусу наліво і направо зроблено східці шириною 3 см. Кожний виступ фарбували у різний колір: зелений, жовтий, синій, голубий, сірий, рожевий, червоний. Верхня семигранна башта біла, купол — голубий, а з'єднав їх зубчасте зелене кільце.

Учні уже знають, що семиступінчасту башту спорудив видатний ассирійський архітектор Арадаххему за царювання Асарахддона. Кожний ярус являв собою храм, присвячений певному божеству. З вершини башти жерці спостерігали за небесними світилами і давали відомості до календаря. Вони вміли завбачати затемнення сонця і місяця.

Вивченню теми «Стародавній Китай» допомагає макет Великого китайського муру. Звичайно, немає можливості показати цю грандіозну споруду на всьому її 4500-кілометровому протязі. Виходячи з того, що мур був висотою, приблизно 9 м, шириною внизу 8 м, зверху 5 м, сторожові башти досягали 12 м, виготовили макет частини стіни у масштабі 1 : 18. З щебеню цегли було викладено макет гірського хребта висотою 50 см, шириною біля підніжжя 120 см. По цьому хребту проходив мур довжиною 3 м, висотою 60 см, шириною внизу 40 см, вгорі — 28 см. Макет башти спорудили висотою 80 см. Всередині її зробили приміщення із сходами, що вели на стіну. Вхід до башти має висоту 28 см і ширину 12 см. Зубці на зовнішній стороні муру мають 4 см висоти.

З великим інтересом учні споруджували макет славнозвісного маяка в Александрії на о. Фарос. Маяк виготовляли за малюнком шкільного підручника. Коли заклали фундамент (1,9 м × 1,9 м), підвели до нього електропроводку на глибині 70 см. Згодом при спорудженні башти ізолюваний дріт піднімали вгору, щоб встановити лампочку на місці вогнища маяка. Фундамент мав висоту 35 см. По його кутках розмістили тумби висотою 60 см, що мали внизу ширину 40 см, вгорі — 34 см. Над кожною з них був карниз (5 см). Перша (прямокутна в основі) башта мала висоту 90 см, ширину внизу 60 см, вгорі 40 см. Над нею піднімався карниз в 8 см, який увінчували зубці висотою 5 см (3 см в основі). Друга, восьмигранна башта мала висоту 45 см. На її кутах замість фігур, що мали місце в оригіналі, учні робили зубці. Кожна грань була шириною 14 см. Третя башта мала висоту 15 см, а діаметр 12 см. Ліхтар зробили висотою 10 см. Замість статуї Посейдона — шпиль у 10 см.

Хотілося б згадати і про інший подібного роду макет. Розповідаючи про стародавній Рим, повідомляємо, що в I—II ст. в цьому місті проживало близько мільйона чол. Для забезпечення населення питною водою від гірських джерел до міста римляни проклали водопровід. Через гірські підвищення пролягли труби, а через ріки, низовини і урвища — кам'яні мости з жолобами посередині, якими і текла вода самопливом (джерела були розташовані вище міста). Деякі водопроводи мали довжину майже 70 км.

На майданчику учні спорудили арочний водопровідний міст довжиною 230 см, шириною 42 см, висотою 50 см, з сімома арочними отворами. Зверху видовбали жолоб глибиною від 5 до 8 см, шириною 15 см. Загалом кладка моста не є складною, але важко робити арки. Для кожної з них довелося вигинати по три лозини і вже на них накладати цеглу. Штукатурити арки було також важко, бо розчин падав униз. Доводилося спеціальною дерев'яною теркою наносити розчин і пригладжувати нерівності.

Школярі спорудили ще макети римської сторожової башти, середньовічного замку, але немає потреби про них розповідати, бо їх виготовлення не становить великих труднощів, якщо є навички спорудження попередніх, більш складних об'єктів, до того ж, здебільшого цілком унікальних. На нашому майданчику є також лінія часу в вигляді вертикального стрижня. Цей наочний посібник допомагає учням V—VI класів швидше відраховувати час до нашої ери та нашої ери.

Цінно, що, створюючи макети для майданчика з історії, учні здобувають елементарні уміння та навички самостійної праці. Цим розвиваються їх здібності та нахили до майбутньої роботи.

Участь у спорудженні макетів під відкритим небом також сприяє піднесенню загальнокультурного рівня учнів. Вони проникаються повагою до культурної спадщини стародавніх народів, привчаються розуміти, зберігати й охороняти культурні пам'ятки. У дітей розвиваються естетичні почуття та художні смаки. Все це допомагає виховувати підростаюче покоління в комуністичному дусі.

В. В. ЧЕМЕР

Охорона та використання пам'яток історії та культури

КОСИЙ КАПОНІР

Історія царської тюрми — це сторінка історії революційного визвольного руху трудящих. Шліссельбург і Петропавлівка, Бутирка і Орловський централ, десятки й сотні великих і малих політичних, каторжних, пересильних та інших в'язниць, збудованих царським урядом, — це не тільки кам'яні могили, в яких царизм намагався поховати світлу людську думку, а й величні свідки героїзму, мужності, незламної волі кращих синів народу. Однією з таких пам'яток революційної боротьби є Косий капонір — форт Києво-Печерської фортеці XIX ст., перетворений царизмом на військово-політичну тюрму. За жорстокий режим цей царський застінок називали «Київським Шліссельбургом».

Похмура цегляна споруда його міститься по Госпітальній вулиці, № 24. У 1930 р. до 25-річчя першої російської революції тут було створено філіал Київського музею революції, 1940 р. він став філіалом Історичного музею УРСР і неодмінно привертав увагу численних відвідувачів, які вшановували пам'ять борців і жертв революції. У роки німецько-фашистської окупації знищили загарбники експозицію музею та значно порушували саме приміщення. В післявоєнні роки будівля використовувалась різними господарськими організаціями. Громадськість Києва, особливо старі більшовики, неодноразово порушували питання про відновлення Косого капоніру як історико-революційної пам'ятки. Враховуючи побажання трудящих, Рада Міністрів УРСР 28 вересня 1967 р. прийняла постанову «Про відновлення в м. Києві музею «Косий капонір» — філіалу Державного історичного музею УРСР». Перед музейними працівниками постало завдання розшукати документальні матеріали, потрібні для реконструкції Косого капоніру, для створення музейної експозиції, що відбивала б історію цієї пам'ятки та революційні події, пов'язані з нею.

Плани та креслення Києво-Печерської фортеці, будівництво якої за царським указом розпочалось 25 березня 1830 р. (і тривало кілька десятиліть), виявлено в Москві в Центральному державному воєнно-історичному архіві. Вивчення цих та інших документів архіву, а також деяких матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві дозволило скласти плани архітектурно-реставраційних робіт та уточнити деякі важливі відомості з історії самої пам'ятки.

Насамперед було встановлено дату побудови Косого капоніру, оскільки в довідковій літературі вона названа невірно — 1842 р.¹ Всі плани та креслення споруд Києво-Печерської фортеці особисто стверджував Микола І. На одному з креслень, а саме — Косого капоніру, зроблено напис: «Височайше затверджений 9 листопада 1843 року»². За іншим документом («По київській фортеці. Креслення капоніру в Госпі-

¹ Ф. Ернст. Київ, провідник, К., 1930, стор. 702; Історико-революційні пам'ятні місця та пам'ятники Києва (короткий довідник), К., 1959, стор. 46; УРЕ, т. 7, стор. 274.

² Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 349, оп. 18, інв. № 3641.

тальному укріпленні з показанням робіт, проведених у 1844 році», основні роботи по його побудові були завершені в 1844 р.³ А вже на генеральному плані Васильківського та Госпітального укріплень Києво-Печерської фортеці з позначенням робіт, виконаних 1845 р., Косий капонір вперше показаний як закінчена споруда під залізним дахом⁴. Отже, зведено її 1844 р. Капонір напівпідземна оборонна споруда з цегли і каменю, врізана у високий земляний вал. Наземна його частина у вигляді монолітної підковоподібної стіни з вузькими амбразурами для гармат та рушниць виходить на схили Черепанової гори. Навпроти входу височить оборонна стіна з контрфорсами та амбразурами. Косий капонір призначався для ведення косоприцільного артилерійського вогню і мав на озброєнні один єдиноріг однопудовий та дві 12-фунтові гармати⁵.

Однак у бойових діях оборонна міць Київської фортеці не була використана. Після Кримської війни в її спорудах розмістилися військові склади, а в окремих фортах та баштах царські катівні. Вже на початку 60-х років XIX ст. тут були ув'язнені студенти Київського університету: Ольшанський, Рунге, Чаплицький, Каменський, Гельдман, Залеський, Черняхівський, Антоневиц, заарештовані як підозрілі в справі зберігання зброї, пороху, літографського друкарського верстата⁶. Як відомо, 18 червня 1862 р. в один із казематів фортеці потрапив підполковник А. О. Красовський — революційний демократ, друг Т. Г. Шевченка, заарештований за написання та поширення серед солдатів Житомирського полку революційної відозви із закликом не стріляти в селян⁷. Це були перші політичні в'язні Київської фортеці.

В зв'язку з розгортанням революційного руху в країні після селянської реформи 1861 р. і посиленням репресій проти його учасників каземати фортеці переобладнано на тюремні камери. Перебудова почалась після привезення до Києва великих партій полонених учасників польського повстання проти царизму 1863 р., що охопило і Правобережну Україну. В ЦДВІА СРСР зберігається справа Київської інженерної команди за 1963 р. про пристосування капонірів у Госпітальному укріпленні для утримання в них арештантів, а також казематів в Прозоровській башті і в редуті № 1 для утримання польських інсургентів⁸. Як видно з цієї справи, власті дуже поспішали з переобладнанням фортеці. 5 травня 1863 р. командуючий військами Київського військового округу генерал-ад'ютант Анненков-2-й наказав переобладнати всі капоніри Госпітального укріплення, в тому числі і Косий капонір, для утримання ув'язнених. Командир Київського інженерного округу генерал-майор Бурман, передаючи це розпорядження командирі Київської інженерної команди, зазначав, що «пристосування на перший випадок повинні полягати у влаштуванні рухомих нар і в замуванні залізних ґрат в амбразурах і душниках. Роботи проводити якнайскоріше»⁹. Вже 10 травня 1863 р. командир інженерної команди повідомляв, що артилерійське відомство очистило Косий Капонір від складу, інженерна команда розпочала переобладнання і що в капонірах «на рухомих нарах може розміститись: в капонірах 1-го полігона — 110, 2-го полігона — 110 і в капо-

³ Там же, інв. № 3783.

⁴ Там же, інв. № 3806.

⁵ Там же, ф. 1819, оп. 1, спр. 207, арк. 13.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 442, оп. 813, спр. 694, арк. 1.

⁷ Г. М а р а х о в. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине, К., 1967, стор. 116.

⁸ ЦДВІА, ф. 1819, оп. 1, спр. 374.

⁹ ЦДВІА, ф. 1819, оп. 1, спр. 374, арк. 20.

нірі Косому — 220 чоловік»¹⁰. На 1 червня 1863 р. пристосування Косого капоніру під тюрму було закінчено¹¹. Саме цю дату й можна вважати початком функціонування Косого капоніру як політичної тюрми.

Всі полонені польські повстанці за наказом царя спеціальними «Правилами про порядок накладення стягнень на учасників польського повстання 1863 року» від 11 травня 1863 р. були розділені на п'ять категорій залежно від «провини». Найбільшої кари мали зазнати керівники загонів, члени центральних комітетів, російські офіцери та солдати, які перейшли на бік повстанців. Всі вони були віднесені до I категорії і підлягали негайному військово-польовому суду. Для інших категорій повстанців «Правила» передбачали попереднє розслідування воєнно-слідчими комісіями¹². Було вирішено переобладнати Косий капонір для роздільного утримання ув'язнених по категоріях. Креслення «По київській фортеці. Про виконані в 1865 р. роботи для пристосування капоніру для розміщення за категоріями підсудних арештантів» свідчить, що на той час внутрішнє приміщення було перебудоване: устатковано п'ять камер для розміщення польських повстанців за визначеними категоріями та три службові кімнати¹³. Такий вигляд в'язниці зберігався і далі, і саме за цим планом було розроблено проект реставрації приміщення музею «Косий капонір».

1867 р., після закінчення судових процесів, більшість учасників польського повстання було відправлено на каторгу. Звільнені від в'язнів капоніри та башти Київської фортеці знову почали використовуватись як військові склади і казарми, але Косий капонір було вирішено зберегти як тюремне приміщення: в ньому розміщувалась гауптвахта.

В кінці XIX — на початку XX ст. Косий капонір знову перетворився на політичну в'язницю. В період першої російської революції він став місцем ув'язнення і розправи над учасниками двох революційних повстань у Києві — 18 листопада 1905 р. та 4 червня 1907 р. У справі повстання 3-ї саперної бригади 18 листопада 1905 р. до слідства було притягнуто 149 солдатів, з яких 102 стали перед військово-окружним судом. Заарештованих тримали в Головній гауптвахті, двоповерховий будинок якої був побудований у 1898 р. біля Московських воріт (вул. Цитадель, 26). Найактивніших ув'язнили в Косому капонірі. В ньому відбував покарання і керівник повстання підпоручик Б. П. Жаданівський. 17 квітня 1906 р. Київський військово-окружний суд виніс смертний вирок трьом учасникам повстання — унтер-офіцеру Т. Рябову, фельдфебелям І. Коровіну та Х. Квашину. 2 вересня 1906 р. до страти було засуджено Б. П. Жаданівського. Та під тиском громадської думки власті замінили всі смертні вироки: Б. П. Жаданівському та Т. Рябову — на довічну каторгу, І. Коровіну — на 20, а Х. Квашину — на 15 років каторги¹⁴.

Після придушення повстання 21 саперного батальйону та 41-го піхотного Селенгінського полку в Києві 4 червня 1907 р. його учасників було кинуте до застінків Київської фортеці, найбільш активних — до Косого капоніру¹⁵. Перед Київським військово-окружним судом стали 106 учасників повстання (101 сапер та 5 селенгінців), звинувачених у намірі, як говорилось у обвинувальному акті, «захопити владу в свої руки, насильно змінити існуючий державний і суспільний лад в Росії»¹⁶.

¹⁰ Там же, арк. 21.

¹¹ Там же, арк. 22.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 1, арк. 3--5.

¹³ ЦДІА, ф. 349, оп. 18, інв. № 5610.

¹⁴ В. М а н и л о в. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона, Харьков, 1926, стор. 86.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 423, арк. 4, 86--88.

¹⁶ Там же, спр. 429, арк. 3.

За реакції розправа з революційними солдатами була скорою і жорстокою. 9 червня 1907 р. п'ятьом в'язням Косого капоніру — селенгінцям було винесено смертний вирок¹⁷, 30 червня — шістьом саперам¹⁸, 9 липня — ефрейторові 2-го саперного батальйону П. О. Швецову, якого судили окремо¹⁹. Всього в справі повстання 4 червня було затверджено 11 смертних вироків*.

За архівними документами, 12 червня 1907 р. розстріляні рядові 41-го піхотного Селенгінського полку: М. Л. Шевченко (21 рік), В. М. Донцов, М. Є. Калінін, В. Г. Губанов (по 22 роки), І. О. Сіхарулідзе (25 років). 6 липня 1907 р., як і селенгінці, в рові біля земляного валу Косого капоніру від куль катів полягли унтер-офіцери Т. М. Климов, Я. Т. Подобраєв (1-го саперного батальйону), рядові цього ж батальйону О. Й. Дигусар, Г. П. Охота та рядовий 5-го саперного батальйону Ю. Ф. Юденко. 13 липня страчено П. О. Швецова²⁰.

Революційні солдати загинули як герої. Колишній в'язень Косого капоніру І. Здоровець згадував, що перед стратою селенгінці звернулись до солдатів з прощальним листом, де писали: «Судді-кати кров'ю нашою гадають врятувати трон царя і землю поміщицьку. Ні, ми глибоко віримо, що наша смерть, наша кров будуть новим сигналом до повстання. Вмираючи, ми віримо, що свобода, рівність і братерство восторжествують, що темні сили реакції будуть переможені». Йдучи на страту, солдати співали революційних пісень²¹.

Одинадцять розстріляних поховані біля земляного валу Косого капоніру. Їх революційний подвиг у боротьбі проти царизму буде увічнений в експозиції музею «Косий капонір».

Жорстокого тюремного режиму Косого капоніру зазнали й визначні діячі більшовицької партії. Так, керівника київської більшовицької організації в революції 1905—1907 рр. О. Г. Шліхтера було заарештовано²² 1908 р. і як особливо небезпечного політичного в'язня посаджено до одиночної камери Косого капоніру.

Косий капонір служив своєю чорну службу не лише царизму, а й іншим контрреволюційним урядам. У грудні 1917 р. Центральна рада заарештувала члена ВЦВК, активного учасника жовтневого збройного повстання в Петрограді Г. І. Чудновського та інших більшовиків. Спочатку заарештованих тримали в Лук'янівській тюрмі, а в перших числах 1918 р. перевели до більш надійного Косого капоніру.

Переможний народ назавжди зламав тюремні замки Косого капоніру, відчинив двері його камер. Та для нас минуле Косого капоніру — сторінка героїчної й надзвичайно тяжкої боротьби революціонерів за визволення, за щастя й світле майбутнє народу.

І. М. ЧУДНОВСЬКА

¹⁷ Там же, арк. 32.

¹⁸ Там же, спр. 423, арк. 130—138.

¹⁹ Там же, спр. 426, арк. 30—35.

* Одному з засуджених до страти — саперу Антону Ішенову смертний вирок було замінено довічною каторгою.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 19, арк. 101.

²¹ «Каторга и ссылка», кн. 1 (98), 1933, стор. 28—29.

²² Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 7, оп. 3, спр. 592.

Спогади

Є. М. ЛІНКЕВИЧ

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПІЛЬНОЇ ГРУПИ І. Д. КУДРІ

22 червня 1941 р. чорні сили німецького фашизму вчинили віроломний напад на нашу миролюбну Батьківщину. Майже щодня на Київ налітали ворожі бомбардувальники. По місту лунали сигнали протиповітряної тривоги. У той тривожний час, у перших числах липня, завітав до мене брат Броніслав. З ним був незнайомий товариш, середнього росту, в скромному цивільному костюмі. Зустріч відбулася в дворі.

— Микола Тихонович Кобушко прийшов до тебе у дуже важливій справі,— промовив брат.

Мій син комсомолец Вася, з яким я проживав, пішов у військкомат. Удома я був один. Гостей запросив до хати.

Розмову розпочав Микола Тихонович: «Я — чекіст, працівник Народного комісаріату внутрішніх справ, прийшов до вас не випадково, а в абсолютно таємній справі. Ми вас знаємо. Вам віримо. Нам треба мати в Києві конспіративну квартиру для потреб чекістського підпілля. Ваша квартира та її місцезнаходження цілком відповідають цьому. Ми і вирішили запитати вас, чи погодилися б ви, щоб тут розмістилась друкарня і в разі потреби працював у ній спеціально залишений товариш. Подумайте й завтра відповісте мені.

Я без вагання прийняв пропозицію й погодився залишитися в підпіллі для боротьби з фашистами.

— Про вашу згоду я сьогодні ж доповім своєму начальству і завтра о шостій вечора прийду до вас для розробки плану нашої дальшої роботи,— заявив тов. Кобушко.

Коли гості пішли, прибіг син. Настрій у нього був веселий.

— Я вже мобілізований, скоро нас групами в 20—30 чол. відправлятимуть за Дніпро. Лаштуй мене в дорогу,— сказав Вася.

Наступного дня Микола Тихонович завітав точно о шостій вечора. Ми з ним розв'язали практичні питання щодо розміщення друкарні. Місце для неї готували вночі, коли сусіди спали.

Через кілька днів син пішов до лав Червоної Армії. Проводжати довелось під час чергового нальоту фашистських літаків. Ми з Васею обнялись, побажали один одному щастя, міцного здоров'я й мужності.

— Будемо бити фашистів вдвох — ти в тилу, а я на фронті. До скорої зустрічі, батьку! — промовив він на прощання.

Одержав я від сина дві листівки (від 16 і 25 липня) й листа від 30 липня 1941 р. з Краснограда. Щоразу Вася повторював слова: «Дорогий батьку! Бережи себе». Писав він, що став червоноармійцем-артилеристом, за короткий час побачив багато людського лиха. Висловлював своє бажання порозмовляти зі мною, цікавився долею родичів і зна-

йомих. Незабутні слова дев'ятнадцятирічного Васи про його любов до життя: «Життя вчить людину», «намагайся не хворіти, бережи себе, а жити доведеться ще довго й весело».

Останнього свого листа він закінчував так: «Отже, прощай. Цілую міцно, міцно». Більше повідомлень від нього я не мав.

Не минуло й тижня після від'їзду сина, як у нашому дворі з'явився однокінний візок, навантажений кількома тюками, загорнутими в ряднину. То дружина брата Віра Павлівна привезла друкарню. Повиходили сусіди, які знали Віру Павлівну. Вона підійшла до них і почала розмову про те, що з своїм чоловіком вирішили евакуюватися, а частину речей залишити у мене. А я тим часом став нібито розплачуватися з возієм, який голосно дякував мені. Пізніше я дізнався, що то був оперативний працівник-чекіст.

Згодом завітав тов. Кобушко. Ми разом розмістили й замаскували друкарню в підготовленому місці. Тоді ж він повідомив, що в друкарні працюватиме товариш, який приїде з умовним паролем.

Мої зв'язки з тов. Кобушком на тому не припинились. Зайшов він до мене наприкінці липня і сказав: «Вас завтра хоче бачити нарком державної безпеки, полковник Савченко. О дев'ятій вечора я чекатиму вас на розі названих мною вулиць». Зустріч відбулась, і ми пішли до Наркомату.

Нарком привітав й запросив сісти. Запитав, якого я віку, чи велику маю сім'ю. Я відповів: мені 61 рік, а склад сім'ї — я й син, нині червоноармієць.

— Ми вас знаємо. Вам віримо. Я запросив вас, щоб особисто запропонувати вам, у додаток до друкарні, взяти на збереження стаціонарну радіостанцію і встановити у вашій квартирі, що, як мені доповідали, цілком придатна для конспіративної мети, — заявив нарком.

Пропозицію його я прийняв і сердечно дякував за виявлене довір'я, обіцяв не шкодувати життя для виконання завдань партії й уряду.

— От і гаразд, — сказав нарком, потиснувши мені руку.

Довго тієї ночі я не міг заснути. В голову лізли різні думки — про сина, про розмову з наркомом.

Зранку почалось устаткування радіостанції. Прорізали й знімали підлогу, копали яму, замаскували антену. Роботи ці тривали майже шість ночей.

Важко й складно було приховати перевезення п'ятипудового ящика з живильними батареями. Врятувало те, що я мав сплачену квитанцію «Київпалива» на одержання на Лук'янівському дров'яному складі півтонни вугілля й кубометра дров. На військову машину з ящиком на борту навалили вугілля й дров. Розвантажуватись машина під'їхала прямо до дверей моєї квартири. Тільки-но ми встигли втягти на веранду ящик з батареями, з'явилися допитливі сусіди.

— Як це вам, Євгене Михайловичу, в такий тривожний час, вдалося дістати машину? — цікавилися свідки нашої підготовки до підпільної діяльності.

— Повезло. Підійшов до складу, а там військові машини стоять. Попросив водіїв. Спасибі їм, погодилися перевезти за півлітра, — виправдовувався я.

— А чому дідові не допомогти, — втрутився до розмови шофер, який скидав вугілля в сарай. — За літр і вам привеземо, — додав він.

Я прилюдно віддячив військових за послуги, а вони побажали мені здоров'я, сіли в машину й поїхали.

За кілька днів тов. Кобушко та радисти Костя й Віктор, випробувавши рацію, визнали її цілком придатною для зв'язку.

Залишаючи квартиру, тов. Кобушко сказав мені: «А зброю завтра я привезу вам на явку».

Точно в призначений час я стояв біля гучномовця й слухав передачу. Бачу, під'їхала легкова машина. З неї вийшов Микола Тихонович і каже: «Як добре, Євгене Михайловичу, що я вас зустрів. Ви, сподіваюсь, мені допоможете. Я дуже зайнятий і поспішаю. Я прошу вас, коли вам не важко, віднесіть Марії Іванівні кошика з фруктами. Зробити це я аж ніяк не можу».

— З великим задоволенням віднесу, у мене є час,— відповів я.

Кошик був дуже важкий. Ледь доніс його додому. Зверху лежали 10 яблук, 10 груш і два пучки редиски, а під ними — 2 пістолети, 120 патронів до них, 6 гранат, вибухівка й записка: «Завтра ввечері принесу Вам два листи п'ятиміліметрового вогнетривкого картону. Дістав на заводі «Ленінська кузня». З цього матеріалу я зроблю ящики для зберігання зброї й апаратури рації, на випадок пожежі».

17 вересня я знову зустрівся з тов. Кобушком. Цього разу він був у військовій формі. На його запитання: «Чи все гаразд?»,— я дав позитивну відповідь.

— Справи наші на фронті ускладнились,— сказав Микола Тихонович,— можливо, доведеться тимчасово залишити Київ. Я дуже хотів би працювати з вами у підпіллі, але цього зробити неможливо. Я повинен бути на фронті. Вірте, Євгене Михайловичу, що через рік-два Київ буде наш, і ми зустрінемося героями. Завтра виходьте о 10 годині на явку, я повинен вам дещо передати.

18 вересня я одержав від нього продукти харчування, гроші й вказівки щодо зв'язку з радистами. На прощання ми обнялись, побажали один одному всього найкращого.

19 вересня я знову вийшов на явку, але тов. Кобушко не з'явився. О другій годині дня у Києві з'явилась розвідка, а ввечері — передові загони фашистів.

Через два з половиною роки, в 1943 р., коли столицю Радянської України було визволено від фашистських загарбників, я дізнався, що Микола Тихонович Кобушко загинув смертю хоробрих у Дарниці. Світла, добра пам'ять про нього у мене збережеться навіки.

...Почалося життя в підпіллі. Фашисти чинили жорстоку розправу з радянськими людьми. Провадились масові обшуки й арешти, вбивства на вулицях ні в чому неповинних громадян. Досить згадати, що з двору, де я жив, на вулиці були схоплені й замучені в гестапо дві матері немовлят — Клопотовська й Поліванова. Та це не залякало учасників диверсійно-розвідувальної групи підпільників, очолених Героєм Радянського Союзу Іваном Даниловичем Кудрею («Максимом»). Вони з перших днів окупації мужньо боролись проти фашистських загарбників, завдаючи їм відчутних ударів.

Першу радіопередачу на Велику Землю провів Костя 24 чи 25 вересня 1941 р. Тривала вона понад 20 хвилин. Під час другого сеансу до двору зайшло двоє гітлерівців з собакою. Радист припинив передачу й закінчив її через кілька хвилин, після того, як ми переконались, що в дворі нікого не було.

У січні 1942 р. я вийшов на чергову явку. Відбулась зустріч з Костею, який повідомив, що він і Віктор до мене не заходять, бо йдуть на іншу роботу, а зі мною підтримуватиме зв'язок новий товариш. Більше з радистами я не зустрічався. Пізніше я довідався, що на їх слід потрапили агенти гестапо, й «Максим» відіслав їх на Велику Землю.

Минав час. Ніхто не приходив. Я був занепокоєний долею товаришів з диверсійно-розвідувальної групи. Але причина з'ясувалась: гестапо

заслало в групу свого агента — Наталю Грюнвальд (працювала в аптеці), яка виказала фашистам І. Д. Кудрю, Окипну, Євгенію Бремер та її матір.

Після арешту «Максима» групу очолив його заступник — старий чекіст Дмитро Соболев. Він загинув 1943 р. під час бойової диверсійної операції. У катівнях гестапо замучено і його зв'язкового 11-річного піонера Казика Гапоненка.

За дворічне підпілля, крім світлих днів чекання приходу наших військ, пережито чимало тривожних годин і страху.

Ось такий випадок. У сусідній садибі «Зеленого тресту» розташувалась прожекторна команда. Вранці постукали в мої двері двоє гітлерівських солдатів. Зайшли до хати, подивились і пішли. Я насторожився. З'ясувалося, що вони дивились квартиру для солдатів. На моє щастя, команда ця ввечері виїхала.

Другий випадок. Вдень зайшли двоє німецьких жандармів і поліцаї з собакою. Пустили собаку вперед, а самі почали щось шукати. Перерили все, але нічого не знайшли. Запитували, чи не комуніст я, чи маю зброю, чи не переховую комуністів і партизанів. Відповів їм, що я не комуніст, нікого не переховую й зброї не маю. Вони погрозили й вийшли на веранду — найнебезпечніше місце. Один з жандармів прочинив двері до комори — схованки рації, друкарні й зброї — і спрямував туди собаку. Але побачивши клітки з кроликами та курями на підлозі й столи та різний мотлох, зачинив двері й мовчки вийшов у двір, а за ним рушили й поліцаї. Другий жандарм, оглядаючи веранду, зупинився коло дверей і звернув увагу на кінчик проводу, замотаний на цвяшок.

— Загинув і все загинуло! — промайнуло у мене в голові. Але спробував урятувати становище й сказав: — То син проводив електричний дзвіночок, але не скінчив.

Зрозумів мене жандарм чи ні, але вийшов, нічого не сказавши. На щастя, не догадався жандарм, що провід був кінцем антени й міг привести до апаратури радіостанції та до сховища зброї.

А одного разу, о 5 годині вечора хтось тихо постукав у двері. Підхожу до вікна веранди й бачу двох хлопців. У одного в руках портфель. Одразу здалося, що це радисти — Костя й Віктор. Придивився й побачив, що хлопці незнайомі. Напевно, прийшли по пароллю. Радісно відчинив їм. Чужинці нічого не промовивши, швидко ввійшли. Коли я замкнув двері й зайшов до кімнати, побачив наведений на мене револьвер. Пролунало коротке. «Руки вгору!» Я запитав: «У чому справа?» — «Зараз побачиш». І почали скручувати мені руки принесеним з собою мотузком. Посадили в крісло й наказали мовчати. Нав'язали два клунки моїх речей і, попередивши, щоб я протягом 10 хвилин не сходив з місця, пішли. Тільки тоді я зрозумів, що то були грабіжники.

У жовтні 1943 р. за Дніпром дедалі гучнішала артилерійська канонада. Окупанти, відчуваючи наближення своєї загибелі, посилили обшуки, арешти й примусово вивозили радянських громадян до Німеччини. Прилеглі до Дніпра райони міста було оголошено забороненою зоною, і все населення звідси виганялось. Виселенню підлягали й мешканці моєї вулиці.

Постало питання — що робити? Податись до партизанів (я мав зв'язок в с. Крапивня з партизаном М. П. Будковським) чи залишатися вдома? Вирішив останнє. Але бачачи, що німці ходять з собаками по дворах, змушений був тимчасово залишити квартиру, щоб після закінчення виселення повернутися назад. Залишив кролям і курам їжу та воду,

повісив замок на дверях і оселився в напівзруйнованому будинку по вул. Жаданівського.

На третій день вранці повернувся до себе у двір і побачив, що двері в квартирах і сараях, у тому числі й у мене, розбиті, майно пограбоване. Я оселився в порожньому двоповерховому будинку «Дитячі ясла», але ночувати ходив додому.

Якось я міцно заснув. Розбудило мене грюкання у двері й вікно. Вийшов на веранду й побачив трьох німецьких солдатів і офіцера-власівця.

— Ти що тут робиш? — заволав офіцер. Він схватив мене за груди й виштовхнув у двір, а сам витяг з кобури револьвер. Знепритомнівши, я впав. Коли отямився, побачив, як розбійники вже грабували сусідню садибу. Як я залишився живим, не знаю.

У ніч на 6 листопада 1943 р. радянські танки вступили в столицю Радянської України. 7 листопада мене запросили до Наркомату державної безпеки до полковника С. П. Марченка. Йому пізніше я здав радіостанцію, друкарню й зброю. Тільки побачивши навантаження всього цього на машину, сусіди з подивом дізнались, що було в квартирі*.

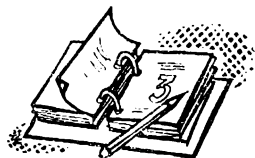
Я з нетерпінням чекав дня зустрічі з сином, якого не бачив з липня 1941 р. І ось у січні 1944 р. отримав з військової частини повідомлення, що син мій Вася, гвардії лейтенант, командир мінометної батареї, вірний воїнській присязі, 1943 р. убитий і похований у братській могилі в с. Победа Кумачівської сільради Старобешівського району Донецької області.

Дуже хвилюючі листи писали мені фронтові товариші Васі, розповідаючи про його хоробрість у бою з ненависними фашистами, про обставини смерті в серпні 1943 р. Виконком Кумачівської сільради своєю постановою від 17 липня 1968 р. ухвалив кращу вулицю села іменувати проспектом ім. лейтенанта Лінкевича.

За виконання завдання партії й уряду мене нагороджено орденом «Вітчизняної війни» II ступеня й чотири медалями. 1965 р. ми, учасники диверсійно-розвідувальної групи чекіста І. Д. Кудрі, які залишилися в живих, а також родичі замордованих у гестапо та загиблих під час бойових диверсійних операцій, зустрілися в Сесійному залі Верховної Ради УРСР при врученні урядових нагород.

* *Примітка від редакції.* «Щодо чудового радянського патріота Лінкевича Євгена Михайловича, то він, ризикуючи життям, протягом двох років зберігав радіоапаратуру й зброю до визволення Києва від фашистських загарбників і все передав представникам командування Радянської Армії». Див. збірник документів «Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945», К., 1963, стор. 215.

Наш календар

РЕВОЛЮЦІЄЮ МОБІЛІЗОВАНИЙ

(до 90-річчя від дня народження
М. І. Подвойського)

Визначаючи вимоги до професіональних революціонерів, В. І. Ленін підкреслював, що для боротьби за визволення трудящих від гніту експлуататорів, для боротьби за комунізм потрібні люди, які віддають себе

партії цілком, до останку. Прикладом такого самовідданого служіння справі партії і революції може бути життя професіонального революціонера, видатного партійного організатора, пропагандиста, одного з керівників Жовтневого збройного повстання у Петрограді, активного будівника збройних сил молоді радянської держави Миколи Ілліча Подвойського.

Народився М. І. Подвойський 16 лютого 1880 р. у с. Кунашівці на Чернігівщині, у сім'ї сільського вчителя. Через великі нестатки батьки Миколу віддали до Ніжинського духовного училища, оскільки тут не доводилось платити за навчання. З 1894 р. він учився в Чернігівській духовній семінарії. Саме у Чернігові й почалося знайомство юнака з марксистською літературою. Починаючи з 1898 р. він брав активну участь у підпільній революційній роботі — керував створеним ним марксистським гуртком, до складу якого входили учні семінарії, гімназії та фельдшерської школи. За це на початку 1901 р. його виключили з семінарії.

Влітку 1901 р. М. І. Подвойський переїхав до Ярославля і вступив до Демидівського юридичного ліцею, що був одним із центрів революційного руху цього великого промислового міста, де боротьбу робітників очолював соціал-демократичний «Північний робітничий союз», тісно зв'язаний з редакцією «Искры».

Саме Ярославль відіграв вирішальну роль у формуванні Миколи Ілліча як революціонера. Він брав активну участь у революційній діяльності студентства, а згодом — у робітничому русі — як агітатор і пропагандист, розповсюджувач нелегальної літератури. Тут же у серпні 1901 р. М. І. Подвойського було прийнято до лав соціал-демократичної партії. Після розколу партії на II з'їзді РСДРП у 1903 р. він приєднався до більшовицької течії.

Микола Ілліч, якого ярославські робітники знали під кличкою «Миронич», керував підпільним гуртком у Головних залізничних майстернях і, за його власним висловом, учився у робітників революційній справі. Водночас він — зв'язківець Ярославської групи РСДРП, де керівництво всіма головними питаннями належало більшовикам, з партійними організаціями Володимира, Вологди, Костроми, Іваново-Вознесенська та ін. Восени 1904 р. Миколу Ілліча було введено до складу групи Північного Комітету РСДРП, де в різний час працювали Я. М. Свердлов, В. І. Невський, Є. М. Ярославський.

Микола Ілліч, очолюючи з осені 1904 р. студентський комітет, організовував студентів ліцею на революційну агітацію серед робітників, на виступи з протестами, випуск революційних листівок. М. І. Подвойський був одним з керівників тривалого політичного страйку ліцеїстів у відповідь на розстріл 1905 р. царськими властями пітерських робітників.

Направлений Ярославським комітетом РСДРП до Іваново-Вознесенська для роботи серед текстильників, що почали загальний страйк, Микола Ілліч брав участь в організації Іваново-Вознесенської Ради. В «Університеті соціалістичних наук», заняття якого проводилися за містом на р. Тальці, для робітників і робітниць читав лекції. Після повернення на початку червня до Ярославля входив до агітаційного колективу комітету РСДРП і вже незабаром завоював славу блискучого оратора і полум'яного пропагандиста. Водночас виконував значну роботу по організації бойових дружин, керував їх навчанням, для чого сам вивчав військову і технічну літературу, включився в агітаційну роботу серед солдатів розташованого в місті піхотного полку.

14 жовтня 1905 р. Миколу Ілліча було заарештовано без будь-яких звинувачень. На вимогу численного мітингу робітників і солдатів міста власті змушені були звільнити революціонера. Після цього він ще активніше організовував масові мітинги

та демонстрації. 20 жовтня очолював демонстрацію ярославських залізничників. За наказом губернатора козаки розігнали демонстрантів. Микола Ілліч одержав тоді сімнадцять поранень. Дружинники ледь відбили його, а потім протягом кількох місяців старанно переховували. В. І. Ленін, дізнавшись про події у Ярославлі, написав пораненим товаришам, щоб вони пишалися тим, що потерпіли за робітничу справу, виконали свій обов'язок і цим прийняли посвячення у лави солдатів революції¹.

На початку 1906 р. поліції вдалося заарештувати в Костромі хворого Подвойського. Перебування у тюрмі ставало небезпечним для його здоров'я, і під тиском громадськості Ярославля царським властям знову довелося звільнити Миколу Ілліча. Його негайно переправили за кордон. Перебування у Швейцарії Подвойський використав для лікування й підвищення своєї освіти у Бернському університеті. До речі, слід зазначити, що ні арешти, ні тюрми, ні хвороба ніколи не припиняли самоосвіти революціонера.

Проте залишатись тривалий час за кордоном він не міг і у жовтні 1907 р. повернувся до Петербурга, коли партія більшовиків знов збирала сили для боротьби з самодержавством. Близько десяти років Микола Ілліч працював у підпільній більшовицькій організації Петербурга. Разом з М. С. Кедровим він доклав чимало зусиль для розширення і зміцнення легального партійного видавництва «Зерно», завдяки якому налагоджувались зв'язки ЦК з периферійними більшовицькими організаціями, розповсюджувалась нелегальна література, навіть готувалось легальне видання творів В. І. Леніна у 3-х томах (але з виходом першого тома царська цензура наказала конфіскувати тираж). Наприкінці квітня 1908 р. М. І. Подвойського було заарештовано за «незаконну» діяльність видавництва. Його і М. С. Кедрова засудили до 3 років тюрми, але через стан здоров'я Миколі Іллічу строк було зменшено. Ще рік довелося пробути в Костромі, Баку і тільки потім він повернувся знов до Петербурга.

М. І. Подвойський поринув у роботу по перетворенню більшовицької газети «Звезда» у масову робітничу газету. Після рішення партії більшовиків про видання в Росії «Правды» — щоденної масової пролетарської газети — він брав активну участь у її організації, налагоджуючи її матеріальну базу, розповсюдження, мережу робітничих кореспондентів, редагуючи статті. Через М. І. Подвойського частково здійснювалося листування В. І. Леніна з редакцією «Правды», з більшовицькою фракцією IV Державної думи, з петербурзькою більшовицькою організацією, а також транспортування нелегальної літератури з-за кордону. Але з початком імперіалістичної війни, коли було розгромлено редакцію «Правды», проведено численні арешти більшовиків, усі ці зв'язки обірвалися. М. І. Подвойський доклав чимало зусиль до їх відновлення. Довелося знову шукати легальних форм. Микола Ілліч редагував легальний більшовицький журнал «Вопросы страхования», на сторінках якого велась агітація проти імперіалістичної війни, роз'яснювалась тактика партії в тих умовах. У листопаді 1915 р. М. І. Подвойський увійшов до фінансової комісії відновленого за вказівкою В. І. Леніна у Петрограді Російського бюро ЦК РСДРП(б), яке мало здійснювати керівництво місцевими більшовицькими організаціями.

16 листопада 1916 р. Подвойського у числі 92 більшовиків Петербурзької організації було заарештовано за участь у двох масових політичних страйках. Попереду було заслання на багато років. Але Лютнева революція скасувала цей вирок. І зразу ж Микола Ілліч поринув у вир боротьби. У день повстання, 27 лютого, він вивів на вулиці солдатів броньового дивізіону, запропонував організувати бойові дружини та розпочати спорудження барикад.

Партія, що вийшла з підпілля, передусім зміцнила Петербурзький комітет РСДРП(б), ввівши до його складу досвідчених партійних працівників, у тому числі і М. І. Подвойського, обраного незабаром до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Але в основному він протягом усього 1917 р. виконував завдання по завоюванню армії на бік соціалістичної революції. Очоливши військову комісію при Петроградському комітеті РСДРП(б), Подвойський повинен був у Петроградському гарнізоні, що налічував понад 271 тис. чол., утворити військову більшовицьку організацію. Вже 31 березня 1917 р. вона розгорнула роботу.

З поверненням В. І. Леніна з-за кордону Микола Ілліч працював під його безпосереднім керівництвом. Військова організація посилила агітаційно-пропагандистську діяльність серед солдатів гарнізону, почали видання газети «Солдатская правда». Чимало було зроблено для скликання в Петрограді (29 червня — 6 липня 1917 р.) Всеросійської конференції фронтових і тиллових військових організацій РСДРП(б).

Після липневих подій, коли більшовицька партія перейшла на нелегальне становище, М. І. Подвойський продовжував керувати військовою організацією при ЦК РСДРП(б), відновлюючи зв'язки з тилловими гарнізонами й фронтовими частинами, видання нового партійного органу «Солдат», виступаючи на мітингах перед солдат-

¹ «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 112.

ською аудиторією. Важливу роль у ліквідації контрреволюційного заклоту на чолі з генералом Корніловим відіграла військова організація, після чого перед нею стало найвідповідальніше завдання — підготовка мас до збройного повстання за владу Рад, створення й навчання нових загонів Червоної Гвардії. У переддень Жовтневого збройного повстання Микола Ілліч очолював Військово-революційний комітет та входив до керівної трійки, що виробляла оперативний план повстання і безпосередньо керувала його ходом.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання у Петрограді М. І. Подвойський як комісар у військових справах Комітету у військових і морських справах під керівництвом В. І. Леніна розробив блискучу операцію по ліквідації контрреволюційного заклоту Краснова — Керенського. Крім того, він керував демобілізацією старої армії, організацією революційних загонів для боротьби з силами контрреволюції. Та найголовнішим завданням його було створення нової, революційної робітничо-селянської армії. Це питання В. І. Ленін порадив Подвойському винести на розгляд загальноармійського з'їзду, який ухвалив план і принципи будівництва нових збройних сил на основі принципу добровільного комплектування. У складі Народного Комісаріату у військових і морських справах було утворено Всеросійську колегію по організації і формуванню Червоної Армії, роботу якої очолив М. І. Подвойський. На III Всеросійському з'їзді Рад він виступив на захист декрету про організацію Червоної Армії, який після редагування В. І. Леніном було ухвалено 15 (28) січня 1918 р. Радою Народних Комісарів РРФСР.

З початком наступу окупаційних загонів імпералістичної Німеччини М. І. Подвойський формував частини Червоної Армії, очолював боротьбу проти окупантів у районі Нарви та Пскова. Після укладення Брестського мирного договору увійшов до Вищої Військової Ради, що зосереджувала у своїх руках функції Верховного командування збройними силами. За його ініціативою було створено широку мережу військових учбових закладів і курсів по підготовці командного складу Червоної Армії. Титанічну роботу виконав він і як керівник Вищої військової інспекції по створенню військових комісаріатів, забезпеченню формування військових частин.

Увійшовши до Реввійськради республіки, утвореної за декретом ВЦВК у вересні 1918 р., М. І. Подвойський багато працював над формуванням на весну 1919 р. трьохмільйонної Червоної Армії. Так за короткий час він виріс у визначного організатора нової армії робітників і селян.

У січні 1919 р. М. І. Подвойський за дорученням партії і Радянського уряду керував створенням, а з 17 лютого того ж року роботою народного комісаріату у військових і морських справах України. Перш за все було організовано сам апарат Наркомвійськсправ — штаб, політичне управління і т. ін. У віданні Наркомвійськсправ зосередились усі питання загальної оборони тилу республіки, формування, мобілізації, загального військового навчання, організації командних курсів тощо. За порівняно короткий строк на Україні уже діяли три військові округи, широка мережа військово-адміністративного апарату на місцях — 10 губернських, 88 повітових і 1530 волосних комісаріатів, 22 курсів підготовки командного складу, було запроваджено загальне військове навчання. Велику увагу приділив М. І. Подвойський інтернаціональному формуванню, розгортанню політично-організаційної роботи у лавах Червоної Армії. Він подбав і про вихід друкованого органу Наркомату — газети «Красная Армия», часто виїздив на окремі ділянки Українського фронту. Микола Ілліч брав діяльну участь у скликанні I з'їзду політпрацівників Червоної Армії України (квітень 1919 р.), що вирішив чимало складних питань військового будівництва, зокрема — про вироблення загальних методів проведення партійно-політичної та культурно-освітньої роботи. Він виступив на з'їзді з доповіддю на тему «Про завдання і принципи політичної роботи у Червоній Армії».

У зв'язку з реорганізацією Українського фронту влітку 1919 р. М. І. Подвойського було відкликано з України.

I знову гранично напружена робота на різних ділянках оборони Республіки — як член Реввійськради VII армії Микола Ілліч брав участь у захисті Петрограда від військ генерала Юденича, приділяв багато уваги загальному військовому навчанню в країні, у складі Реввійськради 10-ої армії керував розгромом білогвардійців на Кавказькому фронті.

За визначні заслуги у будівництві Червоної Армії, де особливо виявився його організаторський талант, за успішне керівництво окремими операціями на фронтах громадянської війни, високу самовідданість і особисту мужність у березні 1923 р. М. І. Подвойського було нагороджено орденом Бойового Червоного Прапора.

М. І. Подвойський був одним з перших істориків Червоної Армії. Саме він запропонував проект написання її історії, сам створив цікаві праці: «Військова організація ЦК РСДРП(б) і Військово-революційний комітет 1917 р.», «Від Червоної гвардії до Червоної Армії», спогади «Рік 1917» та ін.

Але і в мирний період не припинялась багатогранна діяльність Миколи Ілліча. I скрізь, де виникали труднощі, де потрібен був запалюючий приклад, де відчувалась

потреба в організаторі, партія надсилає М. І. Подвойського, до кінця свого життя відданого справі Комуністичної партії, революції. «Солдат революції», — записав власноручно М. І. Подвойський відповідь на питання анкети про «соціальний стан». І він виправдав це високе звання усім своїм життям, яке віддав людям.

О. Й. ЩУСЬ

70-РІЧЧЯ М. І. СУПРУНЕНКА

Минуло 70 років від дня народження Миколи Івановича Супруненка — відомого радянського вченого-історика, завідувачого відділом історії Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук професора члена-кореспондента ордена Леніна Академії наук УРСР заслуженого діяча науки, лауреата Державної премії. Народився він 17 лютого 1900 р. у м. Полтаві в сім'ї робітника. Його трудова діяльність розпочалася в 12-річному віці в Катеринославі, де працював спочатку учнем, а потім наборщиком в одній з друкарень. У роки громадянської війни М. І. Супруненко в квітні 1919 р. добровільно вступив до лав Червоної Армії, воював на Північному фронті. Після тяжкого поранення і тривалого лікування, в грудні 1920 р. взяв участь у боротьбі проти меншовиків. В 1924 р. М. І. Супруненко був прийнятий у члени партії.

В умовах нової економічної політики Комуністична партія вела рішучу боротьбу проти буржуазних елементів у місті й на селі. Для подання допомоги найбільшому селянству партія проводила мобілізацію міських комуністів. М. І. Супруненко посилають працювати головою сільського райкому в профспілці Всеробземліс. Переїхавши в 1931 р. на роботу до Дніпропетровська, М. І. Супруненко відвідував вечірній робітфак і старанно готувався до вступу у вищий учбовий заклад. Того ж року за путівкою Дніпропетровського міськкому Комуністичної партії він вступив на підготовчий, а потім і на основний історичний відділ Інституту червоної професури. Наполегливе навчання поєднував з активною участю в суспільно-політичному житті.

У жовтні 1937 р. Микола Іванович почав свою наукову діяльність у стінах Інституту історії Академії наук УРСР. Його наукові інтереси зосередилися переважно на вивченні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. Уже на цьому ранньому етапі М. І. Супруненко проявив себе здібним науковцем і організатором. За його участю було створено колективну працю «Історія України. Короткий курс» (К., 1940).

Під час Великої Вітчизняної війни Микола Іванович працював в евакуйованих установах Академії наук УРСР. До 25-річного ювілею Радянської України (грудень 1942 р.) він підготував і видав історичний нарис «Жовтень на Україні», в якому показав керівну роль В. І. Леніна й Комуністичної партії в боротьбі трудящих проти української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Розширюючи коло своїх досліджень, вчений вивчав також історію громадянської війни на Україні та одночасно працював над історією Великої Вітчизняної війни. Наслідком багаторічних досліджень були ґрунтовні монографії «Україна в період іноземної інтервенції й громадянської війни» (1951 р.) та «Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине» (1966 р.), що становлять значний вклад у радянську історіографію.

В 1953 р. Микола Іванович захистив докторську дисертацію. Тоді ж він очолив підготовку т. II «Історії Української РСР», присвяченого радянському періоду. У 1956 р. опублікував велику монографію «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза»¹. Це перша на Україні на той час узагальнююча праця, в якій досліджувались різні сторони народного опору та їх взаємозв'язок із найбільш гострою формою боротьби проти німецько-фашистських окупантів — партизанським рухом.

М. І. Супруненко є незмінним головою Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні».

Характерною рисою наукової діяльності вченого є те, що він вдало поєднує творчу працю над особистими узагальнюючими працями з організацією й участю в підготовці колективних досліджень. У 1967 р. до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції під його керівництвом і при особистій участі в Москві видано працю «Победа Советской власти на Украине» (автори С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко), а на Україні — двотомне дослідження «Перемога Великої

¹ Список праць див. Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР (1956—1967), К., 1969, стор. 249—252.

Жовтневої соціалістичної революції на Україні», яке було в 1969 р. відзначено Державною премією УРСР в галузі науки і техніки.

Микола Іванович брав участь у підготовці й виданні тритомної колективної праці «Українська РСР в період громадянської війни», входив до складу її редакційної колегії, був один з авторів другого і третього томів, керівником авторського колективу третього тома.

Своїми науковими працями Микола Іванович дістав визнання не тільки на Радянській Україні. Його, як провідного фахівця, залучають до участі у створенні ряду фундаментальних праць, що готувалися загальносоюзними історичними науковими установами. Так, він брав участь у підготовці Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС третього та четвертого томів п'ятитомної «Истории гражданской войны в СССР». Інститут історії АН СРСР також залучив М. І. Супруненко до редколегії багатотомної «Истории СССР» та до авторського колективу і редколегії VII тома цього видання, що вже вийшов з друку. Вчений є одним з авторів праці «Национально-государственное строительство в СССР».

Микола Іванович виявив себе здібним пропагандистом марксистсько-ленінської науки, досвідченим вихователем молодих наукових кадрів.

М. І. Супруненко систематично виступає з доповідями на наукових конференціях і сесіях, перед трудящими республіки, бере активну участь у роботі республіканського товариства «Знання».

Наукову й громадсько-політичну роботу ювіляра високо оцінив Радянський уряд, нагородивши його орденом Трудового Червоного Прапора і двома орденами Знак Пошани та медалями. В 1968 р. йому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР, а в 1969 р. — лауреата Державної премії УРСР. Відзначаючи 70-річний ювілей члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка, наукова громадськість бажає йому міцного здоров'я і подальших творчих успіхів.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

Редколегія та редакція «Українського історичного журналу» сердечно вітають Вас, Миколо Івановичу, з ювілеєм. Бажаємо Вам, видатному вченому, щирій людині, міцного здоров'я, щастя й нових успіхів у творчій праці на благо нашої Батьківщини.

ОДИН З НАЙЧУДОВІШИХ І МУЖНІХ СОЛДАТІВ

(До 50-річчя від дня народження
Героя Радянського Союзу
та французького руху Опору В. Порика)

«Один з найчудовіших і мужніх солдатів Опору», — цими словами відомий громадський діяч Франції Фернан Орс охарактеризував нашого співвітчизника, учасника французького Опору В. В. Порика¹. Не зразу дізналася Батьківщина про подвиг свого солдата. На сторінках нашої і французької преси часто з'являлися матеріали

про героїзм радянської людини, яку називали «Базиль», «Василь», «Борик», «лейтенант Громовий», «росіянин з Дрокура». Та життя поступово відкрило справжнє ім'я героя.

Народився Василь Порик 17 лютого 1920 р. в с. Соломівка на Вінниччині в сім'ї селянина-бідняка. Навчався в місцевій семирічній школі. 1938 р. закінчив Бобринський сільськогосподарський технікум. Того ж року вступив до Харківського піхотного училища. Там став комуністом. Напередодні випуску з училища розпочалася Велика Вітчизняна війна. З першого її дня лейтенант В. В. Порик на фронті, командував взводом. Восени 1941 р. потрапив у полон, згодом був вивезений до табору примусової праці Бомон у Північній Франції.

Там, далеко від Батьківщини, на чужій землі, радянські люди не припиняли боротьби з фашизмом. У жовтні 1942 р. в'язні табору Бомон, комуністи і комсомольці, створили підпільну організацію «Комітет радянських патріотів», яку очолив Василь Порик². Під його керівництвом діяло 11 диверсійних груп, що чинили саботаж на шахтах компанії «Дурш», «Партиз'єн», «Ескарпел».

¹ «Правда», 17 травня 1964 р.

² «Красная звезда», 22 березня 1960 р.; «Новая и новейшая история», 1964. № 3, стор. 94—95.

Дедалі частіше в таборі з'являлися листівки та відозви за підписом лейтенанта В. Громого. Вони закликали радянських людей, що працювали у неволі, до боротьби: «Ми, громадяни Радянського Союзу, повинні боротися разом із своїми батьками, братами, сестрами. Вони — на фронті, ми — в тилу у ворога. Все на боротьбу з фашизмом!»³.

В. В. Порик створив підпільний партизанський табірний загін, що складався з 12 найбільш надійних людей⁴. Загін діяв у департаментах Нор і Па-де-Кале. Протягом осені 1943 і зими 1944 рр. його бійці провели кілька успішних операцій і знищили ряд ешелонів з награваним вугіллям. «Загін Василя Порики у вересні 1943 р. пустив під укис поїзд, що прямував з вугіллям із Лілля в Париж, а у жовтні — в містечку Сен-Віль»⁵. Як згадує один з керівників Опору на Півночі Франції Г. Ларош, штаб франтирерів і партизанів незабаром одержав нові повідомлення про діяльність групи радянського офіцера. Вони свідчили, що в'язні Бомона під керівництвом В. Порики здійснили нічну вилазку з табору, пройшовши дротові загорождення, розібрали залізничні колії, в результаті чого зійшло з рейок чотири ешелони з вугіллям і два паровози. Рух на найважливіших ділянках було припинено на 10—15 діб⁶. Бомонці залишалися невловимими і продовжували завдавати ударів по фашистах⁷.

Гітлерівці ретельно шукали підпільну організацію. Їм удалося натрапити на слід лейтенанта. Ризикуючи бути схопленим, 15 березня 1944 р. В. Порик утік з Бомона. Незабаром він став членом керівництва французького штабу франтирерів і партизанів на півночі Франції, очолив радянських партизанів, які діяли в районі міст Ар-раса, Енен-Л'етара, Саломіна, Ланса⁸. Їх операції відзначалися сміливістю задуму, раптовістю, військовою майстерністю і завдали ворогові відчутних ударів. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 р. група патріотів з 30 чол. під командуванням В. Порики та його земляка М. Бойка разом із загonom француза Р. Орі напала на охорону табору Бомон. Було знято пости, взято в полон охорону, захоплено чимало зброї, набоїв, документацію, друкарські машинки. Разом з партизанами пішла частина в'язнів, які влилися до підрозділів⁹. 23 квітня 1944 р. загін лейтенанта атакував маршову колону гітлерівців з 200 чол. Фашисти залишили на дорозі близько 30 трупів¹⁰.

На початку травня 1944 р. В. Порик разом з С. Кондратюком, В. Колесником і В. Доценком пішли у розвідку. Біля містечка Дрокур вони наскочили на німецький патруль із 7 солдатів. У перестрілці трьох фашистів було вбито. У самому Дрокурі партизани зупинилися в одному з двоповерхових будинків. В. Доценко пішов перевірити безпеку дороги, але був схоплений гестапівцями. Пізніше його разом з французькими підпільниками П. Діттом і Е. Мішелем гестапівці розстріляли в Аррасі¹¹. Трьох партизанів, вказаних місцевим фашистом, оточили 30 гітлерівців. Зав'язався нерівний бій, у якому було знищено 11 гітлерівців, але загинув В. Колесник, а С. Кондратюк був тяжко поранений¹². Кожний метр, кожна сходинку двоповерхового будинку боронив В. В. Порик. Скінчилися патрони. Пораненого, непритомного схопили його фашисти і доставили в тюрму Сен-Нікез в Аррасі. Вісімнадцять діб гестапівці катували героя. Ненависть до ворога надавала йому сил. Витримавши тортури, він утік. «То, безперечно, була найдивовижніша ніч, яку будь-коли знала в'язниця в Аррасі», — згадує учасник Опору французький комуніст А. П'єрар¹³. Закривавлений, у лахміттях, В. Порик знайшов у собі сили дістатися до французької підпільної квартири в м. Енен-Л'етарі. Французькі патріоти, ризикуючи власним життям, врятували радянського партизана. Вони відправили його на квартиру комуніста Офра, який жив за 20 км від Арраса, і там кілька тижнів його виліковували¹⁴. Навіть прикутого до ліжка, його не залишали думки про відплату гітлерівцям. Саме тоді він надіслав такого листа своєму побратимові по партизанській боротьбі, оренбуржцю І. Рябову: «Ми ще повоюємо, Ваню! І хай фашистські собаки про це не забувають»¹⁵.

³ «Красная звезда», 17 лютого 1962 р.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 36.

⁵ Там же.

⁶ «Радянська Україна», 17 червня 1964 р.

⁷ «Новая и новейшая история», 1964, № 4, стор. 126—127.

⁸ «Літературна газета», 15 березня 1960 р.; «Красная звезда», 6 липня 1963 р.; «Молодь України», 22 липня 1963 р.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 2, арк. 44—50, 77.

¹⁰ «Красная звезда», 17 лютого 1962 р.

¹¹ «L'Avant-garde», 1963, № 189, стор. 77.

¹² «France — URSS», 1959, № 168, стор. 4; «Радянська Україна», 29 січня 1960 р.; «L'Avant-garde», 1960, № 244, стор. 8—9.

¹³ «Україна», 1959, № 43, стор. 16.

¹⁴ «France — URSS», 1959, № 168, стор. 4—6; «L'Avantgarde», 1960, № 244, стор. 8—9.

¹⁵ «Сельская жизнь», 29 травня 1964 р.

Після видужання В. В. Порик знову керував бойовою діяльністю радянських загонів, мстив гітлерівським бандитам «за ті знущання, що вони їх чинили на нашій Батьківщині і які вони робили тут»¹⁶.

14 липня 1944 р., в день національного свята Франції — 155-річчя штурму Бастилії, В. Порик у формі офіцера Радянської Армії виступив на мітингу французьких патріотів в окупованому містечку Сен-ан-Гоеллі. «Дорогі товариші! Дозвольте мені від імені радянських патріотів у Франції передати вам бойовий партизанський привіт. Ми, радянські патріоти, не відстаємо від нашої Радянської Батьківщини і за прикладом нашої любимої Червоної Армії, разом з французькими патріотами били, б'ємо і будемо бити фашистів до кінця. Ми боремося за Радянську Батьківщину і за свободу всіх національностей в усьому світі. Ми просимо французький народ допомогти нам у цьому, тим самим прискориться перемога над фашизмом. Хай живе вільна Франція! Хай живуть французькі і радянські патріоти»¹⁷. Звістка про цю надзвичайну маніфестацію в центрі французького гірничого району швидко облетіла міста і села північних департаментів. Серед народу поширилися чутки про радянський десант. А 22 липня 1944 р. В. Порик потрапив у засідку гестапо. Гітлерівці розстріляли героя в Арраській фортеці через дві години після арешту.

Всі свої сили, воєнне вміння, життя віддав В. Порик за волю Франції. «Я можу сміливо стверджувати, — писав про ті часи Ф. Орс, — що лейтенант Базиль, офіцер Червоної Армії, служив нам прикладом стійкості й непримиренності в тій боротьбі, яку ми проводили проти гнобителів. Наш дорогий товариш і незабутній друг загинув смертю героя в ім'я того, щоб жила Франція»¹⁸.

Діяльність В. В. Порики високо підняла авторитет радянської людини. Ще у липні 1944 р. в газеті «Ліберте», що виходила у щойно визволеному місті Ліллі, була вміщена стаття «Один з тих, хто загинув заради того, щоб жила Франція», де говорилося: «Лейтенант Василь загинув. Василь — ім'я, яке було у всіх на устах, ім'я, яке ми всі вимовляли з повагою і захопленням... Боротися з нацизмом його єдина турбота. Людина, яка своїми нечуваними стражданнями, а потім і своїм життям заплатила за вірність ідеалу щастя і свободи. Василь, син безсмертної Жовтневої революції, загартований роками боротьби і зусиль — приклад самовідданості для франтирерів і партизанів, піонерів нашого безсмертного народного повстання»¹⁹.

Радянській людині, вірній священним принципам пролетарського інтернаціоналізму, трудящі Франції віддають свою шану. В пам'ять про В. Порику та його земляка В. Доценка на мурі арраської цитаделі встановлено мармурові плити. На першій напис: «Ф. Т. П. Ф. Василь Доценко, 15 квітня 1924 — 21 липня 1944. Солдат Червоної Армії». На другій: «Ф. Т. П. Ф. Василь Порик, червень 1923 — липень 1944. Лейтенант Червоної Армії»²⁰. Їх імена викарбовані поряд з іменами 220 французьких патріотів, розстріляних тут гітлерівцями. На честь представників слов'янських народів, що героїчно билися за визволення Франції, слов'янський комітет Франції випустив поштову листівку, де поряд з національним героєм французького народу Ш. Дебаржем уміщено фото чеха Кунди, поляка Бурчинського, югослава Філіпса та українця В. Порики — «непохитної мужності сина соціалістичної України, вихованого соціалістичною революцією»²¹.

Франція пам'ятає свого героя. На могилі В. Порики та його бойового товариша В. Колесника в місті Енен-Л'етарі завжди свіжі квіти. Шахтарська родина Оффрів доглядає могили радянських воїнів. Українські скульптори спорудили пам'ятник своєму землякові.

21 липня 1964 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за героїзм і мужність, виявлені у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників на території Франції, В. В. Порику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Президія Верховної Ради УРСР об'єднані села Соломірка і Клітище перейменувала на с. Порик.

А. В. КУДРИЦЬКИЙ

¹⁶ З листа В. Порики товаришам. Зберігається в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Повністю надруковано в «Известиях» 22 квітня 1964 р. та збірнику «Говорят погибшие герои», М., 1966, стор. 445—447.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 85; «Новая и новейшая история», 1964, № 3, стор. 95.

¹⁸ «Комсомольское знамя», 26 грудня 1963 р.

¹⁹ «Красная звезда», 17 лютого 1962 р.

²⁰ «Études Soviétiques», 1963, № 189, стор. 77.

²¹ «Літературна газета», 15 березня 1960 р.; «Советская Белоруссия», 14 січня 1964 р.

УЧИТЕЛЬКА-РЕВОЛЮЦІОНЕРКА З ЧЕРНІГІВЩИНИ

(До 100-річчя від дня народження
М. Ф. Ветрової)

Трубецької бастіон Петропавлівської фортеці. Тут царизм ховав, гноїв, мордував найнебезпечніших своїх ворогів — борців за правду. Сірі стіни кріпосних казематів пам'ятають чимало страшних подій. У народі поширювалися чутки про таємні люки, крізь які спускали в Неву невідомих в'яз-

нів, про жахливі кам'яні мішки, де повільною смертю гинули поховані живими. І от нова страшна вістка. 8 лютого 1897 р. о 6 годині вечора в камері № 7 ув'язнена Марія Ветрова, облившись гасом з лампи, принесеної в її камеру, підпалила себе. Хоч ув'язнена опинилася в надзвичайно тяжкому стані, її не помістили в лазарет, не рятували, а залишили вмирати в муках в одиночці. Вона померла тільки на 4 добу, 12 лютого, і таємно, щоб ніхто не бачив, була похована на кладовищі. Їй тоді тільки-но минуло 26 років.

Царські сатрапи все зробили, щоб затаїти від громадськості таємницю камери № 7. Але, незважаючи на це, справа Марії Ветрової перетворилася в акт великого громадського значення. 4 березня того ж року вперше після довгих років відносної тиші біля Казанського собору в Петербурзі відбулася 5-тисячна демонстрація протесту. Її організували студенти й учні 14 навчальних закладів столиці. Тоді було заарештовано 103 студенти, 6 професорів і 74 інші особи¹.

Ця демонстрація дуже вплинула на передові уми російського суспільства. Загибель Марії Ветрової стала причиною демонстрацій протесту в Москві й Києві.

Марія Федосіївна Ветрова народилася 1870 р. в с. Кезі, нинішнього Ріпкінського району Чернігівської області. Вона була позашлюбною дочкою козачки й повітового нотаріуса. Після кількох тижнів після появи на світ дівчинку віддали на виховання селянці. Батьки не цікавилися своєю донькою і скоро припинили матеріальну допомогу. Добрі люди потурбувалися про неї, влаштували її до виховального будинку.

Училася Марія добре. Склавши екзамени, 1888 р. вступила до Чернігівської жіночої гімназії. Але засобів до існування не було ніяких. І вона, дівчинка-підліток, змушена була давати приватні уроки, виконувати невеликі доручення, щоб якось прогодувати себе. Та суворя боротьба за життя не злякала її. Навпаки, загартовувала. Марія багато читала, успішно переходила з класу в клас.

Заповітною мрією Марії Ветрової було стати народною вчителькою, навчати грамоти трудовий люд. Мрія збулася. Невдовзі вісімнадцятирічна вчителька переступила поріг Любецької школи Чернігівської губернії. Всі знання, теплоту своєї душі вона віддавала дітям, а з місцевими властями вступила в єдиноборство, оскільки вони присвоювали частину грошей, що відпускалися для школи. Саме через це вчителька заявила протест шкільному начальству. Однак стан речей не змінився, тоді як власне життя стало нестерпним. Довелося виїхати.

Бунтівлива вдача дівчини жадала боротьби. У своєму щоденнику вона писала: «Ні, жити таким життям, як я, неможливо. Потрібно працювати і водночас робити що-небудь для полегшення оточуючих. А життя без певної мети — безглузде, тваринне життя, ...енергія й стійкість переконання в людині — величезний моральний обов'язок. Прощайте те, чого не могла, але ніколи не подарують, чого не хотіла»².

Щоб стояти ближче до найважливіших подій країни і підвищувати свою освіту, М. Ф. Ветрова приїхала до Петербурга і 1894 р. стала слухачкою Вищих жіночих курсів. Тут вона познайомилася з революційною молоддю, ввійшла до її гуртків.

Скоро М. Ф. Ветрова стала однією з працівників підпільної Лахтинської друкарні, де поряд з народницькою літературою друкувалися матеріали Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Довго царські служаки не могли натрапити на цю друкарню, але провокатори допомогли їм вислідити її. У справі Лахтинської друкарні було заарештовано і М. Ф. Ветрову. Прямих доказів проти неї не було. Щоб змусити заговорити, її хотіли залякати, помучити в кам'яних мішках Трубецького бастіону³. Спершу помістили в камеру № 3 на першому поверсі. По обидва боки були залишені порожні камери, щоб ув'язнена не могла перестукуватися. До неї навіть не долинали кроки вартових, оскільки вздовж коридора лежав товстий повстяний килим. Тільки куранти на Петропавлівському соборі щогодини відбивали час. Жандарми всіма своїми діями намагалися принизити ув'язнену, підкреслити її приреченість.

М. Ф. Ветрова не могла всього цього знести. Ось чому і сталася страшна трагедія в камері № 7. Царизм убив віддану дочку народу, яка всі свої сили і знання віддала справі прийдешньої революції. Навіть її смерть сприяла зростанню революційної самосвідомості серед молоді.

С. Н. ЙОФФЕ

¹ М. Н. Гарнет. История царской тюрьмы, М., 1961, т. 3, стор. 176.

² Н. Ростов. Драма в бастióне, М., 1933, стор. 8.

Огляд джерел та літератури

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ ЛКСМУ

Під керівництвом Комуністичної партії Ленінський комсомол став для покоління радянської молоді школою комуністичного виховання. За п'ятдесят років цю чудову школу пройшло понад сто мільйонів радянських людей, а сьогодні в рядах ВЛКСМ — понад 24 млн. юнаків і дівчат, у яких виховуються риси громадянської мужності, готовність всім своїм життям утверджувати на землі велику правду часу — комунізм.

Історія комсомолу — невід'ємна частина історії КПРС, розвитку соціалістичної держави, яскрава сторінка боротьби радянського народу за перемогу соціалізму та комунізму. Чимало в цей літопис внесла і ЛКСМУ — один з бойових загонів ВЛКСМ. Півстоліття минуло з часу створення комсомолу України, в історіографії якого можна виділити три основні періоди. Перший починається в 1919 р. і триває до середини 30-х років. В цей час виходить значна кількість літератури з історії молодіжної спільноти. Першими авторами були безпосередні учасники утворення ЛКСМУ й активні її діячі. Це — О. Ситниченко, С. Білокриницький, С. Лейкін, В. Фастовський, А. Яковлев, М. Окулик та багато інших¹. Головна увага зосереджувалась на проблемі боротьби молоді проти царизму, організації соціалістичних спілок робітничої молоді, революційного руху серед учнівства і студентства, утворення комсомолу й участі його у громадянській війні. Це були невеликі за обсягом популярні описові праці, що базувалися переважно не на документах, а на особистих спогадах.

Великою подією в житті ЛКСМУ було заснування у 1923 р. історико-комсомольського журналу «Комуністичний юнацький рух». На сторінках його виступали відомі діячі ЛКСМУ із статтями і спогадами з історії молодіжного руху і комсомолу, публікувались рецензії та документальні матеріали. У 1933 р. після виходу шістнадцятого номера видання журналу припинилося. Тепер він став бібліографічною рідкістю.

В цей же період зроблена перша спроба підготувати узагальнюючі праці та документальні збірники про комсомол України. У 1924 р. вийшов у світ «Короткий нарис по історії КСМУ» С. Білокриницького², в 1928 р. — «Короткий нарис історії ЛКСМУ» І. Зарви³. 1925 р. видано збірник «Партия о комсомоле», 1927 р. — «Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановках з'їздів», 1928 р. — «IV з'їзд ЛКСМУ» (збірник матеріалів) та ін. Одночасно висвітлювались шляхи розвитку місцевих комсомольських осередків. У 1923—1930 рр. були опубліковані праці з історії Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Харківської, Мелітопольської окружних КСМ організацій та ін.⁴ Ці праці відіграли позитивну роль у вихованні молоді. Проте необхідно вказати і на їх недоліки.

Історики того часу, не маючи достатніх теоретичних знань і досвіду, допускали серйозні помилки методологічного характеру. Вони порушували хронологічну послідовність, показували діяльність комсомолу у відриві від історії партії і соціалістичної держави, слабо розкривали роль Комуністичної партії і В. І. Леніна у створенні й розвитку ВЛКСМ. Цим дослідженням властивий невисокий теоретичний і науковий рівень, ілюстративний метод використання джерел.

Другий період історіографії комсомолу — початок 30-х — середина 50-х років. Випуск праць у цей період різко скорочується. Деяке поживлення спостерігається у ювілейні роки — 20-річчя і 30-річчя ЛКСМУ. В 1939 р. вийшли книги «Двадцять років

¹ А. Ситниченко. Молодежь в царском подполье, Харьков, 1924; С. Білокриницький. В один союз, Харків, 1929; С. Лейкін. Донецкая молодежь в пролетарской революции, Харьков, 1930; В. Фастовський. Трипільська трагедія, Харків, 1926; А. Яковлев, М. Окулик. На шляху шукань, Харків, 1925.

² С. Білокриницький. Короткий нарис по історії КСМУ, Харків, 1924.

³ І. Зарва. Короткий нарис історії ЛКСМУ, Харків, 1928.

⁴ Дніпропетровський комсомол в ілюстраціях, Дніпропетровськ, 1930; 6 лет, которые нас закаляли. Запорожский окружком ЛКСМУ, 1924; 10 лет Луганского комсомола. Луганский окружком ЛКСМУ, 1929; За пять лет. Кременчугский Окружком КСМУ, Кременчуг, 1923; В. Зельцер. Десять лет комсомола Николаевщины, Николаев, 1927; Десять лет, Одесса, 1927; Збірник з історії ЛКСМУ на Полтавщині, Полтава, 1928; Зародження Харківського комсомолу, Харків — Одеса, 1934; X років комсомолу Мелітопольщини, Мелітополь, 1929.

Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України», короткий нарис з історії комсомолу, збірник документів «Мобілізація комсомолу України на фронті громадянської війни», в 1949 р.— «XIV з'їзд ЛКСМУ» та ін. Серйозним недоліком цих видань є те, що в них нерідко перекичувались факти, багато важливих положень тлумачилося суб'єктивно, поверхово і спрощено.

Третій період почався в середині 50-х років і продовжується й нині. Після XX з'їзду КПРС, у результаті заходів, вжитих партією, історики республіки досягли чималих успіхів. Найважливішим підсумком слід визнати відновлення і утвердження в дослідницькій роботі марксистсько-ленінського методу наукового аналізу, подолання суб'єктивізму і спрощенства. Історична наука вийшла на широку дорогу творчого розвитку. Комуністична партія створила для цього найсприятливіші умови, забезпечила підготовку кваліфікованих кадрів.

У післявоєнні роки спостерігається підвищений інтерес до розробки проблем історії комсомолу, молодіжного руху. З цих питань у країні протягом 1946—1968 рр. було захищено 328 кандидатських та докторських дисертацій, з них 54 підготовлено в республіці. Порівняно з довоєнним періодом, коли не велось наукових досліджень з комсомольської тематики, у післявоєнні роки зроблено значний крок. Однак треба відзначити, що на цій ділянці не все гаразд. Слабо йдуть справи з підготовкою докторів. Першими з них є О. М. Апаркін, К. М. Лебедев, М. В. Трущенко, Г. А. Аветисян, О. С. Трайнін і А. Ю. Журов, а в УРСР — І. М. Михайловський, який захистив у 1967 р. докторську дисертацію на тему «Комсомол України в період соціалістичної реконструкції народного господарства Радянського Союзу (1926—1937 рр.)». У республіці є 55 дипломованих дослідників комсомольської теми, але, на жаль, деякі з них припинили її наукову розробку після захисту дисертацій.

У багатьох випадках робота над ними пов'язана з публікацією статей, брошур і монографій, присвячених актуальним питанням історії комсомолу. Позитивним є те, що значно підвищився теоретичний рівень друкованих досліджень, поглибилася їх проблематика, розширилися документальна та джерелознавча база й географічні рамки. Основна тематика, над якою працюють історики,— утворення комсомолу і його діяльність у період громадянської війни, боротьба молоді проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, участь комсомольських організацій у соціалістичному і комуністичному будівництві. З опублікованих праць заслуговують на увагу книги П. Т. Тронька, В. Ю. Маланчука, І. М. Михайловського⁵. До числа значних досліджень слід також віднести і брошури з історії комсомолу, випущені видавництвом ЦК ЛКСМУ «Молодь». Ця серія витримала два видання — в 1957 і 1959 рр.⁶

Крім того, у республіці вийшло багато брошур, статей, присвячених окремим проблемам діяльності ВЛКСМ на різних етапах її розвитку, місцевим організаціям Спілки, а також ряд документальних збірників, які стали важливим джерелом для дослідників⁷. Є й серйозний закид історикам республіки: до цього часу вони не підготували жодного збірника матеріалів з історії соціалістичного і комуністичного будівництва. Нам здається, що необхідно запозичити досвід москвичів у цій справі, оскільки видавництво ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия» випустило ряд цікавих і змістовних видань.

У республіці друкуються спогади ветеранів комсомолу, де, незважаючи на елементи суб'єктивізму, є цікаві факти, цифри, відтворено яскраві сторінки життя ЛКСМУ й імена активних діячів Спілки.

Мемуарній літературі властивий той самий недолік, що й джерельним матеріалам. Вона знайомить читачів виключно з діяльністю комсомолу в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни або з його працею та боротьбою у період Великої Вітчизняної війни. Чимало героїчних сторінок історії комсомолу ще чекають на своїх дослідників, популяризаторів.

До цієї благородної справи слід залучити колишніх діячів ЛКСМУ Л. В. Гладку, В. І. Дрозденка, Ю. Н. Їльченка, С. К. Кирилову, М. К. Кириченко, В. С. Костенка, М. А. Кузнецова, П. Т. Тронька, М. М. Підтиченко, Є. І. Чмихало, Г. Г. Шевеля, Л. К. Шендрика та інших, щоб вони виступили з спогадами про діяльність комсомольських організацій.

Позитивним явищем сучасного періоду є те, що провідні працівники ЦК ЛКСМУ

⁵ П. Тронько. Бессмертние юных, М., 1958; його ж. Подвиг твоїх батьків, К., 1968; В. Ю. Маланчук. Молодість, загартована в боях, Львів, 1957; І. Михайловський. Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР, Львов, 1966.

⁶ П. Тронько. В боях за Вітчизну, К., 1959; М. Журавльов. На відбудові, К., 1959; В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу, К., 1959.

⁷ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, К., 1959; Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины. 1917—1920 гг., Харьков, 1961; Молодая гвардия, К., 1960; та ін.

і обкомів комсомолу республіки активніше почали виступати з статтями, брошурами та книгами, висвітлюючи шлях ЛКСМУ і досвід практичної роботи⁸.

Нині в республіці невеликий загін істориків працює над проблемами молодіжного руху. Республіканська Рада по координації наукової розробки історії партії в 1964—1969 рр. затвердила близько 880 докторських і кандидатських дисертацій та монографій. З них 76 присвячено комсомолу і молодіжному руху (дожовтневому періоду — 1 кандидатська дисертація; боротьбі за перемогу Великого Жовтня і захисту зволювань соціалістичної революції — 3; відбудові народного господарства — 2; індустріалізації — 1; колективізації — 1; другій п'ятирічці — 5; періоду 1937—1941 рр. — 5; участі молоді у Великій Вітчизняній війні — 11; післявоєнному відбудовному періоду — 2; 1953—1958 рр. — 1 і періоду розгорнутого будівництва комунізму — 44). Половина (36) тем пов'язана з комуністичним вихованням молоді. Шість науковців запланували докторські дисертації. Деякі з фахівців вже стали кандидатами, дехто ще не приступив до роботи, а більшість плідно працює. Перші розробки молодих науковців свідчать про те, що у досвідчених дослідників є гідна зміна. Серед них — Г. І. Гончарук (Одеський університет), П. С. Назимко (Республіканська комсомольська школа), А. Пахарець (Донецький політехнічний інститут), В. Г. Роїк (Київський педінститут) та ін.

Слід зазначити, що багато важливих питань з теорії та історії молодіжного руху лишається поза увагою дослідників. Необхідно глибше вивчати погляди основоположників марксизму-ленінізму з цих питань. Нині весь радянський народ готується гідно зустріти 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Володимир Ілліч всебічно розвив і збагатив марксистське вчення про роль молодого покоління у революційній боротьбі, в будівництві нового суспільства. Тимчасом, у республіці немає ще фундаментальних праць з цієї тематики. Чекають на своїх дослідників і такі проблеми, як погляди В. І. Леніна на місце і роль робітничої молоді в загальнопролетарському русі; ідейно-організаційні основи революційного молодіжного руху; принципи партійного керівництва, взаємовідносини марксистської партії з силами молоді; боротьба проти впливу на юнацтво буржуазних і дрібнобуржуазних антиленінських течій; вчення про комуністичне виховання молодого покоління; комсомол як резерв і помічник партії. Важливість цих питань зумовлена гострою ідеологічною боротьбою на сучасному етапі. Вороги комунізму намагаються «довести», що ленінізм — виключно російське явище, що праці Леніна мають лише значення для нашої країни. Розробка теоретичної спадщини вождя допоможе рішуче виступити проти буржуазних фальсифікаторів, розкрити інтернаціональне значення ленінізму для міжнародного комуністичного і демократичного молодіжного руху.

Важливе завдання істориків — всебічне вивчення і наукове узагальнення досвіду партійного керівництва комсомолом. Поряд з аналізом його необхідні й дослідження про керівну діяльність партії у цьому напрямі на різних етапах розвитку радянського суспільства.

Як свідчить історія ВЛКСМ, успішний рух революційної молоді можливий тільки під проводом комуністів, і заслуга ленінської партії саме в тому, що вперше у світі вона здійснила і здійснює керівництво Спілкою молоді в умовах диктатури пролетаріату, соціалістичного і комуністичного будівництва. Вона спрямовує енергію юнаків і дівчат у русло соціально-політичної боротьби за перемогу нового ладу, мобілізує їх на розв'язання загальнонародних завдань. Ці принципи містять багато корисного і для роботи спілок у братніх країнах, мають велике значення для дальшого згуртування молодіжних мас під прапором марксизму-ленінізму.

Курс на будівництво соціалізму КПРС відстояла і провела в життя у запеклій боротьбі з «лівими» й правими опортуністами, що намагалися зштовхнути радянський народ з ленінського шляху. І завжди вірним помічником партії була ВЛКСМ. Досвід комуністів і комсомольців першої у світі соціалістичної держави повинен допомогти силам молоді усіх країн підвищити свою пильність до діяльності різних псевдореволюціонерів, які намагаються, прикриваючись «лівою» фразою, розколоти комуністичний молодіжний рух. Завданням дослідників є вивчення і висвітлення боротьби комсомолу під керівництвом КПРС з антиленінськими течіями.

Чекають на розробку й такі проблеми, як місце і роль Комуністичної Спілки Молоді в суспільстві, її організаційне будівництво, форми і методи роботи, завдання у галузі ідейного виховання та політичної освіти, інтернаціональна діяльність ЛКСМУ, роль комсомольської преси, комсомол і Ради, комсомол і профспілки, студентство й учнівство, питання побуту і дозвілля юнацтва, спортивно-масова робота, керівництво міжнародною організацією та її історія, досвід братніх спілок молоді та ін.

Ми живемо в обстановці різкого загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Наші вороги, намагаючись підірвати соціалізм, роблять головну ставку на ідейне роззброєння молоді, хочуть послабити її революційний ентузіазм.

⁸ Л. В. Гладка. Комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ, К., 1954; В. І. Дрозденко. Народження подвигу, К., 1957; Ю. Н. Ельченко. Бойовий помічник партії, К., 1963; М. К. Кириченко. Кождому комсомольцю — поручення по душі, М., 1959.

притупити класову самосвідомість, протиставити старшому поколінню. В «психологічній війні» проти Радянського Союзу імперіалісти одне з центральних місць відводять пресі, яка силкується нав'язати молодшому поколінню буржуазні ідеї та мораль. Завдання радянських істориків вести непримиренну боротьбу з буржуазними фальсифікаторами історії комсомолу. На жаль, в республіці з цього приводу не надруковано жодної статті. Варто звернути увагу на створення фундаментальних праць про виникнення і перші кроки комсомолу, його роль як помічника партії під час відбудови народного господарства, в роки індустріалізації, довоєнних п'ятирічок, про комсомольське будівництво в умовах Вітчизняної війни, діяльність Спілки в післявоєнний період.

Для наукового керівництва роботою по створенню узагальнюючих праць з історії комсомолу, її координації доцільно за прикладом ЦК ВЛКСМ організувати при ЦК ЛКСМУ на громадських засадах Науково-консультативну раду з історії ЛКСМУ, щоб подавати постійну допомогу молодим вченим, які працюють у цій галузі.

Необхідно також при Республіканській раді по координації наукової розробки історії КПРС і КП України, що діє при Інституті історії партії ЦК КП України, організувати спеціальну комісію з питань вивчення молодіжного руху.

План видавництва «Молодь» має передбачати щомісячний випуск книжок, присвячених ЛКСМУ. Добре було б утворити історичний комсомольський журнал (за типом журналу «Комуністичний юнацький рух»). А коли цю справу найближчим часом розв'язати неможливо, то необхідно, щоб видавництво «Молодь» щороку публікувало один — два збірники статей, знайомлячи громадськість з кращими дослідженнями. Слід налагодити бібліографічну інформацію на сторінках молодіжних газет, журналів про нові вітчизняні й закордонні видання, присвячені молоді та комсомолу. Все це дасть можливість глибше і детальніше досліджувати, висвітлювати славну історію Ленінського комсомолу.

Ю. В. БАБКО

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ СОЮЗУ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН В 1927—1937 рр.

Одним з найважливіших політичних наслідків Великої Жовтневої соціалістичної революції є зміцнення і дальший розвиток союзу робітничого класу з трудящим селянством. На різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва цей союз був запорукою історичних перемог нашого народу. Особливо яскраво виявився він у період, коли партія здійснювала «найглибші соціалістичні перетворення в сільському господарстві на основі ленінського кооперативного плану»¹. Саме завдяки активній участі робітничого класу переведення мільйонів дрібних селянських господарств на шлях соціалізму було здійснене в нашій країні у надзвичайно короткі строки.

Керівна роль робітничого класу в соціалістичній перебудові села полягала не тільки в тому, що він, ліквідувавши приватну власність на землю, створив «земельний лад, *найбільш гнучкий* в розумінні переходу до соціалізму»², і забезпечив сільськогосподарське виробництво необхідною матеріально-технічною базою, а й у безпосередній практичній допомозі тисяч його представників. В. І. Ленін вважав робітників здібними пропагандистами соціалізму серед селян. В цілому ряді статей, виступів і листів він радив частіше посилати на село розумних, чесних і надійних робітників для партійної й адміністративної роботи. Без них, говорив Володимир Ілліч, «нам з селом не добитися великого поліпшення»³.

Робітники несли на село пролетарську організованість, дисципліну, передавали селянам свій досвід, піднімали їх на боротьбу з куркульством. В. І. Ленін старанно вивчав досвід передових промислових підприємств в організації шефства міста над селом і наполегливо вимагав від партійних, радянських і профспілкових органів уважного й серйозного ставлення до цієї справи. Він вимагав «зробити з міського робітника провідника комуністичних ідей у середовище сільського пролетаріату»⁴.

Комуністична партія України, втілюючи в життя безсмертні ідеї ленінського кооперативного плану, виконала величезну організаційну та ідейно-виховну роботу по здійсненню настанов великого вождя.

¹ Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, К., 1966, стор. 8.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 282.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 459.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

У пропонованій статті робиться спроба підсумувати вивчення діяльності КП України по зміцненню союзу робітничого класу й селянства протягом 1927—1937 років, зосередити увагу дослідників на проблемах, які, на думку автора, ще потребують висвітлення.

Перша праця, присвячена даному питанню, з'явилась у 1955 р.⁵ В ній автор показав організацію шефської справи в республіці, узагальнив матеріал про робітничі бригади на селі, роботу по відборі двадцятип'ятитисячників та ін.

В наступні роки вийшли окремі статті про організацію шефства міста над селом в період підготовки і проведення суцільної колективізації, про діяльність двадцятип'ятитисячників, роль робітників в організаційно-господарському зміцненні колгоспів, у здійсненні культурної революції та ін.

Діяльності КП України по мобілізації робітничого класу на допомогу селу в період підготовки і розгортання масового колгоспного руху присвятили свої праці І. І. Слинько, І. М. Михайловський, І. С. Кравець, І. З. Орел, Б. М. Барак та інші⁶. В них зазначаються зміни, що сталися в шефській діяльності в зв'язку з проголошенням партією курсу на колективізацію, наводяться дані про кількість шефських товариств на Україні, характеризуються форми і методи їх роботи. Автори показують участь посланців робітничого класу у сільськогосподарських кампаніях 1929 р., у культурній допомозі селянству, у пожеволенні роботи партійних та інших організацій села. Деякі дослідники, зокрема І. М. Михайловський, дещо перебільшують успіхи шефської справи в той час. Так, якщо вірити автору, то уже 1928 р. шефство міста над селом на Україні набуло масового характеру. Особливо активну участь у ньому, пише автор, взяла комсомол, профспілкові організації. Як відомо, постановою ЦК КП(б)У від 30 січня 1929 р.⁷ констатувала істотні недоліки саме в цих питаннях.

Наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. під час масового колгоспного руху найяскравіше проявилась братня солідарність робітничого класу з трудівниками села. Грунтуючись на значному документальному матеріалі, автори в спеціальних дослідженнях показали ту безкорисливу всебічну допомогу, яку подали робітники Україні селянству у відповідальний для всього нашого народу період першої колгоспної весни. Робітничі бригади ремонтували сільськогосподарський реманент, брали активну участь у створенні нових колгоспів, налагодженні культурного життя села, зміцненні партійних, радянських і громадських організацій⁸.

У статтях І. Д. Борисовського⁹ відтворено участь робітничого класу України в зміцненні органів Радянської влади на селі, в піднесенні політичної активності й діяльності сільських організацій бідняків і батраків.

Г. М. Шарлай висвітлює допомогу робітничого класу України в розвитку колективного господарства, розв'язанні проблеми колгоспних та сільських кадрів, в акти-

⁵ І. О. Борисовський. Підготовка революційного походу промислових робітників України на село (кінець 1929 — початок 1930 рр.).— Наукові записки Харківського педагогічного інституту іноземних мов, т. 3, 1955.

⁶ І. І. Слинько. Допомога робітничого класу селянству України в період підготовки і розгортання суцільної колективізації.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, № 11, 1957; І. М. Михайловський. Роль шефства міста над селом в дальшому зміцненні союзу робітничого класу і селянства, в прискоренні підготовки умов суцільної колективізації сільського господарства (на матеріалах УРСР, 1926—1929 рр.).— Наукові записки Львівського пед. ін-ту, т. IX, 1958; І. С. Кравець. Розвиток нових форм зв'язку між містом і селом на Україні (1928—1929 рр.).— УІЖ, 1960, № 5; І. З. Орел. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над селом в період підготовки колективізації (1926—1929 рр.).— Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук КДУ, 1960, № 4; З. В. Першина. Робітничі бригади на селі в рік великого перелому (за матеріалами історії Одеського заводу ім. Січневого повстання).— Праці Одеського ун-ту, т. 152, вип. 8, історичні науки, 1962; Г. Н. Шарлай. Роль робочого класу України в розвертванні масової колективізації в 1929 г. (на матеріалах Дніпропетровської області).— Сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вып. 7, 1962; Б. М. Барак. Участь робітників України в підготовці і проведенні весняної посівної кампанії 1929 р.— Вісник Харківського ун-ту, № 17, історична серія, вип. I, 1966; Т. Н. Кондратьюк. Помощь рабочего класса Украины в укреплении сельских партийных организаций и сельсоветов (1926—1929 гг.).— Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине, Днепропетровск, 1969; Г. Н. Шарлай. Курс партии на коллективизацию сельского хозяйства и задачи рабочего шефства в ее осуществлении.— Там же.

⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 36. документів і матеріалів, т. II, К., 1965, стор. 75—77.

⁸ І. І. Слинько. Назв. праця, стор. 276.

⁹ І. Д. Борисовський. Організаторська діяльність промислових робітників України на селі весною 1930 р.— Наукові записки Харківського педінституту, т. 4, 1958; його ж. Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.).— УІЖ, 1960, № 5.

візації культурно-масової роботи на селі¹⁰. Автор наводить факти участі робітників у складанні виробничих планів, тарифних сіток, річних звітів і т. д. Але, на жаль, не з'ясовує, наскільки ефективним і доцільним було впровадження досвіду промислових підприємств у колгоспне виробництво. Заслужовує на увагу спроба Г. М. Шарлая показати роль шефської допомоги міста у зміцненні сільських партійних організацій. Навівши дані по окремих округах про відрядження робітників-комуністів у села, автор справедливо підкреслює, що це «привело не тільки до кількісного зростання партійних організацій, але й до поліпшення їх якісного складу, що підносило боєздатність у боротьбі проти куркульства, значно поживило громадське життя на селі»¹¹.

Відомо, що не всі працівники на місцях вірно розуміли значення сільських Рад у нових умовах. З'являлись «теорії» про відмирання Рад, про передачу їх функцій колгоспам і т. п. Дослідники зазначають, що допомога робітничого класу в посиленні й розширенні впливу сільських Рад у період будівництва нового села мала виняткове політичне значення. Досліджуючи дане питання, Л. А. Шевченко, Б. М. Барак та інші¹² показали діяльність робітничих бригад під час перевиборів сільських Рад у 1928/29 і 1930/31 роках та часткових перевиборів 1930 р., відзначили вплив її на піднесення політичної активності виборців та поліпшення соціального складу органів влади на селі, навели дані про виділення промисловими підприємствами кращих робітників для постійної роботи в сільрадах тощо.

Шефські зв'язки між пролетаріатом і селянством змінювались залежно від конкретних завдань соціалістичного будівництва. У статті Г. М. Шарлая «До питання про перебудову робітничого шефства над селом у початковий період суцільної колективізації»¹³ простежено організаційні форми шефства, починаючи з 1923 р., показано ентузіазм і розвиток соціалістичного змагання серед робітників за кращу допомогу селу, наведено дані про зростання кількості членів товариств у промислових округах України.

Великий інтерес науковців викликала діяльність двадцятип'ятитисячників на Україні, їх методи праці й досвід роботи. І це цілком закономірно. «Вивчення цього досвіду,— говорить одна з відомих дослідниць даного питання В. М. Селунська,— цікаве в тому відношенні, що в ньому у найбільш концентрованому вигляді відбилися всі основні риси класового співробітництва робітників і селян в боротьбі за колективізацію сільського господарства»¹⁴.

Першим ґрунтовним дослідженням про двадцятип'ятитисячників нашої республіки є праця В. Я. Розенфельда¹⁵, написана на значному архівному матеріалі. У книзі використано, зокрема, такі цікаві документи, як стенографічні звіти зльотів двадцятип'ятитисячників республіки, річні звіти та ін. Автор підкреслює той факт, що робітники — колишні селяни, повертаючись до рідних місць, виступали там організаторами колгоспів. Це мало місце ще до рішення листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1929 р.). З другого боку, селяни неодноразово зверталися до підприємств з проханням виділити їм шефів-організаторів. Тому рішення партії послати 25 тис. представни-

¹⁰ Г. М. Шарлай. Допомога робітничого класу України в палагодженні виробничої діяльності колгоспів (осінь 1929 — весна 1930 рр.). — УІЖ, 1964, № 2; його ж. Комуністическая партия Украины — организатор шефской помощи рабочих в решении проблемы сельских кадров в период развертывания массового колхозного движения. — Научные записки Днепропетровского университета, т. 80, вып. 8, 1964; його ж. КП(б)У — организатор шефской помощи робітничого класу сільським парторганізаціям (1929—1930 рр.). — УІЖ, 1966, № 1; його ж. Шефская помощь рабочих Украины в налаживании организационной и культурно-воспитательной работы на селе по развертыванию массового колхозного движения (1929 — весна 1930 гг.). — Труды Одесского гидрометеорологического ин-та, вып. 30, 1963; його ж. Комуністична партія — організатор шефської допомоги робітничого класу селянству в піднесенні культурно-освітньої роботи на селі (1929—1930 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 10, 1966.

¹¹ Г. М. Шарлай. КП(б)У — організатор шефської допомоги робітничого класу сільським парторганізаціям, стор. 109.

¹² Л. А. Шевченко. Робітничий клас України в боротьбі за зміцнення сільських Рад (1930—1932 рр.), К., 1958; Б. М. Барак. Участь робітників у підготовці перевиборів сільських Рад в 1928—1929 рр. (за матеріалами УРСР). — Питання історії народів СРСР, вип. 1, Харків, 1965; його ж. Участь робітників України в перевиборах сільських Рад у 1928—1929 рр. — Там же, вип. 2, Харків, 1966; його ж. Про роль робітників України у зміцненні органів Радянської влади на селі в роки масової колективізації. — Там же, вип. 5, Харків, 1968; Г. Н. Шарлай. Помощь рабочего класса Украины в укреплении сельских Советов в период коллективизации сельского хозяйства в республике. — Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма, Сб. статей, Днепропетровск, 1968.

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма, Днепропетровск, 1968, стор. 109—117.

¹⁴ В. М. Селунская. Рабочие-двадцатипятидесятитисячники, М., 1964, стор. 4.

¹⁵ В. Я. Розенфельд. Двадцатипятидесятитисячники, М., 1957.

ків міста на село було зустрінуте з ентузіазмом як робітниками, так і трудівниками ланів. У праці досить детально розглянуто процес добору, підготовки, від'їзду відряджених у колгоспи людей, перші кроки їх діяльності, керівництво двадцятип'ятидесячниками з боку партійних і профспілкових організацій. Діяльність посланців робітничого класу змальовується на фоні жорстокої класової боротьби, в умовах ворожої куркульської пропаганди і терору. Гідною схвалення є спроба автора простежити дальший життєвий шлях деяких двадцятип'ятидесячників, що стали згодом відомими керівниками колгоспного виробництва.

Проте не всі питання автор висвітлює з однаковою повнотою. Так, наприклад, не досить глибоко показано роботу двадцятип'ятидесячників по створенню колгоспного активу, особливо жіночого, мало уваги приділено ролі робітників у соціалістичному змаганні, здійсненні культурної революції. Цю прогалину в розробці теми певною мірою заповнила праця О. О. Михайлова¹⁶, написана на основі вивчення значної кількості архівних матеріалів, зокрема анкет двадцятип'ятидесячників. Ознайомлення з останнім джерелом дозволило зробити висновок, що посланці пролетаріату мали достатню підготовку для того, щоб внести відчутний вклад у справу ліквідації культурної відсталості селянства. Цей висновок підтверджується фактами їх участі в організації і роботі культурно-освітніх закладів, у кінофікації і радіофікації села, боротьбі з неписьменністю.

Привертає увагу змістовна стаття О. М. Тимофєєва, де проаналізовано склад двадцятип'ятидесячників за спеціальностями, показано провідну роль робітників важкої промисловості, зазначено їх вплив на зростання і зміцнення сільських партійних організацій тощо¹⁷. Стаття вигідно відрізняється від інших тим, що розглядавані в ній події відтворюються в усій їх складності й суперечливості. Поряд з успіхами і досягненнями автор показує і негативні явища. Це було пов'язано насамперед з тим, що в окремих районах серед місцевих працівників з'явилась тенденція всупереч директивам центральних органів використати значну частину присланих робітників у канцеляріях окружних та районних установ. Подекуди мало уваги приділялось масово-політичній роботі серед селянства і т. д. Всі ці недоліки усувались завдяки своєчасно вжитим заходам партійних і радянських органів республіки.

В 50-і роки вийшли інші праці про двадцятип'ятидесячників¹⁸. Проте слід сказати, що не всі аспекти питання про участь робітничого класу в соціалістичних перетвореннях на селі вивчені достатньо. Слабо висвітлюється, зокрема, взаємодія шефських бригад з комнезами, бідняцько-наймитськими групами, профспілками, сільрадами. Немає жодної публікації про діяльність профспілки сільськогосподарських працівників і робітників лісу України в період колективізації сільського господарства. Майже дві тисячі трудящих республіки в складі двадцятип'ятидесячників виїхали в різні райони Північного Кавказу, Казахстану, Поволжя, Криму. Їх діяльність частково простежується по деяких виданнях того часу, повідомленнях преси й офіційних документах¹⁹. Висвітлення життя та діяльності цих робітників має важливе значення не тільки для більш глибокого дослідження історії колгоспного будівництва, але й з точки зору вивчення розвитку і зміцнення братніх зв'язків між народами нашої країни. Проте жодної спеціальної публікації в цьому плані ще немає. Майже нічого не говориться в літературі й про долю жінок-робітниць, які поїхали працювати в село.

Недостатньо вивчене питання про шефство міста над селом у 1931—1932 рр., зокрема про ефективність його. Автори²⁰ обмежуються констатацією фактів, майже не

¹⁶ О. О. Михайлов. Участь 25-тисячників у піднесенні культури села (1929—1930 рр.).— Наукові праці з історії КППС, вип. 10, 1966.

¹⁷ А. Н. Тимофєєв. Двадцятип'ятидесячники — проводники політики партії в колхозно-строительстве на Украине (1929—1930 гг.).— Из истории борьбы КП Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства, К., 1961.

¹⁸ Г. А. Лютфорт і Ю. О. Степаненко. Участь 25-тисячників у проведенні сучасної колективізації на Вінниччині (1929—1930 рр.).— Наукові записки Вінницького педагогічного інституту, т. 7, 1957; И. Ф. Лифшиц. Двадцятип'ятидесячники на Украине.— Сборник научно-исследовательских работ кафедр общественных наук Томского политехнического института, 1959.

¹⁹ М. Курейко. Двадцятип'ятидесячники на колхозной стройке, М.—Л., 1931; І. Литвин. Двадцятип'ятидесячники Харківщини на Північному Кавказі.— «Комуніст», 28 червня 1930 р.; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 2, 1965, док. 170.

²⁰ А. П. Євтушенко. Роль робітничого класу в колгоспному будівництві на півдні Української РСР, 1929—1933 рр.— Праці Київського історичного музею, вип. 1, 1958; М. А. Коновалов. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення союзу робітників і селян (1930—1936 рр.), К., 1959; М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1932 рр.).— УІЖ, 1960, № 6; В. Д. Уваров. Комуністична партія України — організатор допомоги робітничого класу в соціалістичних перетвореннях сільського господарства (1929—1932 рр.).— Наукові праці з історії КППС, вип. 28, К., 1969.

показуючи, в якій мірі допомога робітників сприяла подоланню тих труднощів, що мали місце в становленні молодого колгоспного ладу.

Здійснивши масове усуспільнення селянських господарств, партія поставила як головне завдання організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Центральний Комітет, окремі міські та районні комітети партії вимагали від виробничих промислових партосередків розглядати допомогу колгоспному селу як найважливішу органічну частку своєї роботи. І Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників закликав усе колгоспне селянство «навчатись у робітників, брати приклад з них»²¹.

Діяльність робітничого класу на селі в 1933 р., тобто в перший рік другої п'ятирічки, досліджував О. С. Фінклер²², який зазначив, що з закінченням колективізації його допомога селянству не втратила свого значення, змінився лише її характер. Якщо в роки підготовки і проведення реконструкції сільського господарства робітники були пропагандистами ідеї колективізації, організаторами перших колгоспів, учасниками ліквідації куркульства, то пізніше робітничий клас на основі свого багатого організаційно-виробничого досвіду сприяв зміцненню нового способу виробництва в радянському селі. Автор показав нові форми шефства, прикріплення цехів і бригад промислових підприємств до районів і господарств: взаємозв'язок заводської бригади з колгоспною, листування між робітниками і селянами, підготовку на заводах рахівників, обліковців та інших кадрів для артелів і т. д.

Важливий бік шефської діяльності робітничого класу в роки другої п'ятирічки дослідили І. І. Загребельний і Г. М. Шарлай²³. Автори зібрали й узагальнили фактичний матеріал про участь трудівників промисловості у справі впровадження електромолотби в колгоспах республіки, в підготовці кадрів електрифікаторів для села, показали заходи партійних організацій в цьому напрямі.

Огляд літератури, яка висвітлює діяльність Комуністичної партії України по піднесенню авангардної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві на селі в період 1927—1937 рр., свідчить про те, що радянські історики, насамперед історики України, досягли значних успіхів у вивченні цієї важливої проблеми. Виявлено величезний фактичний матеріал, розглянуто найрізноманітніші сторони діяльності робітників на селі, показано керівну роль партійних організацій в налагодженні робітничого шефства. Автори широко використовують лєнінську теоретичну спадщину з даного питання, відповідні рішення партії і уряду. Однак доводиться констатувати, що науковий інтерес дослідників зосереджується переважно на діяльності робітничих бригад та двадцятип'ятитисячників у період безпосередньої підготовки і здійснення суцільної колективізації.

Слід також зазначити, що окремі моменти з уже досліджених питань потребують уточнення. Про це свідчить різнобій у цифрових даних про кількість шефських бригад та їх членів у 1929 і 1930 рр., про партійний склад двадцятип'ятитисячників України та ін.

Істотним недоліком історіографії розглядуваної проблеми є відсутність ґрунтовної монографічної праці, в якій би всебічно й повно розкривалась роль робітничого класу в здійсненні такого складного і водночас важливого заходу, як переведення мільйонів дрібних виробничиків на шлях соціалізму. Нині, коли вже виявлено й опрацьовано значний архівний матеріал, створення такої праці можливе. Її поява була б відчутним внеском у розробку одного з найважливіших політичних питань сучасності — питання про союз робітничого класу і селянства в соціалістичному будівництві.

Б. Л. КОРОГОД

²¹ «Робселькор», 1933, № 6, стор. 16.

²² О. С. Фінклер. Роль промышленных рабочих в коллективизации и организационно-хозяйственном укреплении колхозов Украины.— Ученые записки Харьковского ун-та, т. 85, Труды кафедр истории КПСС, диалектического и исторического материализма, 1957, № 4.

²³ И. И. Загребельный, Г. Н. Шарлай. Партийное руководство рабочим шефством по электрификации Украины в период борьбы за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933—1935 гг.).— Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине, Днепрпетровск, 1968.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. Н. КОТОВ.

В. І. ЛЕНІН — ОСНОВОПОЛОЖНИК РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ,

вид-во «Радянська школа», К., 1969, 268 с.

В. І. Ленін — великий вчитель і вождь трудящих, засновник Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави є разом з тим основоположником радянської історичної науки. Неухильно розвиваючи марксистське вчення в нову історичну епоху — епоху імперіалізму і пролетарських революцій, В. І. Ленін постійно приділяв велику увагу історичній науці. У доповіді Центрального Комітету IX з'їзду РКП(б) він говорив: «Для того, щоб перемогти, треба зрозуміти всю найглибшу історію старого буржуазного світу, і щоб будувати комунізм, треба взяти і техніку, і науку і пустити її в хід для ширших кіл, а взяти її нема звідки, крім як від буржуазії»¹.

В своїх геніальних працях «Що таке «друзі» народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», «Розвиток капіталізму в Росії», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» та в багатьох інших В. І. Ленін дав яскравий приклад глибокого вивчення історії суспільства, поєднання фактичного матеріалу з глибоким теоретичним аналізом та узагальненням, дослідження загальних процесів з урахуванням особливостей історичного розвитку окремих країн.

На основі глибокого вивчення історії Росії і зарубіжних країн, всебічного аналізу економічного розвитку і класової боротьби в пореформенний період великий Ленін конкретизував і розвинув далі теорію суспільно-економічних формацій, класової боротьби, миру і війни, революції, держави, диктатури пролетаріату і національного питання, обґрунтував можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній, окремо взятій країні, показав різні шляхи й форми революційного переходу суспільства від капіталізму до соціалізму, розвинув марксистське вчення про соціалізм і комунізм.

Початок глибокому дослідженню історичної спадщини В. І. Леніна в період підготовки до відзначення славного 100-річчя з дня його народження поклало видання матеріалів Весоюзнної наукової сесії з

проблеми «В. І. Ленін і історична наука»². Певним кроком вперед у розробці цієї надзвичайно важливої проблеми є рецензована книга В. Н. Котова.

Грунтовно вивчивши твори В. І. Леніна, його листування з рідними, з дітьми Комуністичної партії, Радянської держави і міжнародного революційного руху, мемуари та відповідні фонди Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, автор на великому фактичному матеріалі показує вирішальну роль вождя революції у створенні й розвитку радянської історичної науки.

Говорячи про теоретичні основи та проблеми методології історичної науки в творах В. І. Леніна, В. Н. Котов детально зупиняється на ленінському визначенні історії як науки, його вимозі розглядати кожне явище в історичному розвитку. Підкреслюючи необхідність застосування історизму при розгляді тих чи інших явищ, автор на яскравих фактах показує, до яких хибних висновків приходили ті політичні діячі, які нехтували цим важливим положенням марксизму.

Добре розкрито в праці ленінське визначення поняття історичної епохи, періоду, ґрунтовно висвітлено розвинуті Леніним важливі положення марксизму про роль народних мас в історії, про значення суб'єктивного фактору, тобто видатних осіб, окремих політичних партій, які послідовно захищають інтереси народу.

Значна увага в монографії приділена розгляду ленінського вчення про партійність історичної науки. У книзі підкреслюється визначна роль марксистської історіографії в боротьбі за захист інтересів робітничого класу, трудящих мас, її непримиренність до буржуазної ідеології, що прикривається так званими безсторонністю і об'єктивізмом. Безумовний інтерес становлять сторінки книги, присвячені викладу ленінських настанов про необхідність висвітлення історичних явищ з науковою об'єктивністю.

Спираючись на значний фактичний матеріал, автор показує виняткову ретельність і вимогливість, яку проявляв Володимир Ілліч до відбору і аналізу історичних фактів, розкриває його метод дослідження, висвітлює розвиток ним марксистського розуміння всесвітньої історії, характеризує основні риси історичного розвитку Росії. На численних прикладах дослідник пока-

² В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 415.

зує значення ленінських теоретичних положень і висновків для революційної практики, для діяльності Комуністичної партії, спрямованої на згуртування робітничого класу і трудящего селянства на боротьбу проти експлуатації, за соціальне і національне визволення, за побудову соціалістичного суспільства.

Глибоко, з використанням численних фактів в рецензованій праці показано роль В. І. Леніна в створенні державних архівних установ, наукових і публічних бібліотек, істпартів, Соціалістичної академії суспільних наук, пізніше реорганізованої в Комуністичну академію, Інституту червоної професури та ряду інших нових центрів радянської історичної науки, а також відповідних журналів, товариств, в організації видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, збірників документів і матеріалів. Автор правильно підкреслює, що всі ці заходи Комуністичної партії і Радянської держави, постійне піклування В. І. Леніна, як і видання його творів, створили необхідні умови для становлення в нашій країні радянської історичної науки, підготовки висококваліфікованих кадрів істориків-марксистів (стор. 168).

Значний науковий інтерес викликають розділи книги, в яких розповідається про роль В. І. Леніна у формуванні радянської школи істориків та про утвердження марксистсько-ленінських теоретичних засад у радянській історичній науці. Цей процес почався ще в дореволюційний період і одержав значного розмаху після перемоги Великого Жовтня. Вже в період першого етапу свого розвитку історичною наукою було здійснено переоцінку всього нагромадженого попередньою історіографією і утверджено в ній марксистсько-ленінські теоретичні засади. Вирішальну роль у формуванні основних принципів радянської історичної науки на цьому етапі відіграв геніальний теоретик і вождь світового пролетаріату В. І. Ленін (стор. 264).

Створення широкої мережі архівних установ і науково-дослідних закладів, поповнення історичної науки новими кадрами, озброєними марксистсько-ленінською теорією, розгром різних антимарксистських течій на ідеологічному фронті,— все це, як і ряд інших факторів, створило необхідні передумови для розгортання на наступних етапах широкої дослідницької роботи, створення марксистських праць з історії нашої Батьківщини та зарубіжних країн.

У книзі наводиться ряд яскравих фактів, що характеризують значні успіхи, досягнуті радянською історичною наукою в після-

воєнний період і особливо в останні роки.

Рецензована книга, звичайно, не позбавлена й ряду недоліків. Одним з них є дуже стислий і дещо однобічний показ ролі В. І. Леніна в розробці національного питання. Актуальність цього питання зумовлюється не лише слабкою розробкою його в радянській історіографії, але й необхідністю викриття фальсифікацій буржуазно-націоналістичних істориків. Як відомо, всі ці штепи, майстренки, жуки, дорошенки та інші продажні писакі з «Самостійника», «Сучасності» та інших зарубіжних націоналістичних видань усіма засобами силкуються принизити роль робітничого класу і його партії в боротьбі за визволення українського народу від соціального та національного гноблення і возвеличити діяльність так званої Революційної української партії (РУПУ).

У цьому зв'язку автору рецензованої праці слід було б більш детально зупинитись на ленінській характеристиці націоналістичних дрібнобуржуазних партій, і зокрема РУПУ та УСДРП, ідеологів яких В. І. Ленін назвав представниками «найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму»³, що зраджували «інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України»⁴.

Дещо односторонньо оцінюються в книзі й історичні концепції відомого українського буржуазно-націоналістичного історика М. Грушевського. Зокрема, не розкрито критику ленінською історіографією його «теорії» «безкласовості» і «безбуржуазності» української нації. Здебільшого загальними фразами говориться і про недоліки, властиві працям радянських істориків, що вийшли з друку в 20-х — 30-х роках.

Автор зовсім не показав досягнень української радянської історіографії в останні роки.

У рецензованій праці зустрічаються й інші недоліки, які, проте, не знижують в цілому її позитивної оцінки. Ця праця вперше в радянській історіографії розкриває велику і невичерпну тему, над якою будуть працювати й майбутні покоління істориків,— роль В. І. Леніна в становленні радянської історичної науки. Книгу з великим інтересом і вдячністю прочитають насамперед вчителі, на яких вона розрахована, а також широкі кола радянських читачів.

М. Н. Лещенко

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 13.

⁴ Там же, стор. 14.

А. ЧЕРНЕНКО.

В. І. ЛЕНІН І ЗАКОРДОННІ
БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ,

Політвидав України, К., 1969, 159 с.

До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна вийшла монографічна праця

А. М. Черненка, присвячена важливій і ще мало розробленій історико-партійній проблемі. На основі праць Володимира Ілліча, а також документальних і літературних джерел автор висвітлює історію закордонних більшовицьких організацій від їх виникнення на початку 900-х років — до Великого Жовтня, показав їх зв'язки з ЦК

РСДРП й місцевими партійними організаціями в Росії, керівну і спрямовуючу роль В. І. Леніна. Монографія вперше вводить у науковий обіг ряд нових архівних документів, що проливають світло на окремі маловідомі в історичній літературі події і факти, розкривають діяльність провідних закордонних більшовицьких організацій і груп, керівництво Ілліча ними.

У вступі визначено місце і роль закордонних більшовицьких організацій в історії партії. Перший розділ «Напередодні і в період першої російської революції» розповідає про те, як В. І. Ленін, прибувши в липні 1900 р. за кордон взявся за згуртування російських революційних соціал-демократів, за створення нової марксистської газети «Искра». Цікавою є розповідь про утворення і діяльність «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», яка (до захоплення її меншовиками) відіграла помітну роль у сприянні революційним виданням за кордоном, підготовці партійних кадрів і т. п. З інтересом читаються сторінки про берлінську, лейпцигську та інші групи сприяння РСДРП, створення за ініціативою В. І. Леніна бібліотеки й архіву партії в Женеві, а також видавництва партійної літератури, Комітету закордонних більшовицьких організацій (КЗО) та ін., про значення закордонних більшовицьких організацій у підготовці і проведенні III з'їзду партії.

Розділ «У роки реакції» висвітлює діяльність закордонних більшовицьких організацій у цей надзвичайно тяжкий період. Внаслідок боротьби революціонерів-ленінців проти чорних сил реакції, проти підступних атак на партію з боку ліквідаторів і отзовістів, проти опортунізму меншовиків значно зросла роль закордонних більшовицьких організацій в боротьбі за згуртування більшовицьких сил як у Росії, так і за рубежом.

В. І. Ленін організував видання бойового партійного органу «Пролетарий», взявся за збирання документів і матеріалів про революцію 1905—1907 рр. з метою узагальнити досвід боротьби партії в цей період і т. д. В той же час Володимир Ілліч приділяв багато уваги діяльності закордонних груп сприяння партії, відвідував їх, виступав з рефератами, організував партійну школу для робітників у Парижі, працював над видатним твором марксистської філософії «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Цікавим є матеріал про становище і діяльність Львівської групи сприяння РСДРП.

Значний науковий інтерес має наступний розділ монографії «У період нового революційного піднесення». В ньому йдеться про боротьбу Володимира Ілліча за створення партійної школи в Лонжюмо, добір лекторів і підготовку партійних кадрів. Привертають увагу сторінки, присвячені зв'язкам Ілліча з закордонними більшовицькими організаціями, його виступи з теоретичними рефератами в Цюриху, Берні, Женеві, Парижі, Брюсселі, Антверпені, Лондоні та ін. Значну увагу він приділяв

центральному партійному органу — газеті «Соціал-демократ», спрямовував роботу наради закордонних більшовицьких організацій у Парижі 27—30 грудня 1911 р., а виступав Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. Спираючись на закордонні більшовицькі організації, В. І. Ленін здійснював керівництво діяльністю всієї партії, її депутатів у IV Думі, друкованими партійними органами.

Цінно, що автор говорить про становище і діяльність організацій більшовиків того періоду у країнах Європи, а також у США, Канаді, Аргентині та ін. Шкода тільки, що про це сказано дуже мало.

З заключного розділу «У вирі світової війни» постає діяльність В. І. Леніна і керованих ним закордонних більшовицьких організацій у роки першої світової імперіалістичної війни, яка завдала тяжкого удару по міжнародному робітничому рухові, зокрема, надзвичайно ускладнила, зробила роботу більшовицької партії та її закордонних організацій, за висловом В. І. Леніна, «в 100 раз труднішою»¹.

Однак і за тих умов В. І. Ленін і більшовики розгорнули титанічну роботу по згуртуванню вірних ідеям пролетарського інтернаціоналізму революційних сил. Володимир Ілліч рішуче викривав зраду опортуністичних партій II Інтернаціоналу, написав маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», ідеї якого стали зброєю не лише російських більшовиків, але й усіх лівих, інтернаціоналістських революційних сил міжнародного пролетаріату. Подаючи матеріал про Бернську конференцію закордонних секцій більшовицької партії 27 лютого — 4 березня 1915 р., автор наголошує на величезній роботі більшовиків на чолі з В. І. Леніним серед російських військовополонених, які перебували в таборах у Німеччині і Австро-Угорщині. В. І. Ленін і його соратники прагнули, щоб військовополонені повернулися в Росію як армія революції.

Закінчується книга розповіддю про ту велику радість членів закордонних більшовицьких організацій, коли надійшла звістка про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, про прагнення В. І. Леніна і сотень його соратників, якнайскоріше повернутися до революційної Росії, щоб розгорнути боротьбу за дальший розвиток революції, за підготовку і проведення соціалістичної революції. Однак, слід вказати і на окремі недоліки праці. Так, у вступному розділі відсутній навіть короткий виклад історіографії питання, недостатньо показано деякі закордонні більшовицькі організації і групи, зокрема, Львівську групу сприяння РСДРП.

Загалом слід вітати появу монографії А. М. Черненка, що є однією з перших спроб узагальнення історії діяльності закордонних організацій нашої партії, корисним і цінним науковим дослідженням.

А. Д. Ярошенко

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 133.

Ф. ГОРОВСЬКИЙ.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОСНОВИ
РОЗКВІТУ ТА ЗБЛИЖЕННЯ
СОЦІАЛІСТИЧНИХ НАЦІЙ В СРСР(на матеріалах Української РСР),
вид-во Київського ун-ту, 1968, 214 с.

В останні роки активізувалась теоретична розробка корінних проблем національних відносин в СРСР. В ряді колективних та авторських праць піддано глибокому і всебічному аналізу марксистсько-ленінську теорію націй, принципи її типології, етносу, процес становлення й закономірностей розвитку національних і міжнаціональних спільностей соціалістичної доби. Монографія Ф. Горовського, в якій автор порушив широке коло питань, присвячена саме цій проблематиці.

В розділі «Закономірності становлення і розвитку соціалістичних націй» розглядаються теоретичні положення: марксистсько-ленінське визначення нації, дві тенденції в розвитку соціалістичних націй тощо. Аналізуючи різні точки зору і концепції, що виявились в радянській літературі, автор слушно зауважує: «Розвиваючи науку, недоцільно недооцінювати те, що вже здобуто марксистською теоретичною думкою і витримало перевірку часом і життям» (стор. 14). Це стосується, передусім, усталеного визначення нації, основні компоненти якого «не втратили своєї наукової цінності і практично-політичного значення» (стор. 15).

Дослідник солідаризується з тими науковцями, які відстоюють загальносоціологічну єдність національного розвитку, незважаючи на глибокі якісні відмінності між історичними типами націй. Він, трактуючи проблему двох тенденцій в розвитку буржуазних і соціалістичних націй, підкреслює, що їх соціальна природа «цілком визначається типом пануючих виробничих відносин» (стор. 56). Діалектична формула «через розквіт націй до їх тісного зближення» і «всебічне зближення націй на основі їх розквіту» є конкретним виразом закону розвитку націй і національних відносин в соціалістичну добу, як на її початковому етапі, так і в умовах переміжного соціалізму і будівництва комунізму.

В рецензованій монографії переконливо показано, як в процесі соціалістичного оновлення країни відбувається формування нових і відродження «старих» націй, як між ними складаються принципово нові відносини, підкреслено історичну заслугу російського робітничого класу в здійсненні ленінської національної політики.

З інтересом читаються сторінки книги, де аналізується вплив соціалістичних виробничих відносин на різні сторони національно-етнічного життя. Автор справедливо критикує тих дослідників, які вважають, що соціалістичні нації втратили такі ознаки, як спільність території та економічного життя. Він аргументовано доводить, що в

СРСР внутрінаціональні економічні зв'язки дедалі міцніють, але це «не перешкоджає поглибленню загальносоюзного поділу праці і спільності економічного життя усього радянського народу» (стор. 47).

В розділі «Посилення консолідації соціалістичних націй в період комуністичного будівництва» розкривається єдність процесу національного розвитку, підкреслюється, що прогрес націй забезпечується не тільки завдяки розгортанню творчих сил кожної з них, але й всебічного обміну досвідом. Автор робить важливий висновок, що сучасний національний соціалістичний розвиток полягає в консолідації націй. Це знаходить свій вияв у зміцненні економічного, соціально-класового, політичного, духовного та етнічно-психологічного зв'язку. В монографії розглядаються початковий і завершальний етапи національної консолідації, визначаються їх характерні риси. Цей аналіз дано в соціологічному плані на основі матеріалів, нагромаджених історичною, філософською, правознавчою, мовознавчою, етнографічною та демографічною науками.

Повне завершення внутрінаціональних консолідаційних процесів дослідник логічно відносить до зрілого етапу комуністичного будівництва. Завдяки раціональному розміщенню продуктивних сил, піднесенню добробуту, освітнього і культурного рівня трудящих, внутрінаціональний зв'язок ще більш посилюється й урізноманітнюється.

Розглядаючи проблему зближення націй, дослідник на основі нових статистичних матеріалів переконливо показав дедалі зростаючу роль України в міжреспубліканському економічному співробітництві. Тут докладно аналізуються форми політичного і культурного співробітництва соціалістичних націй, шляхи зміцнення їх єдності, засуджуються прояви місництва і національного егоїзму, а також недооцінка ролі національної державності. Автор заперечує, нібито вже тепер створилися «умови для повного державно-правового злиття національних республік» (стор. 171).

Взаємодії національних культур дослідник торкається лише побіжно, але висловлені ним думки варті уваги. Передусім, це стосується мовного питання. Автор аргументовано викриває, зокрема, наклепи наших ворогів, що нібито під «тиском» російської «гинуть» національні мови. Наведено цікаві дані про поширення української мови серед неукраїнського населення, зокрема, серед росіян, про взаємовплив російської та української мов.

Завершується монографія невеликим, але змістовним розділом про деякі проблеми інтернаціонального виховання. Заслуговує на підтримку пропозиція автора розробити чітко продуману й науково обгрунтовану систему інтернаціонального виховання. Вона повинна враховувати національний склад, вікові, освітні, побутово-мовні та інші особливості трудящих. «Це,— пише автор,— має бути цільна і водночас гранично диференційована і гнучка система

виховання, що максимально використовує нагромаджений вже досвід і неухильно збагачує свій арсенал новими засобами ідейного впливу на маси» (стор. 210).

Порушується також важливе питання про посилення наукового керівництва національними відносинами з боку Комуністичної партії і Радянської держави.

Однак монографія Ф. Горовського не позбавлена і певних недоліків. Одним з них є недостатньо ґрунтовне і чітке висвітлення питання про співвідношення та взаємодію класового і національного факторів у взаємовідносинах між націями в період будівництва соціалістичного суспільства і переходу до комунізму. На стор. 73—92 автор розглядає зміни в класовій структурі соціалістичних націй, зокрема, української нації, наводить цікаві дані про со-

ціальні зміни серед робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Проте немає чіткої відповіді на такі питання: Яке значення має вплив класових відносин на національні? Як впливають зміни класової структури на подальший розвиток та зближення соціалістичних націй?

В праці достатньо уваги приділяється боротьбі проти націоналізму. Але немає авторської думки про ті нові риси, яких набув націоналізм у деяких країнах на сучасному етапі ідеологічної боротьби між соціалізмом та імперіалізмом.

Незважаючи на вказані недоліки і певну фрагментарність викладу, праця Ф. Горовського є помітним вкладом в розробку проблеми національних відносин в СРСР, зокрема на Україні.

І. С. Дзюбко, Д. Т. Лопатова

Л. О. ЛЕЩЕНКО.

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ (1945—1949),

вид-во «Наукова думка», К., 1969, 288 с.

За роки Радянської влади Україна набула значного авторитету у зовнішньополітичній сфері. Тому особливо слід вітати рецензовану монографію Л. О. Лещенка, що є першою узагальнюючою працею про діяльність Української РСР на міжнародній арені в 1945—1949 рр.

Автор використав широке коло архівних та опублікованих документів. На відміну від багатьох сучасних істориків він уважно поставився до своїх попередників, чітко показав їх доробок, внаслідок чого виділився великий вклад самого Л. О. Лещенка у розробку даної проблеми. Згідно із загальною періодизацією всесвітньої історії автор обрав для свого дослідження час від закінчення другої світової війни до утворення світової соціалістичної системи. Проте, на наш погляд, діючи так, він недостатньо врахував специфіку Української РСР. У зовнішньополітичній діяльності цієї, як і будь-якої іншої союзнаї республіки, нам здається, для етапної дати слід обирати таку, що свідчить про істотні якісні зрушення у подіях та явищах. Саме таким зрушенням для Української РСР стало відновлення міжнародно-правової суб'єктності відповідно до закону Верховної Ради СРСР від 1 лютого 1944 р. Тому більш виправданими були б такі хронологічні межі — 1944—1949 рр. За рахунок істотного стиснення матеріалу з перших двох розділів книги про міжнародно-політичні наслідки другої світової війни та про відбудову й дальший розвиток економіки і культури Радянської України автор міг би написати цікавий розділ про зовнішньополітичну діяльність УРСР у 1944 — першій половині 1945 рр., включивши туди розповідь про створення зовнішньополітичної служби Української РСР, яка розгорнула

найактивнішу діяльність у післявоєнні роки.

Л. О. Лещенко в своїй монографії навів величезний фактичний матеріал, істотну частину якого вперше ввів у науковий обіг, зробив докладні, розгорнуті висновки. Важливо, що з книги постають яскраві постаті діячів, які представляли в той час Україну на міжнародній арені. Про багатьох з них навіть наведено невеличкі біографічні довідки. Це надало особливої конкретності та виразності викладу, чого була позбавлена більшість праць попередників Л. О. Лещенка.

Власне лише з третього розділу, присвяченого діяльності ЮНРРА на Україні, починається висвітлення теми. Показуючи тут обсяг допомоги, поданої республіці, автор водночас справедливо зазначає, як реакційні імперіалістичні кола зволікали з цією справою, надсилали часом неякісну продукцію, а також розкриває благородну допомогу українському народу у післявоєнні роки з боку прогресивних громадських організацій США, Канади, Англії та інших країн. Ця поміч виявлялась у грошових внесках, в одягу, медикаментах, продуктах харчування тощо.

Участь Української РСР в укладенні мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією на Паризькій конференції 1946 р., а також участь її у Бєлградській конференції 1948 р., що розв'язала демократичним шляхом дунайську проблему, розглядається в тісному зв'язку з ефективною діяльністю всієї радянської дипломатії. На стор. 63, 70 та ін. автор терміном «демократичні» об'єднує соціалістичні держави (СРСР, УРСР і БРСР), а також країни, які в перші післявоєнні роки, хоч і не були ще соціалістичними, проте мали пряму соціалістичну перспективу. В той час для них були поширені назви країн нової, або народної демократії. На наш погляд, так їх і слід би називати. До речі, далі йде спеціальний розділ «Встановлення тісних братерських зв'язків УРСР з країнами народної демо-

кратії», де викладаються події, починаючи від 1945 р.

Автор докладно і переконливо відтворює зв'язки Української РСР з країнами народної демократії, показуючи їх з позицій комуністичної партійності, правдиво і різномірно, не обходячи і ускладнення у їх відносинах, що мали місце в 1945—1949 рр. і значною мірою були пов'язані з культом особи Сталіна, з суб'єктивістськими нахилами. В зв'язку з цим цілком доречно згадується «Декларація Уряду Союзу РСР про основи розвитку і дальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами» від 30 жовтня 1956 р. Положення цієї Декларації неухильно виконуються Радянським Союзом у стосунках з братніми соціалістичними країнами.

Важливим аспектом книги є її бойовища спрямованість проти буржуазної історіографії, ворожої ідеології. На величезному фактичному матеріалі автор викриває підступну діяльність проти Української РСР українських буржуазних націоналістів, тісні злочинні зв'язки їх організацій із світовим імперіалізмом, показує зв'язку суть українського буржуазного націоналізму в дії, підтримку націоналістичних банд капіталістичними державами у західних областях УРСР протягом 1945—1950 рр.

В рецензованій книзі докладно висвітлюється діяльність українських дипломатів у тісній співпраці з дипломатами СРСР, БРСР, соціалістичних країн в Організації Об'єднаних Націй, їх самовіддана боротьба за справу миру та прогресу людства.

Хоч завершальні розділи про рух громадськості УРСР на захист миру і безпеки народів та про міжнародні культурні зв'язки республіки містять багатий фактич-

ний матеріал, однак мають дещо інформаційний характер. Хотілося б мати цифрові узагальнення по республіці про відвідування її зарубіжними гостями та про поїздки за кордон трудящих Української РСР, при тому — по окремих роках. Це дало б конкретніше уявлення про тенденції розвитку міжнародних зв'язків УРСР.

Закінчується книга короткою, але змістовною післямовою, що підсумовує викладене. Цінно, що додаються резюме російською та англійською мовами.

Монографія кваліфіковано і старанно відредагована. Щоправда, де-не-де трапляються дрібні огріхи. На стор. 42—43 цифрові відомості подаються в такий дивний спосіб: 17 млн. 227,3 тис., 2 млн. 337,1 тис. і т. д., тоді як у друкарській справі загальноприйнято писати 17227,3 тис., 2337,1 тис. і т. п. Дати зарубіжних газет подаються мовою оригіналу, а російських — чомусь українською мовою (стор. 150, 211 та ін.). Місто Стамбул чомусь названо по-турецьки: Істанбул (стор. 174). На стор. 276 йдеться про радянсько-чеський кордон, якого ніколи не було і немає, оскільки СРСР не межує з Чехією (тільки з Словаччиною). Слід писати про радянсько-чехословацький кордон.

Автор дуже вдало подає роз'яснюючий матеріал у підрядкових примітках, але не завжди посилається на використані джерела та літературу (стор. 214, 221).

Загалом ґрунтовна монографія Л. О. Лещенка «Україна на міжнародній арені (1945—1949)» заслуговує високої оцінки. Вона є переконливим початком докладного монографічного дослідження зовнішньополітичної діяльності Української РСР після Великої Вітчизняної війни.

А. В. Санцевич

Г. Г. ЗИБІНА.

ШЛЯХ ІРАКУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ,
вид-во «Наукова думка», К., 1969, 150 с.

Серед проблем, які жваво дебатуються світовою громадськістю, чільне місце посідає близькосхідна. Розташований на перехресті важливих шляхів, які пов'язують Європу, Азію та Африку, Близький Схід є тією ланкою світової політики, контролю над якою англо-американські імперіалісти не бажають втрачати. Народи Близького Сходу чинять імперіалістичним задумам запеклий опір. Саме тому твори, в яких аналізується становище на Близькому Сході, привертають увагу широких мас читачів*.

* Ф. Сейфуль-Мулюков. Ірак в боротьбі за незалежність і прогрес, М., 1959; И. Милованов, Ф. Сейфуль-Мулюков. Ірак вчера и сегодня, М., 1959; Б. М. Данциг. Ірак в прошлом и настоящем, М., 1960; Г. Фарман. Революция в Ираке, М., 1959.

Рецензована праця є першою спробою в українському сходознавстві сучасності проаналізувати хід історичного розвитку Іраку від становища англійської підмандатної території до утворення незалежної держави.

Праця Г. Г. Зибіної складається з вступу та 4-х розділів. Використовуючи англійські та арабські літературні джерела, автор показав як іракський народ, героїчно переборюючи опір англо-американського імперіалізму та його агенти в особі феодално-клерикальної реакції, йшов до завоювання національної незалежності, до перемоги національно-визвольної революції 1958 р.

Після закінчення другої світової війни англо-американський імперіалізм почав надавати особливого значення збереженню своїх позицій у районі Близького та Середнього Сходу, району, розташованого біля кордонів Радянського Союзу. Саме тому тут, не без участі Англії та США, укладається після 1946 р. ряд договорів між окремими державами, які завершилися створенням Багдадського пакту 1955 р.

Описуючи політичні маневри англо-американської дипломатії, а також таких політичних авантюристів, як Н. Саїд, А. Мендерес тощо, Г. Г. Зибіна показала, що в основі їх лежить доктрина антикомунізму, ідеологія боротьби проти СРСР, соціалістичного світу та національно-визвольного руху, яка в США та деяких інших капіталістичних країнах стала формою державної політики.

Глибоко аналізуючи факти, автор викрив антинародний щодо Іраку характер заходів Англії та США, показав, що вони є новими колоніальними кайданами для волелюбного іракського народу.

Автор не обмежився лише викриттям антинародної діяльності дипломатів США та Англії, представників проанглійських і проамериканських кіл країни. На сторінках книги відображено героїчну боротьбу народних мас Іраку проти підступних планів Англії та США, показано, як міцнів і зростав народний рух, його організованість. Саме це є однією з сильних сторін рецензованої праці.

Книга Г. Г. Зибіної стане у великій пригоді не лише фахівцям з історії країни

Близького та Середнього Сходу, а й всім, хто цікавиться історією міжнародних відносин у післявоєнний період.

Поруч із цим слід відзначити, що книга має й певні недоліки. Так, автору варто було б поширити вступ, щоб показати Ірак під мандатом Англії, що має велике значення для розуміння подій, які передували другій світовій війні, більш конкретно показати наслідки доктрин Трумена та Ейзенхауера для розвитку економіки Іраку, а також підкреслити значення появи держави Ізраїлю для розвитку політичних відносин на Близькому та Середньому Сході.

Є в тексті й окремі фактичні помилки. Так, автор невірно твердить, що закон про землі Дуджайла, виданий в 1946 р., передбачав наділення ними селянських родин. У дійсності землі Дуджайла одержали державні службовці, які здавали їх в оренду (стор. 25).

Згадані недоліки не знижують наукової цінності праці Г. Г. Зибіної, яка в цілому є значним вкладом у розвиток сходознавства на Україні.

В. М. Зайцев

Хроніка та інформація

ВИЇЗНЕ ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК ПРЕЗИДІЇ АН СРСР

Хорошою традицією суспільствознавців стали виїзні засідання Секції суспільних наук Президії АН СРСР в союзних республіках. Ці великі наукові форуми суспільствознавців дозволяють посилити зв'язки між вченими різних спеціальностей, сприяючи координації наукової роботи центральних і периферійних наукових установ.

Слідом за сесією суспільствознавців в Таллінні, виїзне засідання Секції суспільних наук Президії АН СРСР спільно з Секцією суспільних наук Президії АН УРСР і відділеннями суспільних наук АН БРСР і АН МРСР відбулося в м. Кишиневі 3—4 жовтня 1969 р. Воно було присвячене обговоренню питання про хід виконання постанови ЦК КПРС 1967 р. щодо розвитку суспільних наук і підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Після вступного слова першого секретаря ЦК КП Молдавії І. І. Бодюла з основною доповіддю на пленарному засіданні на тему: «Сучасні завдання розвитку суспільних наук у світлі підсумків виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і піднесенню їх ролі в комуністичному будівництві» і підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна» виступив голова секції суспільних наук Президії АН СРСР, академік О. М. Рум'янцеv. Він підкреслив, що для радянських людей ленінський ювілей є рубежем, на якому підбиваються підсумки і визначаються перспективи наукової роботи. Доповідач дав глибокий аналіз серйозних успіхів, досягнутих за останні роки суспільними науками у країні в цілому і республіками зокрема. Були видані фундаментальні, теоретичні дослідження по основних напрямках суспільних наук. Все це є, насамперед, результатом сприятливих умов для розвитку суспільних наук, значних структурних змін гуманітарних закладів, створення нових наукових центрів.

Найважливішим завданням гуманітарних інститутів у світлі постанови ЦК КПРС з суспільних наук, відзначив О. М. Рум'янцеv, є поглиблення комплексних дослід-

жень з актуальних проблем, що мають велике соціально-політичне та ідеологічне значення, перш за все з питань соціального прогнозування, актуальних проблем теорії наукового комунізму на сучасному етапі, розвитку національних відносин і проблем інтернаціоналізму; велике значення має аналіз розвитку ідеологічних процесів у зарубіжних країнах, критика антикомунізму, ревізіонізму, особливо у зв'язку з завданнями, що випливають з рішень Міжнародної Ради комуністичних і робітничих партій в Москві у червні 1969 р. Критика буржуазної ідеології та ідейних основ опортунізму займає велике місце в наукових планах всіх академічних інститутів; для координації всієї діяльності створена спеціальна Наукова рада, а також редакція «Суспільні науки і сучасність» при Секції суспільних наук Президії АН СРСР.

В співдоповідях президента Академії наук МРСР, члена-кореспондента АН СРСР Я. С. Гросула, заступника голови Секції суспільних наук Президії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР Б. М. Бабія і заступника академіка-секретаря відділення суспільних наук АН БРСР члена-кореспондента АН БРСР К. П. Буслова були підбиті підсумки і сформульовані завдання розвитку суспільних наук у світлі постанови ЦК КПРС про розвиток суспільних наук і в зв'язку з 100-річчям від дня народження В. І. Леніна.

Крім пленарного засідання працювало 5 секцій: з проблем історії, національних відносин та інтернаціоналізму; з проблем економіки та конкретних соціологічних досліджень; з проблем філософії, держави і права, з проблем філології.

В передювілейний рік секція проблем історії, національних відносин та інтернаціоналізму, звичайно, приділила основну увагу ленінській тематиці. Академік І. І. Мінц висупив з глибокою і змістовною науковою доповіддю на тему: «Роль В. І. Леніна в Жовтневій революції і критика буржуазних фальсифікаторів історії».

В доповіді члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія була детально проаналізована величезна увага, яку приділяв В. І. Ленін розвитку революційного руху та соціалістичному будівництву на Україні. Доктор історичних наук І. К. Івасюта (Львів) висвітлював возз'єднання українського народу як торжество ленінської національної політики. З цікавим повідомленням виступила доктор історичних наук І. М. Мельникова на тему: «Інтернаціональна сила ленінських ідей».

Дві доповіді були присвячені перспективам розвитку історичної науки. Академік АН УРСР А. Д. Скаба на основі глибокого аналізу стану історичної науки на сучасному етапі розкрив нагрілі проблеми і перспективи дальшого дослідження історії України. Директор Інституту історії партії при ЦК КП Молдавії кандидат історичних наук С. Я. Афтенюк зробив історіографічний огляд історико-партійної науки в Молдавії, вперше дав її періодизацію та намітив завдання розвитку цієї науки в світлі рішень XXIII з'їзду КПРС і XII з'їзду КП Молдавії.

Значну увагу на сесії було приділено дослідженням з національного питання. Співробітник інституту історії АН МРСР Р. В. Даниленко на багатому фактичному матеріалі розкрила складну діалектику, висвітлювала культурне співробітництво Радянської Молдавії з братніми республіками, зокрема з Українською РСР. З великим інтересом була заслухана доповідь «Конкретно-соціологічні дослідження національних відносин в СРСР», з якою виступив доктор історичних наук Ю. В. Арутюнян (Москва). На основі матеріалів Татарської АРСР він показав ефективність конкретно-соціологічних методів для вивчення національних відносин в радянських республіках. Член-кореспондент АН БРСР І. М. Ігнатенко зробив доповідь «До питання про утворення Білоруської РСР», академік АН БРСР І. С. Кравченко підкреслив необхідність поглибленого вивчення проблем Великої Вітчизняної війни.

Значне місце в роботі секції зайняло питання про формування молдавської буржуазної нації. В своїй доповіді доктор історичних наук М. А. Мохов (Кишинів) прийшов до висновку, що молдавська буржуазна нація почала оформлюватись ще в XIX ст. і що до початку XX ст. були

наявні всі її ознаки, які яскраво виявились в бурхливі революційні дні 1917 р.

Кандидат історичних наук О. С. Осауленко зробив доповідь про характер і рушійні сили національно-визвольного руху в Молдавії в переддень і в період проведення соціалістичної революції.

Питання про формування молдавської буржуазної нації викликало жваву дискусію. Доктори історичних наук М. В. Березняков і Д. Є. Шем'яков, кандидати історичних наук А. В. Грекул і І. Л. Сабадирьов (Кишинів) висловили думку, що молдавська буржуазна нація сформувалась уже на початку XX століття до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Про необхідність продовження вивчення цього питання говорили доктор філософських наук М. С. Джунусов (Москва) і кандидат філологічних наук Г. Ф. Богач (Кишинів).

Керівник секції академії І. І. Мінц визнав основні положення доповіді М. А. Мохова вірними, хоч, на його думку, деякі узагальнення не були доведені до кінця. Недостатньо врахований військово-політичний фактор приєднання Бессарабії до Росії і те, що молдавська буржуазна нація сформувалась під впливом загально-російського капіталізму. Академік І. І. Мінц запропонував підготувати спільну працю вчених Москви, України, Білорусії та Молдавії про формування буржуазних націй.

Підбиваючи підсумки роботи секції, академік І. І. Мінц рекомендував відділенням суспільних наук трьох республіканських академій провести консультації з метою узгодження планів науково-дослідних робіт і внести пропозиції щодо написання спільних праць з найактуальніших проблем історії. В зв'язку з підготовкою до Всесвітнього конгресу істориків І. І. Мінц запропонував підготувати невеликі праці, що дали б уяву про розвиток історичної науки в республіках. І, нарешті, академік І. І. Мінц вніс пропозицію організовувати регулярно виїзні засідання Секції суспільних наук президії АН СРСР.

Виїзна сесія прийняла ряд важливих рішень, рекомендувавши зокрема посилити вивчення проблем балканістики. Крім того, було запропоновано підготувати спільну працю з історії формування буржуазних націй в трьох братніх народах.

Е. Є. ЧЕРТАН

ВІДДІЛ ІСТОРІЇ ТА КОНКРЕТНИХ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У ЧЕРНІВЦЯХ

На початку 1969 р. Президія АН УРСР прийняла рішення про відкриття у м. Чернівцях Відділу історії та конкретних соціальних досліджень Інституту історії.

Визначено перспективний план науково-дослідної роботи, в якому передбачається при активній творчій співдружності з нау-

ковцями вузів міста й співробітниками кафедр історії СРСР та УРСР держуніверситету, видати монографію про минуле і сучасне Радянської Буковини.

Планується вести конкретно-соціальні дослідження розвитку промисловості, колгоспного виробництва, надбань культури,

кількісних і якісних змін у середовищі робітничого класу й колгоспного селянства, духовного збагачення людини, ролі партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій, а також дослідження багатобікових зв'язків Північної Буковини з Україною і Росією. Передбачається підготувати до видання збірники спогадів буковинців. Важливе завдання, що стоїть перед Відділом — це складання повної бібліографії з історії краю.

Відділ готується гідно зустріти славний ювілей — 100-річчя від дня народження В. І. Леніна та 30-річчя возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною.

На відзначення цих дат співробітники завершують підготовку збірника статей «З історії Радянської Буковини» (вип. 1), обсягом близько 15 друкованих аркушів. Статті збірника охоплюють широке коло питань минулого і сучасного Радянської Буковини. Крім того, співробітники Відділу готуються виступити з доповідями на наукових конференціях і перед населенням, з статтями у періодичній пресі, по радіо і телебаченню.

Науковці Відділу візьмуть активну участь у написанні багатотомної «Історії Української РСР».

П. В. МИХАЙЛИНА

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ЛЕНІНСЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ ПЛАНУ

19 листопада 1969 р. в колгоспі ім. Леніна с. Ківшоваті Таращанського району Київської області відбулася науково-теоретична конференція на тему «Втілення в життя ленінського кооперативного плану», присвячена знаменній даті — 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. В роботі цієї конференції, організованої Київським обкомом КП України, Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Таращанським райкомом партії, взяли участь понад 400 чол. Серед них — секретарі міськкомів і райкомів партії, керівники первинних партійних організацій і голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства та передовики соціалістичних ланів Київщини, науковці столиці.

Конференцію відкрив перший секретар Київського обкому КП України Ф. П. Головченко.

З доповіддю «Втілення в життя ленінського кооперативного плану» виступив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук І. Д. Назаренко. Промовець відзначив, що в аграрній програмі, розробленій В. І. Леніним і здійсненій партією більшовиків, були всебічно обгрунтовані принципи і методи кооперування селянських мас. Вона стала складовою, органічною частиною загального плану будівництва соціалізму в нашій країні. Виконання ленінських настанов щодо колективізації сільського господарства сприяло його прискореному розвитку, зростанню продуктивних сил, докорінно змінило виробничі відносини на селі, викликало творчу ініціативу мільйонів людей, вивело село на новий, соціалістичний шлях.

У доповіді Ф. П. Головченка «Здійснення ленінського кооперативного плану на Київщині» підкреслювалось, що на кінець відбудовного періоду в області налічувалося 15 сільськогосподарських комун, 23 сільгоспартілі і 15 товариств по спільному обробітку землі (ТСОЗ), а в 1932 р.

колективізація, в основному, була завершена. На Київщині діяло 94 машинно-тракторні станції з парком 3400 тракторів. Для дальшого розвитку сільського господарства велике значення мали рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.). З 1953 по 1958 р. підвищилась удвоє урожайність зернових культур в області, а валовий збір зерна збільшився в 1,5 раза. Виробництво молока зросло в 3,5, м'яса в — 1,8 раза. За видатні успіхи, досягнуті в піднесенні рільництва й тваринництва, Київську область в 1958 р. нагороджено орденом Леніна.

Нині колгоспи Київщини — це великі, технічно оснащені господарства, де такі виробничі процеси, як оранка, сіяба, збирання врожаю зернових культур механізовано повністю, вирощування цукрових буряків — на 80—85%, картоплі та овочів — на 62—65%. Очолюють сільгоспартілі в переважній більшості керівники з вищою і середньою спеціальною освітою.

Багато трудивників полів відзначено урядовими нагородами.

Про величезні соціальні й культурні перетворення, які сталися за роки Радянської влади в сільському господарстві, говорив перший секретар Таращанського райкому КП України, Герой Соціалістичної Праці І. Є. Пилипенко. У колгоспне виробництво, вказав він, міцно входять найновіші досягнення науки і техніки. Електрика, радіо, телефон, телевізор, газ — все це сьогодні звичайні речі в повсякденному користуванні трудящих сел. Докорінні зміни сталися в народній освіті. Якщо до Жовтневої революції в районі було всього шість початкових учбових закладів, в яких навчалось близько 300 дітей, то тепер 13 тис. синів і дочок колгоспників здобувають освіту в 43 загальноосвітніх школах, технікумі механізації і електрифікації сільського господарства, музичній школі. В районі працює 700 учителів, 100 вихователів і 29 старших піонервожатих. Для колгоспників кожного дня відкривають двері

33 будинки культури і клуби, 32 бібліотеки з книжковим фондом у 300 тис. томів, 33 кіноустановки, з яких 14 широкоекранні.

Голова правління колгоспу ім. Леніна Таращанського району кавалер двох орденів Леніна С. І. Онопрієнко в своїй доповіді «За заповідями Ілліча» розповів, як у роки становлення колгоспного ладу йшли жителі села разом з усім трудовим селянством України під ленінським прапором крізь повист куркульських куль, нестатки і розруху до своєї світлої мети.

Починали вони з організації ТСОЗ, що в 1928 р. стали основою колгоспу, названого ім'ям Володимира Ілліча. У соціалістичній перебудові життя значну допомогу подали селянам робітники Києва, які подарували трактор, а ленінградці навчили сільських хлопців володіти цією машиною. Так розпочиналося колгоспне життя. Минули роки, змінилося обличчя села.

В порівнянні з 1935 р. валовий збір зернових нині зріс майже в 4 рази і перевищив 12 тис. т. Урожай хлібів з 9,2 ц піднявся до 39, цукрових буряків — з 160 до 480 ц, виробництво молока збільшилось — в 6, м'яса — в 10 разів. Технічна озброєність колгоспу зросла порівняно з 1953 р. в 7 разів.

Ці успіхи відзначено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

На конференції виступила ланкова колгоспу ім. Ілліча Васильківського району, двічі Герой Соціалістичної Праці О. К. Диптан, яка розповіла про тяжкі роки класової боротьби з куркульством в ході колективізації, самовіддану працю людей під час Великої Вітчизняної війни, про заможне життя своїх односельчан сьогодні в новому селі Кодаках.

Втілення в життя ленінського кооперативного плану, боротьба трудівників ланів і ферм за виконання завдань п'ятирічки, гідна зустріч ленінського ювілею — такий зміст виступів доярки О. З. Зеленської, механізатора М. О. Нечипоренка і ланкової М. П. Балицької з колгоспів ім. В. І. Леніна, ім. Боженка, «Перемога» Таращанського району.

Доповідачі й промовці підкреслили, що Примірний Статут сільгоспартілі є яскравим свідченням торжества ленінського кооперативного плану, що трудове селянство під керівництвом Комуністичної партії досягне нових успіхів у будівництві комунізму.

Т. Т. ГРИЦЕНКО

ДРУГА ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗБРОЇ

18—20 листопада 1969 р. у м. Тбілісі в приміщенні Державного музею Грузії ім. академіка С. Н. Джанашія проходила Друга Всесоюзна наукова конференція істориків вітчизняної зброї.

На трьох засіданнях конференції було заслухано 22 повідомлення зброєзнавців Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі та інших міст.

Конференцію відкрив вступним словом директор музею М. Г. Чекезішвілі, який заявив, що потрібно не тільки зберігати, науково обробляти, але й глибоко вивчати ці пам'ятки, щоб краще використовувати їх у науково-дослідній роботі.

Директор музеїв Кремля І. І. Цветков привітав присутніх і висловив надію, що такі конференції будуть організовуватись і надалі.

Завідуючий відділом зброї історичного музею Москви Г. Коломієць виступив із повідомленням «Поповнення колекції зброї Державного історичного музею бойовими реліквіями періоду громадянської та Вітчизняної воєн».

Про тбіліських майстрів збройної та срібної справи XIX—XX ст., зразкову майстерню тульського збройного заводу в середині XIX ст., реконструкцію скіфських доспехів за пам'ятками образотворчого мистецтва, бойові шоломи розповіли наукові працівники музеїв Москви Е. Г. Аствацатурян, Ю. В. Шокарев, М. В. Гореланк, М. Е. Портной, М. Н. Лар-

ченко та Є. І. Смирнова.

Декілька повідомлень про російську наградну зброю XVIII ст. «Стрілковий гарнітур» та колекцію тульської зброї в Державному Ермітажі зробили кандидати історичних наук Ю. Міллер, Л. І. Тарасюк та науковий співробітник Л. Т. Ісаченко.

Історико-зброєзнавцю В. І. Маркевичу присвятили свої виступи співробітники Інженерно-артилерійського та Історико-артилерійського музеїв Ю. А. Нацваладзе і Р. Ш. Сот (Ленінград), а також науковці інститутів етнографії та археології А. М. Хозанов і А. М. Кирпичников (Ленінград).

Завідуючий відділом Історичного музею УРСР (Київ) В. О. Сидоренко зробив повідомлення «Питання зброєзнавства в Державному історичному музеї УРСР».

Наукові працівники Державного історичного музею Грузії К. К. Чолокашвілі та І. С. Гогоберідзе розповіли про історію фонду зброї відділу етнографії музею. Про зброю із Ванського городища розповіли кандидат історичних наук старший науковий співробітник Інституту археології та етнографії ім. академіка І. А. Джавахішвілі Г. А. Лордкіпанідзе, начальник музею Закавказького Військового Округу Д. Я. Хоменко — музей історії військ.

З повідомленнями виступили також старший методист музеїв Кремля Є. С.

Сизов, доцент Тбіліського державного університету Г. А. Чачашвілі, старший науковий співробітник Інституту історії грузинських мистецтв Є. Л. Привалова.

Після закінчення конференції учасники її ознайомились з історичними пам'ятниками та музеями м. Тбілісі.

В. О. СИДОРЕНКО

СЕМІНАРИ З АРХІВОЗНАВСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові систематично проводяться науково-теоретичні семінари з питань архівознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. В їх роботі беруть участь працівники архівів, Інституту суспільних наук, університету ім. І. Франка, наукових бібліотек, музеїв та інших установ м. Львова, а також представники архівів і вузів західних областей УРСР. Протягом 1969 р. відбулося 5 семінарів і одна наукова конференція.

16 січня 1969 р. на семінарі, присвяченому 100-річчю від дня народження видатного українського художника І. Труша, завідувачий відділом ЦДІА УРСР О. А. Купчинський у доповіді «Документальні джерела ЦДІА УРСР у Львові про І. Труша» зробив докладний огляд архівних джерел про художника.

У доповіді художника Р. М. Турина «Іван Труш — живописець» було підкреслено, що твори І. Труша насичені поетичним змістом і вони є документами свого часу, образами землі та народу, з якого вийшов митець і якому служив усе своє життя.

Художник Г. С. Смольський, характеризуючи мистецьке життя Львова першої половини ХХ ст., наголосив, що І. Труш підніс українське мистецтво на європейську височину. Працівник Львівського обласного управління кінофікації Й. С. Гронський акцентував, що архівні джерела показують І. Труша як видатного українського художника, активного політичного діяча, невтомного популяризатора мистецтва серед галицького населення та організатора творчих об'єднань.

Зі спогадами про І. Труша виступила його дочка А. Труш.

До семінару було підготовлено документальну виставку «Автографи Івана Труша».

25 лютого 1969 р. відбувся семінар, присвячений 50-річчю Комуністичної партії Західної України. «КПЗУ — організатор боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Українською РСР» такою була тема виступу директора Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Б. К. Дудикевича.

Про використання Комуністичною партією Східної Галичини історичного досвіду більшовизму з доповіддю виступив викладач Львівського університету ім. І. Франка М. М. Волянчук, про перейменування КПСГ в КПЗУ — науковий працівник Львівського облдержархіву, колишній секретар ЦК КПЗУ М. М. Теслюк.

Завідувача відділом ЦДІА УРСР у Львові П. І. Захарчишина дала стис-

лий огляд документів і матеріалів, що зберігаються у львівських архівах і висвітлюють історію Комуністичної партії Західної України.

Учасники семінару оглянули виставку «КПЗУ в документах і матеріалах ЦДІА УРСР у Львові».

На семінарі 28 березня 1969 р. заступник директора Львівського облдержархіву А. Д. Мільшина у доповіді «Стан науково-довідкового апарату до документальних матеріалів фондів Львівського облдержархіву та перспективи його удосконалення» проаналізувала перспективний план удосконалення науково-технічного упорядкування документальних матеріалів та науково-довідкового апарату до них. Директор цього ж архіву О. П. Куш у повідомленні «Бібліографічні показники Івана Калиновича у фондах Львівського обласного державного архіву» охарактеризував окремі досі не відомі бібліографічні праці І. Калиновича. Заступник директора наукової бібліотеки Львівського університету ім. І. Франка Ф. П. Максименко інформував про нову важливу бібліографію «Статистика народного господарства і культури УРСР», видану 1968 р. Державною історичною бібліотекою УРСР.

Художник Г. С. Смольський у повідомленні «З історичного минулого Долини Святослава на Сколівщині» розповів про трагічну загибель князя Святослава та його родини в Карпатах 1015 р.

15 травня 1969 р. семінар був присвячений 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. З доповіддю «В. І. Ленін і міжнародний комуністичний рух» виступив доцент Львівського університету ім. І. Франка Б. І. Распутніс. Старший науковий працівник Тернопільського облдержархіву М. П. Глинський виголосив повідомлення «Вплив ленінських ідей на розвиток революційного руху трудящих Тернопільщини і вшанування пам'яті В. І. Леніна в документах Тернопільського облдержархіву». Огляд документів Львівського облдержархіву про селянську демонстрацію на Равщині, присвячену пам'яті В. І. Леніна, зробила старший науковий працівник облдержархіву О. Т. Вайнбаум. Завідувача відділом пам'ятників історії та культури Львівського історичного музею Н. К. Кривоніс виступила з повідомленням «Пам'ятники Володимиру Іллічу Леніну на Львівщині».

26 вересня 1969 р. відбувся семінар, присвячений 200-річчю від дня народження І. П. Котляревського. Вступним словом його відкрила директор ЦДІА УРСР у

Львові Н. Ф. Врадій. Доцент Львівського університету ім. І. Франка А. М. Халімюничук зробив доповідь «І. П. Котляревський і наша сучасність». Характеризуючи творчість письменника доповідач наголошував, що на зорі українського національного відродження в Галичині твори І. Котляревського були одним із збудників прогресу, сили. Бібліограф Львівської наукової бібліотеки АН УРСР, кандидат філологічних наук М. О. Мороз у доповіді «Нові матеріали до біографії І. П. Котляревського» докладно характеризував публікації, що висвітлюють біографію письменника. Доцент Львівського університету ім. І. Франка Є. М. Черняхівська звернула увагу на дві особливості мовно-літературної спадщини письменника — тематику і мову художніх творів. Завідуючий відділом ЦДІА УРСР у Львові О. А. Купчинський зацікавив присутніх доповіддю «Документи Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові про вшанування пам'яті та поширення творів І. П. Котляревського». Старший науковий співробітник Інституту суспільних наук, кандидат історичних наук Ф. І. Стеблій у доповіді «Твори І. П. Котляревського в Галичині в першій половині XIX ст.» нагадав, зокрема, що М. Шашкевич перший з-поміж галицьких письменників у «Русалці Дністровій» опублікував захоплений відгук на «Енеїду». Директор Львівського обласного державного архіву О. П. Куш повідомив про історію виходу в світ перших трьох видань «Енеїди». Заступник директора Львівської середньої школи О. П. Кріль у повідомленні «І. П. Котляревський у спадщині Осипа Маковея» говорив про відзначення 100-річчя з дня виходу «Енеїди» у 1898 р. в Галичині та охарактеризував публікації О. Маковея у «Літературно-науковому віснику», «Народній часописі», «Санкт-Петербурзьких ведомостях», «Наукових Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» та журналах «Gesellschaft» і «Die Ruthenische Revue». Учасники семінару оглянули організовану в ЦДІА документальну виставку «Іван Петрович Котляревський в

документах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові».

9 жовтня 1969 р. відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі. Директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, кандидат історичних наук Б. К. Дудикевич у доповіді «Робітничий клас — керівна сила революційно-визвольного руху трудящих Західної України» підкреслив, що боротьба за Радянську владу співпала з боротьбою за возз'єднання, керівною силою якої був робітничий клас. Старший археограф науково-видавничого відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР Л. С. Беляєва зробила стислий огляд документів, що зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР і Центральному державному архіві народного господарства СРСР, та матеріалів Ради Народних Комісарів СРСР, що відбивають історію діяльності перших органів Радянської влади на Західній Україні і говорять про допомогу Радянського уряду і Комуністичної партії трудящим західних областей Української РСР у будівництві нового життя. Про Народні Збори Західної України з повідомленням виступили учасники революційно-визвольного руху на Західній Україні — М. С. Кіх і К. П. Пильо. Завідуюча відділом пропаганди й агітації Дрогобицького міськкому КП України — Г. Ф. Колосовська повідомила про участь комуністів і комсомольців Дрогобищини у боротьбі за встановлення Радянської влади на Західній Україні.

Про пам'ятники історії та культури на Львівщині, що засвідчують вікову дружбу українського народу з російським, білоруським та іншими народами Союзу РСР повідомила завідуюча відділом Львівського історичного музею Н. К. Кривоніс.

Учасники конференції оглянули виставку «Документи ЦДІА УРСР у Львові про революційно-визвольну боротьбу трудящих Західної України».

П. І. ЗАХАРЧИШИНА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ОХОРОНИ ПAM'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

21 листопада 1969 р. відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, на тему: «Ленін про роль і значення пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні трудящих», організована Харківською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури спільно з історичним і художнім музеями.

Конференцію відкрив вступним словом голова правління Президії обласної орга-

нізації Товариства доктор історичних наук професор А. І. Слюсарський.

У доповіді «Ленінські ідеї охорони і збереження пам'яток історії та культури в дії» заступник голови Президії правління обласної організації Товариства кандидат історичних наук М. І. Ксензенко розкрив роль В. І. Леніна як засновника наукової доктрини і організаційних форм охорони пам'яток історії та культури, значення культурно-історичної спадщини у вихованні радянських людей.

У повідомленнях завідуючого відділом художнього музею М. М. Безхутрого і методиста обласного будинку народної творчості М. А. Вольшаника було висвітлено місце і значення образу Леніна у творчих зверненнях як професіональних, так і народних митців Харківщини. Голова історико-революційної секції обласного Товариства кандидат історичних наук І. Я. Мірошников присвятив своє повідомлення питанню про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Харківщині.

Член Президії Товариства підполковник В. І. Цапко розповів про велику роботу, яка проводиться в області по увічненню подвигів героїв Великої Вітчизняної війни. Голова Ізюмської районної організації Товариства М. Т. Коловоротний узагальнив певний досвід роботи місцевих організацій по охороні і збереженню пам'яток історії та культури, відзначив недоліки в їх діяльності.

Методист обласної організації Товариства М. І. Полупан у своєму виступі роз-

повіла про участь широких верств громадськості в охороні історико-культурної спадщини.

Питанням популяризації пам'яток, значенню їх у виховній роботі підрастаючого покоління були присвячені повідомлення: заступника директора по науковій частині історичного музею М. Т. Дяченка «Робота музеїв Харківської області по пропаганді пам'яток історії та культури», директора дитячої екскурсійно-туристської бази Л. В. Благої «Участь юних дослідників Харківщини в охороні та вивченні пам'яток минулого», старшого викладача Харківського інженерно-економічного інституту О. М. Победіної «Роль пам'яток історії та культури в естетичному вихованні будівників комунізму».

Учасники конференції в своїх виступах відзначали значення конференції для популяризації ленінських ідей охорони і збереження культурно-історичних цінностей. Було висловлено побажання опублікувати матеріали науково-теоретичної конференції.

В. Ф. БЕЛІНСЬКИЙ

КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРІОГРАФІВ У КИЄВІ

23—24 жовтня в Києві відбулася наукова конференція на тему «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії», присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Її організували Інститут історії АН УРСР та Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки» при Секції суспільних наук АН УРСР. У роботі конференції взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, викладачі вузів України, провідні історіографи Москви.

Конференцію відкрив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він, зокрема, вказав, що В. І. Ленін розглядав історію як одну з бойових суспільних наук, що служить практичним інтересам боротьби робітничого класу та його Комуністичної партії за визволення трудящих. Вождь у своїх дослідженнях вдало застосував історичний матеріал для розв'язання важливих питань сучасності. На основі наукового аналізу міжнародного становища та об'єктивної закономірності ходу історичного розвитку він переконливо довів, що наша країна має все необхідне для побудови соціалістичного суспільства.

Член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій у доповіді «Значення ленінської теоретичної спадщини для наукової розробки історії України» відзначив, що В. І. Ленін є основоположником радянської історичної науки. Уже перші його праці, що вийшли з друку в 90-х роках, знаменували початок нового ленінського етапу в розвитку історичної науки. Володимир Ілліч глибоко і всебічно розробив чимало проблем з віт-

чизняної і всесвітньої історії. У багатьох ленінських працях розглядаються важливі питання соціально-економічної історії України дожовтневого періоду та буремні події Великого Жовтня і громадянської війни. Праці, присвячені найважливішим питанням багатовікової історії українського народу, створено радянськими істориками саме на основі марксистсько-ленінської методології.

З доповіддю «Принципи історіографічного дослідження в працях В. І. Леніна (1917—1923 рр.)» виступив доктор історичних наук професор Ю. Н. Городецький (Москва). Він підкреслив роль історика в діалектичному дослідженні історичного процесу. У праці «Держава та революція» В. І. Ленін в історіографічному плані розглянув виникнення та розвиток марксистської концепції диктатури пролетаріату. Відзначаючи значення праць Плеханова і Каутського в історіографії теорії держави і революції, він водночас вказав і на їх основні недоліки, зокрема на відхід у деяких питаннях від марксизму.

Володимир Ілліч наголошував на необхідності застосовувати метод історіографічного дослідження під час аналізу революційної і навіть відкрито ворожої літератури. Це дає можливість простежити еволюцію поглядів дослідників з певних питань. В. І. Ленін вважав критерієм актуальності й цінності дослідження — зв'язок з сучасністю.

Ю. Н. Городецький закликав істориків України створити синтетичну працю про розвиток історичної науки в республіці.

Доктор історичних наук професор

П. М. Шморгун у доповіді «В. І. Ленін і більшовицькі організації України в радянській історіографії» вказав, що багато праць українських істориків на ленінську тематику вийшло до 90-річчя від дня народження вождя. Чимало їх видрукувано й останнім часом. Однак перед вченими республіки стоять ще відповідальні завдання: необхідно глибоко розкрити вплив ленінських ідей на більшовицьку пресу, створити узагальнюючі праці про поширення творів В. І. Леніна на Україні, а також висвітлити революційну діяльність рядових більшовиків-ленінців.

Доповідь доктора історичних наук професора Ф. П. Шевченка «Проблеми історії феодалізму на Україні в світлі ленінських теоретичних положень» викликала великий інтерес. Доповідач показав, що В. І. Ленін не тільки творчо застосував вчення К. Маркса про суспільно-економічні формації, але на основі нових даних історичної науки розвинув його далі. Ф. П. Шевченко наголосив на значному внеску Володимира Ілліча у розробку історії України періоду феодалізму. Методологічним фундаментом для досліджень з історії феодально-кріпосницької формації є ленінські теоретичні положення, сформульовані на основі глибокого вивчення конкретного історичного матеріалу. Вони дають можливість правильно пояснити ряд суспільних явищ, що мали місце на Україні, зокрема на Запоріжжі, в другій половині XVII—XVIII ст. Доповідач також розглянув ленінські оцінки ролі особи та географічного середовища в історії.

Доктор історичних наук А. В. Санцевич у доповіді «В. І. Ленін про радянське джерелознавство» вказав, що Володимир Ілліч створив методику радянського джерелознавства, був ініціатором формування єдиного державного архівного фонду. Він також надавав великого значення періодичній пресі та статистичним матеріалам. Великий вождь залишив цінні поради про підбір і анування наукової інформації. Ленінські положення про джерела з історії радянського суспільства є важливим дороговказом для всіх істориків-дослідників.

Доктор історичних наук професор М. С. Волін (Москва) зробив доповідь про становлення радянської історичної науки на Україні, перші кроки вивчення й засвоєння українськими істориками ленінської історіографічної спадщини. Водночас доповідач спинився на специфіці і труднощах розвитку історичної науки в УРСР внаслідок гострої ідеологічної боротьби, що розгорнулася в республіці у 20—30-х роках.

Кандидат історичних наук В. Г. Сарбей у доповіді «Праця В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму» наголосив, що ця праця лежить в основі радянської історіографії вітчизняної історії періоду домонополістичного капіталізму. У ній Володимир

Ілліч приділив значну увагу Україні, оскільки там процес розвитку капіталізму простежувався особливо рельєфно. У світлі ленінських настанов про розвиток сільсько-го господарства України в період капіталізму писали монографії П. М. Першин, І. О. Гуржій, О. О. Нестеренко, В. П. Теплицький, Д. П. Пойда, М. М. Кравець та інші. Однак досі не створено узагальнюючої праці про розвиток капіталізму на окраїнах царської Росії. Доповідач також підкреслив, що вчені нашої республіки у відповідності з ленінськими положеннями розглядають еміграційні процеси, створення та зростання великих індустріальних центрів, питання технічної переозброєності народного господарства й історії формування робітничого класу дореволюційної України.

З повідомленням про відображення формування класової свідомості пролетаріату в працях В. І. Леніна виступила кандидат історичних наук Н. І. Калюжко (Одеса). Використання ленінської теоретичної спадщини з національного питання в працях українських радянських істориків висвітлив кандидат історичних наук П. І. Воробей (Одеса), ленінські настанови про робітничий контроль — кандидат історичних наук Т. О. Ігнатенко (Москва). Про значення ленінської теоретичної спадщини для дослідження історії робітничого класу України говорила кандидат історичних наук В. П. Сидоренко.

З обговоренням доповідей та повідомлень виступив ряд учених. Доктор історичних наук професор М. А. Рубач закликав створити ґрунтовні праці про народ на основі ленінських положень, оскільки вождь приділяв велику увагу творчості народних мас. А з розвитком історичного процесу роль трудящих у сфері політики (в економіці їх роль завжди визначальна) дедалі зростає. Доктор історичних наук М. Н. Лещенко висловив своє позитивне враження від роботи конференції, але рекомендував приділяти більше уваги розробці проблеми «В. І. Ленін і аграрна історія України». Про важливість застосування ленінської теоретичної спадщини під час вивчення вітчизняної історії періоду феодалізму говорив кандидат історичних наук Г. І. Яворський (Луганськ).

Підбиваючи підсумки роботи конференції, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій підкреслив, що за останні роки історична наука збагатилася новими дослідженнями і висновками про використання ленінської теоретичної спадщини. Але дослідники повинні ширше використовувати твори В. І. Леніна під час розробки проблем з аграрної історії, національно-визвольного руху, становлення й розвитку української радянської історіографії, зростання політичної свідомості робітничого класу тощо.

* * *

23 жовтня 1969 р. під час проведення історіографічної конференції відбулося

розширене засідання Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Секції суспільних наук Академії наук Української РСР. Голова Наукової ради член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій спинився на участі історіографів України в написанні багатотомної історії УРСР та на роботі відділу історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР, який досліджує дві проблеми: українська радянська історіографія і дожовтнева українська історіографія. Відділ здійснюватиме також перевидання історіографічної спадщини: українських літописів XVII—XVIII ст., вибраних творів Д. І. Яворницького, О. І. Левицького, Д. І. Багалія, О. М. Лазаревського, М. І. Костомарова.

Про тематичні наукові дослідження з історіографії та джерелознавства на 1970 р. і перспективний план на 1971—1975 рр. доповіла кандидат історичних наук Н. В. Комаренко.

У жовтні 1970 р. у зв'язку з 150-річчям від дня народження Ф. Енгельса було вирішено провести республіканську наукову конференцію «Енгельс і Україна» (довів В. Г. Сарбей). А. В. Санцевич проінформував про видання міжвідомчих збірників «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Україн-

ській РСР», «Історико-географічний збірник».

Завідуючий відділом зарубіжної історіографії П. М. Калениченко повідомив членів Наукової ради, що співробітники відділу готують до видання збірник «Зарубіжна література про минуле і сучасне України», а також розповів про підготовку до сесії «Ленінізм і боротьба проти сучасної буржуазної ідеології».

Заступник Голови Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історичних наук АН СРСР Ю. Н. Городецький повідомив, що в наступному році у м. Воронежі відбудеться конференція молодих учених-історіографів (до 30 років).

Кандидат історичних наук Я. Р. Дашкевич докладно розповів про роботу історіографів, джерелознавців та фахівців з спеціальних історичних дисциплін Львова.

Про роботу історіографів в університетах та інститутах доповіли доценти П. Г. Чухрій (Одеса), М. Г. Павленко (Ужгород), Г. І. Яворський (Луганськ), І. І. Колодязний (Донецьк). Було вирішено, щоб кафедри вузів систематично повідомляли Наукову Раду про теми, які вони розробляють.

Л. Г. МОСКВИЧ

СТВОРЕННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ АН УРСР

Постановою Президії Академії наук Української РСР від 29 квітня 1969 р. у Києві створено Археографічну комісію АН УРСР для здійснення координації та розширення документальних публікацій у республіці. Комісією керує Бюро, до складу якого входять: академік АН УРСР А. Д. Скаба (голова), кандидат історичних наук О. Г. Мітюков (заступник голови), члени-кореспонденти АН УРСР І. О. Гуржій, А. Т. Чеканюк, Ф. П. Шевченко та А. М. Шлепаков, доктори історичних наук П. П. Гудзенко, К. Г. Гуслистий, В. Ю. Маланчук, В. І. Стрельський, Ф. П. Шевченко та А. М. Шлепаков, доктор філософських наук І. Д. Назаренко. Членами Археографічної комісії призначені кандидати історичних наук І. Л. Бутич, М. Ф. Дмитрієнко (вчений секретар комісії), Н. І. Павлюк, Г. С. Сизоненко (Львів), доктори історичних наук І. М. Гранчак (Ужгород), В. А. Дядиченко, М. К. Івасюта (Львів), О. К. Касименко, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Клоков, С. М. Корольовський (Харків), І. І. Компанієць, П. А. Лавров, Ф. Є. Лось, І. М. Мельникова, С. К. Мельник (Одеса), С. М. Пархомчук, Д. Л. Похилевич (Львів), М. А. Рубач, І. К. Рибалка (Харків), В. М. Терлецький, С. О. Яковлев, член-кореспондент АН УРСР М. І. Супру-

ненко, директор видавництва «Наукова думка» М. Л. Карпенко, директор ЦДІА УРСР В. В. Кузьменко, заст. начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР М. І. Тесленко, академік АН УРСР І. З. Штокало, зав. архівом АН УРСР Б. Д. Нененко, директор ЦДІА УРСР Н. Ф. Вradій (Львів), директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР Л. А. Проценко.

14 жовтня 1969 р. на організаційному засіданні Бюро Археографічної комісії АН УРСР по доповіді А. Д. Скаби було доручено І. Л. Бутичу та В. І. Стрельському, керуючись положеннями загальносоюзної комісії, розробити Положення про Археографічну комісію УРСР і подати його для розгляду на наступне засідання комісії.

Бюро також заслухало доповідь про перспективний план Архівного управління УРСР щодо використання документальної бази, розподілило обов'язки між членами комісії, розглянуло пропозиції щодо організаційної роботи. На засіданні ухвалено створити секції Археографічної комісії з основних періодів історії. Секцію історії феодалізму очолив І. О. Гуржій, історії капіталізму — В. І. Стрельський, радянського періоду — П. П. Гудзенко. Бюро доручило голові комісії академіку А. Д. Скабі порушити перед Президією АН УРСР клопотання про видання періодичного дру-

кованого органу комісії «Археографічного щорічника».

Засідання ухвалило систематично інформувати історичну громадськість республіки через пресу про діяльність комісії. Установи, архіви, видавництва та громадяни

можуть підтримувати зв'язок із комісією, надсилаючи листи та матеріали на адресу: Київ, 1, вул. Кірова, 4, Інститут історії АН УРСР. Археографічна комісія АН УРСР.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА М. А. РУБАЧА

Минуло 70 років від дня народження та 50 років науково-педагогічної діяльності відомого українського радянського історика доктора історичних наук професора Михайла Абрамовича Рубача.

М. А. Рубач народився 2 грудня 1899 р. в селі Чернеча Слобода на Полтавщині (зараз Сумська область). Його трудова діяльність розпочалася у 1915 р., після переїзду до м. Катеринослава.

Після Лютневої революції М. А. Рубач вів активну революційну пропаганду серед трудящих. У грудні 1917 р., за дорученням Катеринославської міської більшовицької організації, влаштував безплатні курси робітничої молоді, де викладав історію революційного руху.

У 1920—1921 рр. Михайло Абрамович очолював відділ політосвіти на Катерининській залізниці й одночасно читав лекції з історії партії в губернській партійній школі. В 1922 р. М. А. Рубач працював завідувачим відділом агітації і пропаганди Катеринославського губпарткому та керував Катеринославським Іспартом. У тому ж році за його редакцією та активною участю вийшов перший том фундаментальної праці «Історія Катеринославської соціал-демократичної організації».

Влітку 1923 р. М. А. Рубача призначили заступником завідуючого Іспарту ЦК КП(б)У і головним редактором журналу «Летопись революции».

У 1927 р. Михайло Абрамович закінчив Інститут червоної професури і відтоді усі свої здібності й знання віддає науково-організаційній і дослідницькій роботі. Він працював завідувачим кафедрою історії партії та Жовтневої революції в Інституті марксизму-ленінізму й одночасно очолював Центральне архівне управління ВУЦВК.

Значну роботу проводив М. А. Рубач на посаді завідуючого іспартвідділом ЦК КП(б)У (1929—1932 рр.), а потім — як керівник кафедри історії партії Інституту червоної професури у Харкові.

Протягом 1924—1932 рр. він опублікував у журналі «Літопис революції» ряд ґрунтовних статей, присвячених переважно питанням історії Жовтневої революції та громадянської війни. Помітним явищем був вихід праці «Федералістичні теорії в історії Росії» (під редакцією академіка М. М. Pokровського), а також історіографічних критичних статей про М. Грушевського, М. Костомарова та ін.

Протягом 1933—1935 рр. М. А. Рубач продовжував наукову роботу у Москві, в

Інституті історії Комуністичної академії. Потім займався педагогічною роботою, зокрема в Харківському університеті завідував кафедрою історії СРСР.

З 1942 р. Михайло Абрамович працює в Інституті історії Академії наук Української РСР. У 1943 р. захистив докторську дисертацію. Він написав ряд наукових праць з аграрної історії України, серед яких важливе місце займає дослідження «Нариси історії революційного перетворення аграрних відносин на Україні».

Тривалий час М. А. Рубач був завідувачим відділом археографії, брав активну участь у виданні ряду фундаментальних археографічних видань з історії робітничого руху на Україні в 1910—1914 рр., радянського будівництва (два томи), громадянської війни. Михайло Абрамович є одним з авторів великих колективних монографій: «Історія Української РСР», «Історія селянства Української РСР», т. 1, «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР», т. 1, «В. І. Ленін і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Шляхом, осяяним Леніним» та ін.

У двотомному фундаментальному дослідженні «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», яке було в 1969 р. відзначено Державною премією УРСР в галузі науки і техніки, Михайлу Абрамовичу належать ряд важливих розділів, зокрема про соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні. Він — відповідальний редактор т. II.

М. А. Рубач — автор і член головної редакційної колегії тритомної праці «Українська РСР у період громадянської війни», підготовленої Інститутом історії партії ЦК КП України.

Михайло Абрамович велику увагу приділяє вихованню наукових кадрів. Під його керівництвом підготували й захистили кандидатські та докторські дисертації понад 50 науковців. Багато років вчений працював викладачем і завідувачим кафедрою історії СРСР Харківського та Київського університетів, Вищої партійної школи при ЦК КП України. Останні 15 років він є професором Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті.

М. А. Рубач вміло поєднує науково-педагогічну діяльність з агітаційно-пропагандистською роботою. Він часто виступає з цікавими лекціями перед трудящими та воїнами Радянської Армії.

М. А. Рубач має заслужений авторитет

серед істориків України, РРФСР та інших братніх республік. Його праці відомі далеко за межами республіки і здобули загальносоюзне визнання.

2 грудня 1969 р. на урочистому засіданні Вченої ради співробітники Інституту історії АН УРСР вшанували вченого з нагоди ювілею. Засідання відкрив директор Інституту академік АН УРСР А. Д. Скаба, який в своєму слові відзначив чималий вклад М. А. Рубача в радянську історіографію і тепло поздоровив ювіляра. Доктор історичних наук О. А. Парасунько розповів про життєвий шлях Михайла Абрамовича та його науковий доробок, зачитав вітальну телеграму президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона, наказ і грамоту міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

З теплими привітаннями виступили представники вузів та наукових закладів нашої республіки. Серед них — заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України П. І. Павлюк, професор КДУ В. Н. Котов, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков, заступник директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ П. К. Шапа, секретар парткому заводу «Ленінська кузня» І. І. Курочкін, директор Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченко,

член президії республіканського товариства «Знання» М. Н. Лещенко, директор Інституту геологічних наук Є. К. Лазаренко, завідувачий відділом історії Жовтневої революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР М. І. Супруненко, декан історичного факультету Одеського державного університету З. В. Першина, доцент Чернігівського педагогічного інституту Н. Я. Марценюк, заступник директора Інституту держави і права А. П. Таранов, доцент Дніпропетровського металургійного інституту Т. М. Шульга, директор Центральної наукової бібліотеки АН УРСР С. К. Гутянський.

Ювіляру надіслали вітальні адреси та поздоровлення Наукова рада з комплексної проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція» на чолі з академіком І. І. Мінцем, Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки в СРСР», очолювана академіком М. В. Нечкіною, Інститут історії партії ЦК КП Молдавії, історики Харківського університету та ряду факультетів і кафедр суспільних наук вузів України, вчені Москви, Ленінграда, Риги, Тбілісі, Талліна, Мінська, Алма-Ати, Ташкента та інших міст країни.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

ВІСТІ З ШКІЛ

Виставка наочних посібників

Вчителі історії та суспільствознавства Сумської школи робітничої молоді № 2 узагальнили свій десятирічний досвід по виготовленню і використанню саморобних наочних посібників, влаштувавши в кінці 1969 р. виставку тематичних таблиць, лінійних схем, порівняльних діаграм.

З них чільне місце займають наочні посібники на ленінську тематику: «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Ленінський план побудови соціалізму в СРСР», «Міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі».

Серед тематичних таблиць особливий інтерес викликають наочні посібники з історії СРСР, за допомогою яких учні більш детально знайомляться з подіями трьох російських революцій на початку ХХ ст. Вони охоче користуються тематичними таблицями під час самостійного опрацювання творів В. І. Леніна.

Лінійні схеми допомагають систематизувати знання учнів, особливо з таких складних тем, як Англійська буржуазна революція XVII ст., Французька буржуазна революція XVIII ст., розвиток і зміна суспільно-економічних формацій, індустріалізація СРСР та ін. Цінність схем полягає в тому, що вчитель має змогу наочно показати місце тієї чи іншої історичної події, наприклад,

Англійської буржуазної революції. Так, битва при Несбі в 1645 р. логічно пов'язується з судом і стратою короля Карла I, рух «зрівнювачів» — з встановленням диктатури буржуазії.

Ідейно-політичному загартуванню молоді сприяють численні порівняльні діаграми, які переконливо свідчать про переваги соціалізму над відживаючим свій вік капіталізмом. Так, з порівняльної діаграми «Красномовні цифри» учні X класу довідуються, що в 1913 р. частка буржуазно-поміщицької Росії в світовій промисловій продукції складала близько 3%. У 1937 р. частка СРСР виросла до 10%, а в 1968 р. вже складала 20% світової промислової продукції. Ці дані, наведені у відповідний момент, переконують учнів у неминучості перемоги соціалізму над капіталізмом у вирішальній діяльності людської діяльності — матеріальному виробництві.

Виготовлення наочних посібників копітка й складна справа. У нас нею займаються всі вчителі-історики. Багаторічний досвід свідчить про те, що використання наочних посібників значно полегшує працю вчителя на уроці, а головне — сприяє міцності знань учнів.

В. І. ТАЛДЕНКО

АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ КОВАЛІВСЬКИЙ

Українська радянська історична наука зазнала відчутної втрати. 29 листопада 1969 р. помер відомий талановитий історик-сходознавець, доктор історичних наук професор заслужений діяч науки Української РСР Андрій Петрович Ковалівський. Він народився 1 лютого 1895 р. в с. Розсохуватому поблизу Золочева на Харківщині, в родині педагога. У 1922 р. успішно закінчив філологічний факультет Харківського університету, а в 1923 р. з'явилась його перша наукова праця, присвячена творчості славетного українського філософа Г. С. Сковороди. Захопившись у ті роки стародавньою історією слов'ян, А. П. Ковалівський переконався в необхідності докладного вивчення арабських джерел з їх цінними відомостями про наших предків. З цієї метою він старанно вивчав арабську, турецьку, перську мови у Лазаревському інституті в Москві під керівництвом академіка А. Ю. Кримського. Вже тоді він розгорнув активну діяльність, спрямовану на розвиток українського радянського сходознавства. Він один з фундаторів створеної в 20-і роки Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, член редколегії журналу «Східний світ», завідувачий учбовою частиною Харківських курсів східних мов, старший науковий співробітник Українського науководослідного сходознавчого інституту.

З 1934 р. і до початку Великої Вітчизняної війни, а після її закінчення до 1949 р. А. П. Ковалівський плідно працював у Ленінграді спочатку в Арабському кабінеті, а потім на посадах старшого наукового співробітника Інституту сходознавства АН СРСР і доцента східного факультету в університеті. В 1937 р. йому за сукупністю праць було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук.

Повернувшись 1949 р. до Харкова, вчений в 1951 р. успішно захистив докторську дисертацію. З того ж року він очолював кафедру історії нового часу Харківського університету (з 1964 р. — кафедру історії середніх віків).

А. П. Ковалівський — автор близько 100 наукових праць *. Як дослідник він від-

різнявся надзвичайно широким діапазоном. чудово сполучаючи талант філолога-арабіста з глибоким знанням історії та культури українського народу. Йому належить велика заслуга найбільш повного і майстерного перекладу й розшифровки та коментування цінного джерела з історії Східної Європи — старовинного Мешхедського рукопису твору Ахмеда Ібн-Фадлана, секретаря посольства багдадського халіфа ал-Муктадіра до країни волзьких булгар у 921—922 рр. (див. А. П. Ковалівський. Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии, Харьков, 1956, 345 с.).

Визначним внеском в українське радянське сходознавство був вихід у світ підготовленої А. П. Ковалівським «Антології літератур Сходу» (Харків, 1961, 452 с.), в якій дістали, по суті, своє нове народження в перекладі українською мовою поетичні шедеври таких східних майстрів слова, як Омар Хайям, Мухаммед Хафіз, Джаладдін Румі, Калідаса, Рабіндранат Тагор та багато інших. Ця ж книга містить написаний А. П. Ковалівським ґрунтовний історичний нарис про основні етапи розвитку сходознавства в Харкові з XVIII ст. і до наших днів.

Як завідувач кафедри і професор А. П. Ковалівський вів велику педагогічну та навчально-виховну роботу, своїм прикладом ентузіаста-науковця запаливав студентську молодь на сумлінне вивчення історії та культури народів Азії й Африки. Під його керівництвом виховано чимало висококваліфікованих фахівців з історії Японії, Індії, Китаю, Індонезії, Туреччини тощо. Міцне творче співробітництво зв'язувало визначного сходознавця з Інститутом історії АН Української РСР, членом Ученої ради якого він був довгий час.

Видатний вчений, талановитий педагог, прекрасний товариш — таким назавжди залишиться Андрій Петрович Ковалівський в пам'яті всіх, хто його знав, з ним зустрічався і вчився у нього.

* Бібліографію друкованих праць А. П. Ковалівського див. УІЖ, 1965, № 1, стор. 128—132.

РЕЗЮМЕ

Н. М. Лемешук.— В. И. Ленин о Вооруженных Силах Советского государства. Автор раскрывает огромную роль В. И. Ленина в разработке основных теоретических вопросов советской военной науки и принципов строительства армии социалистического государства, конкретными примерами иллюстрирует творческое применение КПСС ленинских положений о защите Страны Советов в годы гражданской и Великой Отечественной войн, показывает патриотизм советского народа, воспитанного партией Ленина.

В. О. Клименко. Воплощение в жизнь ленинских принципов управления социалистическим производством. Одним из необходимых условий построения социалистического общества В. И. Ленин считал развитие крупного машинного производства. Решение этой задачи он в значительной мере связывал с единоначалием в производственном процессе — подчинением всего коллектива воле одного руководителя-единоначальника, лично ответственного за порученное дело. В статье эта проблема рассматривается в историческом аспекте.

М. В. Коваль. Перебазирование производительных сил УССР на восток Советской страны (1941—1942 гг.). Автор на основе фактического материала показывает, как вследствие героических усилий трудящихся Украины во время эвакуации была сохранена значительная часть производственных мощностей. Это имело важное значение для усиления военной экономики СССР в годы Великой Отечественной войны.

Е. Н. Городецкий.— Вопросы историографического исследования в произведениях В. И. Ленина 1917—1923 гг. В. И. Ленин не применял термин «историографическое исследование», однако есть достаточно оснований для того, чтобы рассматривать отдельные историографические аспекты его трудов. Автор статьи делает это на основе изучения произведений Владимира Ильича по истории марксизма, идейной борьбы, в том числе по коренным вопросам революции, гражданской войны и социалистического строительства.

Н. П. Рудько. Проблема периодизации истории революционно-демократического движения в России и на Украине в свете ленинского теоретического наследия. Рассматривая творческое наследие В. И. Ленина и конкретный исторический материал, автор освещает некоторые методологические вопросы истории революционно-демократического движения в России и на Украине, прежде всего проблему периодизации, считая, что она может быть успешно решена только в свете ленинских взглядов на историю освободительного движения в нашей стране, в духе ленинского понимания социально-классовой природы и сущности революционного демократизма в пореформенный период.

SUMMARIES

N. M. Lemeshchuk.—V. I. Lenin on the Armed Forces of the Soviet State. The author shows a great role of V. I. Lenin in the development of basic theoretical problems of the Soviet military science and principles of building of the Army of the socialist state. He illustrates by concrete examples the creative application by the C.P.S.U. of Lenin's theses on the defence of the Land of the Soviets during the years of the civil and Great Patriotic wars, shows patriotism of the Soviet people, brought up by the Lenin Party.

V. O. Klimenko.—Embodiment of Lenin's Principles of Managing Socialist Industry. V. I. Lenin considered the development of great mechanical production as a necessary condition for the building of the socialist society. The solution of this problem he connected with the one-man management in industrial process — subordination of the whole collective to the will of one leader-manager, personally responsible for the entrusted cause. The article presents this problem in a historical aspect.

M. V. Koval. Shift of the Base of Productive Forces of the Ukrainian SSR to the East of the Soviet Country (1941—1942). On the basis of facts the author shows how as a result of heroic efforts of the Ukrainian working people during evacuation a considerable part of industrial capacities was preserved. It was of great importance for the strengthening of military economics in the USSR during the years of the Great Patriotic War.

E. N. Gorodetsky.—Problems of Historiographical Research in V. I. Lenin's Works of 1917—1923. V. I. Lenin did not apply the term "historiographical research", however there are sufficient grounds to consider some historiographical aspects of his works. The author of the article makes it on the basis of studying the works by Vladimir Illich Lenin on the History of Marxism, ideological struggle, including the basic problems of revolution, civil war and socialist building.

N. P. Rudko.—Problem of Periodization of History of Revolutionary-democratic Movement in Russia and Ukraine in the Light of the Lenin Theoretical Inheritance. Examining the creative inheritance of V. I. Lenin and concrete historical material, the author elucidates some methodological problems of history of the revolutionary-democratic movement in Russia and the Ukraine, first of all the problem of periodization. The author considers that it can be solved successfully only in the light of Lenin's views on history of liberation movement in our country, in the spirit of Lenin's understanding of social-class nature and essence of revolutionary democracy in the post-reform period.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Н. М. Лемешчук. В. И. Ленин о Вооруженных Силах Советского государства. В. А. Клименко. Воплощение в жизнь ленинских принципов управления социалистическим производством. М. В. Коваль. Перебазирование производительных сил УССР на восток Советской страны (1941—1942 гг.). Методология и методика исторических исследований. Е. Н. Городецкий. Вопросы историографических исследований в трудах В. И. Ленина 1917—1923 гг. Н. П. Рудько. Проблема периодизации истории революционно-демократического движения в России и на Украине в свете ленинского теоретического наследия. Сообщения. Д. Д. Пиха. КП Украины — организатор всенародной заботы об укреплении Красной Армии (1921—1941 гг.). Н. П. Ковальский, С. И. Уваров. Формирование и состав рабочих коллективов Львовско-Волынского угольного бассейна. Я. Д. Исаевич. Неизвестный памятник украинской историографии второй половины XVII ст. Соратники В. И. Ленина на Украине. Л. П. Нагорная. Г. И. Петровский. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. On the Centenary of V. I. Lenin's Birth. N. M. Lemeshchuk. V. I. Lenin on the Armed Forces of the Soviet State. V. O. Klimenko. Embodiment of Lenin's Principles of Managing Socialist Industry. M. V. Koval. Shift of the Base of Productive Forces of the Ukrainian SSR to the East of the Soviet Country (1941—1942). E. N. Gorodetsky. Problems of Historiographical Research in V. I. Lenin's Works of 1917—1923. N. P. Rudko. Problem of Periodization of History of Revolutionary-democratic Movement in Russia and Ukraine in the Light of the Lenin Theoretical Inheritance. Communications. D. D. Pikha. The CP of the Ukraine — Organizer of National Concern about the Strengthening of the Red Army. (1921—1941). M. P. Kovalsky, S. I. Uvarov. Formation and Composition of the Working Collectives of the Lvov-Volyn Coal Basin. Ya. D. Isayevich. Unknown Monument of the Ukrainian Istoriography of the Second Half of the XVII Century. Lenin's Comrades-in-arms in the Ukraine. L. P. Nagornaya. G. I. Petrovsky. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.